

MÓDSZERTAN

KONTEXTUÁLIS HATÁSOK A KÖZÉPISKOLÁSOK EREDMÉNYESSÉGÉRE*

FÉNYES Hajnalka

Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
H-4010 Debrecen Egyetem tér 1.; e-mail: fenyesh@freemail.hu

Abstract: The purpose of the study is double: on one part, the presentation and popularization of a scarcely used method in Hungarian sociology, the contextual analysis, on the other hand, the presentation of the effects of the cultural and social capital on high-school students' results within an OTKA 2006-2008 research project. The regression models called the attention towards the importance of the contextual (institution-wide) effects on high-school students' results and performance. This study presents these effects by using the Davis typology and separates the effects on individual and group level. Among the factors that explain the school success are gender, cultural capital brought from home and the students' and their parents' relational resources (in the case of the last one we accentuate those relationships which are determined by the students' and their parents' religiousness). We came to the results that while boys' proportion in school does not have any contextual effect, the percentage of those parents who have diplomas already has an effect on the students' performance, and concerning the social capital we also have interesting results.

Összefoglaló: A dolgozat célja kettős, egyrészt a hazai szociológus szakmában viszonylag ritkán használt módszer, a kontextuális elemzés bemutatása és népszerűsítése, másrészt egy 2006-2008-as OTKA kutatás keretében a középiskolás diákok eredményességére ható kulturális és társadalmi tőke hatások feltárása. A regressziós modellek hívták fel a figyelmet a kontextuális (intézményszintű) hatások jelentőségére a diákok teljesítményeiben, eredményességében. Ez a dolgozat a kontextuális elemzés egyik módszerét, a Davis-tipológiát használva tárja fel ezeket a hatásokat, és választja szét ugyanazon változó egyéni és csoportszintű hatásait. Az eredményességet magyarázó faktorok között elsődlegesen a nem, az otthonról hozott kulturális tőke, valamint a diák és szülei kapcsolati erőforrásai szerepelnek (ez utóbbinál a diák és szülei vallásossága által meghatározott kapcsolati erőforrásokra súlyozunk). Eredményeink szerint, míg a fiúk iskolai aránya nem fejt ki kontextuális hatást, a dip-

* Ezúton köszönöm Bertalan László tanáromnak – aki sajnos már nincs köztünk –, hogy megismertette és megszeretette velem a kontextuális elemzést kurzusaiban, és köszönöm Pusztai Gabriellának a sokéves együttműködést, aki nélkül ez a dolgozat nem jöhetett volna létre. Az elemzésben felhasznált *Középiskolások továbbtanulási tervei egy határmenti régióban* című kutatást (T048820) az OTKA támogatja, a kutatást Pusztai Gabriella vezeti, én résztvevő kutatóként működtem közre benne. Köszönet illeti a *Szociológiai Szemle* névtelen bírálóját is, aki hasznos tanácsaival segítette munkámat.

lomás szülők iskolai aránya már hat a diákok eredményességére, és a társadalmi tőke-tényezőknél is érdekes eredmények születtek.

Keywords: contextual analysis, Davis' typology, student efficiency, cultural- and social capital effects

Kulcsszavak: kontextuális elemzés, Davis-tipológia, diákok eredményessége, kulturális és társadalmi tőke-hatások

BEVEZETÉS

A tanulmány egyik célja a kontextuális elemzés, mint módszer bemutatása és népszerűsítése, másik cél a középiskolás diákok eredményességére ható egyes egyéni és kontextuális hatások feltárása (a nemi különbségek, a kulturális tőke-hatások, és végül – kissé hangsúlyosabban – a társadalmi vagy kapcsolati tőkék szerepének vizsgálata).

A kontextuális elemzés bemutatását indokolja, hogy még mindig viszonylag ritkán használatos ez a módszer hazánkban, bár Moksony Ferenc kandidátusi értekezésében (Moksony 1985), Bertalan László pedig kurzusain és szemelvénygyűjteményeiben (Bertalan 1986a, 1986b, 1987a, 1987b) hívja fel rá a hazai szociológus szakma figyelmét). Pedig jó elemzési lehetőségeket kínál, és sok eddig megválaszolatlan problémát lehetne vele megoldani.

A kontextuális hatásokra a regressziós modellek hívják fel a figyelmet azokban az esetekben, ahol a magyarázó változók között csoport/intézmény szintű változók is összefüggésben vannak a függő változóval. A kontextuális elemzés azonban ennél többet tud, többszintű elemzésre képes, képes ugyanazon változók egyéni és csoport-szintű hatásának szétválasztására, tehát ugyanazon változó egyéni és csoport szintű hatásait elemzi egy közös modellben. (Sokszor a két hatás nem független egymástól, és interakcióba is lép, lásd majd a Davis-tipológia additív–keresztező esetét).

Az általam bemutatott kontextuális elemzési eljárás (a Davis-tipológia) a kontextuális elemzés viszonylag egyszerűbb és szemléletesebb módszere, és ebből adódnak az elemzés korlátai is (lásd később). Ezeket már csak bonyolultabb, SPSS-el sokszor már nem megoldható módszerek tudnák feloldani, de ezek használata már túlmutat a jelen dolgozat keretein. Úgy gondolom a figyelemfelkeltésre, az elemzés lényegének megértésére azonban a Davis-módszer alkalmas, és a tartalmi eredmények is érdekesek lettek.

Nézzük elsőként, tehát magát a módszert.

A MÓDSZER

A középiskolások eredményességére ható intézményi szintű hatásokat kontextuális elemzéssel vizsgáljuk. A módszer segítségével szét tudjuk választani az intézményi szintű és az individuális hatásokat (például, hogy a diplomás szülők hatásával vannak az eredményességre [individuális hatás], és hogy a diplomás szülők iskolánkénti/osztályonkénti aránya hogyan hat a diplomás és nem diplomás szülőkkel rendelkező diákok eredményességére [intézmény szintű hatás]).

A kontextuális elemzés az ökológiai tévkövetkeztetések felfedezésével került a figyelem középpontjába az 1950-es években (Bertalan 1980; Moksony 1985). Robinson hívta fel először a figyelmet az elemzési szintek felcseréléséből fakadó tévkövetkeztetések veszélyére (Robinson 1980). Az individuális korrelációknál a statisztikai objektum, amelyre a korreláció vonatkozik oszthatatlan és a változók az egyének egyes deskriptív tulajdonságai (pl. testmagasság, jövedelem, nem, faji hovatartozás). Ezzel szemben az ökológiai (azaz csoport szintű) korrelációnál a statisztikai objektum a személyek valamely csoportja, és a változók statisztikai konstansok, százalékos arányok, átlagok. Robinson szerint az ökológiai korrelációkra épülő vizsgálatok célja, hogy az individuális viselkedésről tudjunk meg valamit, és ebből fakad a tévkövetkeztetés veszélye. Ökológiai korrelációkat az esetek többségében azért használnak, mert az individuális korrelációk nem állnak rendelkezésre. (Robinson amerikai példájában, a feketék aránya és az írástudatlanok aránya körzetenként erős pozitív kapcsolatot mutatott, holott a tényleges individuális összefüggés (fekete-e valaki, illetve írástudatlan-e) sokkal kisebb volt. Ötszörös különbség adódott az ökológiai és az individuális korreláció között. Ennek hátterében az állhat, hogy a feketék és írástudatlanok nagy arányban vannak egyes elmaradott területeken, miközben itt a feketék nem feltétlenül írástudatlanabbak, mint a fehérek.) A tévkövetkeztetések oka lehet a kontextuális hatás is a változók között, ilyenkor a kontextuális változó bevonása az egyéni modellbe segíthet a tévkövetkeztetések elkerülésében.

A kontextuális hatásokra már a szociológia klasszikusai is felfigyeltek (Bertalan 1987a). Webernél és Durkheimnél például a kisebbségi és többségi effektus fordul elő, a protestánsok és katolikusok másképp viselkednek, ha kisebbségben, vagy ha többségben vannak. (Például Weber szerint a vallási, vagy nemzeti kisebbségek jóval nagyobb arányban üznek modern foglalkozást ha kisebbségben vannak, vagy Durkheimnél: a protestánsok öngyilkossági aránya mindenhol magasabb, mint a katolikusoké, de ahol a protestánsok kisebbségben vannak, ott kisebb a különbség a protestánsok és katolikusok öngyilkossági aránya között.) Itt egyéni szintű hatás pl. a felekezet hatása az öngyilkosságra/modern foglalkozások üzésére, és kontextuális hatás a felekezet tagjai országokénti arányának hatása az öngyilkosságra/modern foglalkozások üzésére. Stouffer és társai (idézi Bertalan 1987a) Amerikai katona című munkájukban a 20. század közepén szintén felfigyeltek a kontextuális hatásokra „frusztrációs” modelljükben, mely szerint az előléptetések aránya fegyvernemenként befolyásolja a katonák elégedettségét, akár előléptették őket akár nem. Ahol sok az előléptetés, ott akiket előléptettek kevésbé elégedettek, mint ahol kevés, és akiket nem léptettek elő, ott ahol sok az előléptetés, szintén kevésbé elégedettek, mint ahol kevés. (Individuális hatás az előléptetés hatása az elégedettségre, kontextuális hatás pedig az előléptettek arányának hatása az elégedettségre.)

A kontextuális elemzés a mikro- és makroszintű elemzés közötti szakadékot hidalhatja át, hasonló szerepet tölt be a szociológiában a network elemzés is (Coleman 1989). Moksony (1985) az elemzés három típusát különbözteti meg: az individuális, a relációs és a kontextuális elemzést. Az individuális elemzésben az egyének ún. abszolút tulajdonságai közötti kapcsolatokra vagyunk kíváncsiak. A relációs elemzésben két különböző objektum szerepel (pl. az egyén és osztálytársa), egyik sem része a másiknak, és az elemzés azonos szintjén helyezkednek el (például a tanuló pályaválasztását befolyásolja kedvenc osztálytársa pályaválasztása, ezek az ún. relációs tulajdonsá-

gok). Végül a kontextuális elemzésben két vagy több objektum szerepel, az objektumok szintje különböző, és egyik része a másiknak (például a diák eredményességét befolyásolhatja értelmiségi származása, de az osztályban lévő értelmiségi gyerekek aránya is). Ezt a két hatást tudja szétválasztani a kontextuális elemzés.

1. táblázat Az elemzések típusai

Objektumok száma	Az objektumok szintje	
	Azonos	Különböző
Egy	Individuális elemzés	–
Kettő vagy több	Relációs elemzés	Kontextuális elemzés

Megkülönböztethetünk modellen belüli kontextuális változókat, ezen belül a független és a függő változókból képzett kontextuális változókat. Legáltalánosabb a független változóból létrehozott kontextus, például esetünkben diplomás szülők aránya iskolánként a diplomás szülők individuális független változóból lett képezve, és ennek hatását nézzük a diákok eredményességre (ugyanaz az eset, hogy a fiúk aránya iskolánként hogyan befolyásolja a fiúk és lányok eredményességét). Függő változóból képzett kontextus egy kissé szokatlan példán az lehet, hogy a temetkezési szokások temetőnként hogyan hatnak magukra a temetkezési szokásokra, például a munkás és a nem munkás származásúak között.

Lehetnek modellen kívüli kontextuális változók is, ahol a kontextuális változót nem a függő vagy magyarázó változóból képezzük. Murányi (2006) példájában a romák aránya, mint kontextus hat a férfiak és nők romákkal szembeni előítéletességére (független változó a nem, függő változó az előítéletesség, és a kontextuális változó a romák aránya területenként).

Maguknak a kontextuális változóknak többféle matematikai típusa lehet: Lehet számosság (pl. a csoport létszáma), arányszámok (lásd a további elemzéseket, diplomás szülők aránya, férfiak aránya stb.), átlagok (pl. egyetemenként a felvételizők hozott és szerzett pontszámainak átlaga) és szóródások (pl. a felvételi pontszámok szóródása).

A szakirodalomban három fogalmat hasonló értelemben használnak: a többszintű elemzés, kontextuális elemzés és strukturális elemzés (Moksony 1985). Blau (1960) vezeti be a strukturális elemzés fogalmát, melynek lényege, hogy a csoportok közti különbségeket vezeti vissza az őket alkotó egyéni tulajdonságokra. A strukturális elemzés fontosságát hangsúlyozza Wellman (1988) is, de ő az egyéni cselekvést a reá gyakorolt strukturális kényszerek hálójában értelmezi, és a társadalmat az egyes egyének kapcsolatain keresztül szemléli. A kontextuális elemzés ezektől némileg eltér, itt az egyén viselkedését magyarázzuk csoportszintű és egyéni szintű hatásokkal, tehát érvényesül egyfajta módszertani individualizmus. Moksony hívja fel a figyelmet arra is, hogy a kontextuális elemzéssel a mikro- és makroszociológiát ért bírálatokat lehet kiküszöbölni (Moksony 1985), a kontextuális elemzésben a makro és mikro szemlélet egymást kiegészíti.

A kontextuális elemzés konkrét megvalósítása során a módszerek egész sorát találhatjuk (Moksony 1985). A többdimenziós keresztábla elemzésen és a Davis-tipológiai

án át a többváltozós regresszióelemzéses módszerek és kovariancia elemzés is előfordul. Az angol nyelvű irodalomban (pl. Boyd–Iversen 1979; Iversen 1986, 1991; Hox 1995) is sorra veszik a lehetséges módszereket (keresztábrák, grafikonok és regressziós elemzés stb.), ezek a módszerek már dichotóm és folytonos változókra, több változó együttes bevonására is alkalmasak, valamint látunk példákat többszintű faktor- és útelemzésre is.¹ Külön irányzat a statisztikai elemzésekben a „multilevel analysis”, melynek komoly háttérodalma van (lásd pl. Snijders (2003) rövid összefoglaló tanulmányát).

A dolgozatunkban választott módszer a Davis-tipológia lesz,² amely bonyolultabb, mint a többdimenziós keresztábrás módszer, de még viszonylag szemléletes és áttekinthető az olvasó számára. Tudatában vagyunk a módszer korlátainak – csak dichotóm változókra, csak egy individuális és egy, modellen belüli kontextuális változó bevonására alkalmas (bár próbálkoztunk a regressziókba egy másik kontextuális hatást is kiszűrni egy új változó bevonásával) –, de a szemléletesség miatt mégis ezen módszer mellett maradtunk.

Egy másik módszertani probléma a regresszióknál kapott alacsony R-négyzet mutatók kérdése, bár ennek jelentőségéről megoszlik a módszertani irodalom (Moksony 1998; Hunyadi 2000). Mi nem kívánunk a vitában állást foglalni, csupán annyit jegyzünk meg, hogy a regresszióknál kapott alacsony R-négyzet mutatók óvatosságra intenek az eredmények értelmezésénél.

Dolgozatunkban függő változó az iskolai eredményesség, melyre az individuális magyarázó változók mellett a független változókból képzett kontextuális változók hatását is vizsgáljuk. A Davis módszer korlátai miatt több különálló modellt kell vizsgálnunk, hiszen egyszerre csak egy individuális és egy kontextuális változó bevonására van lehetőség. Első modellünkben magyarázó tényező a nem és a nemek aránya osztályonként, a másodikban a diplomás szülők, és ezek aránya osztályonként, harmadik és negyedik modellünkben pedig a diákok és szüleik vallásossággal összefüggő kapcsolati erőforrásainak szerepét vizsgáljuk az eredményességre.

A továbbiakban a diplomás szülők példáján keresztül mutatjuk be az általunk használt Davis-tipológiát, az iskolai eredményességet itt a diplomás szülők, és ezek osztályonkénti aránya befolyásolhatja.

A DAVIS-TIPOLÓGIA

A tipológiát Davis és társai (1961) dolgozták ki az 1960-as években. Az első lépés, hogy létre kell hozni egy intézményszintű adatbázist, ahol egy eset esetünkben egy iskola lesz, és nem egy egyén.

- 1 Az irodalomban található utasításokat az SPSS mellett más adatelemző programok (HML, VARCL, ML, MLwiN) alkalmazására is, de ezek használata már túlmutat a tanulmány keretein.
- 2 Két korábbi dolgozatunkban is ezt a módszert használtuk, melyek a *Statisztikai Szemlében* jelentek meg (Fényes 2000; Fényes–Pusztai 2004). Az elsőben a felsőoktatási felvételi esélyekre ható intézményszintű hatásokat vizsgáltuk a férfiak és nők, és munkás- és nem munkásszármazásúak körében, a másodikban – hasonlóan ehhez a tanulmányhoz – szintén a középiskolások eredményességével foglalkoztunk.

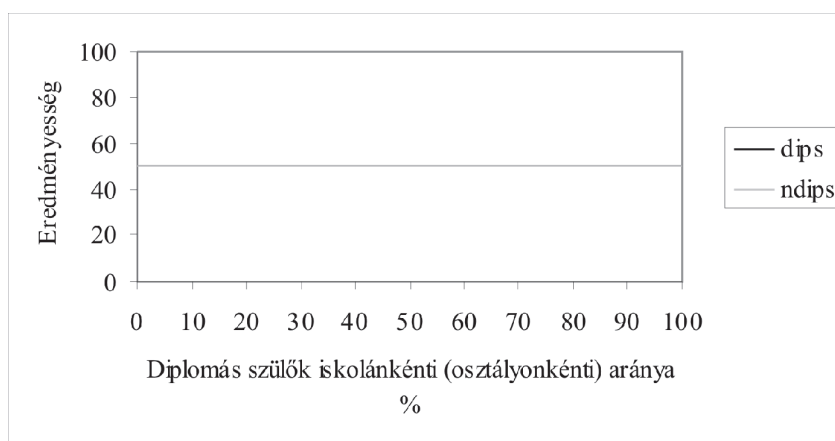

Az új adatbázisban elsőként kiszámoljuk a diplomás szülőkkel rendelkezők iskolánkénti arányát, majd kiszámoljuk a diplomás és nem diplomás szülőkkel rendelkezők átlag feletti eredményességét (azaz azok arányát, akik az átlag feletti eredményesek voltak iskolánként). (Az eredményesség változó kidolgozásának részleteit lásd az adatok és változók részben.)

Következő lépésben regressziós egyeneseket illesztünk a diplomás és nem diplomás szülők gyerekeinek eredményességére, a diplomás szülők iskolánkénti aránya függvényében.

Ezután alkalmazzunk a tipológiát. Az egyenesek távolsága mutatja az individuális hatást, és az egyenesek meredeksége a kontextuális hatást. Ez alapján az alábbi hipotetikus eseteket különböztethetjük meg:

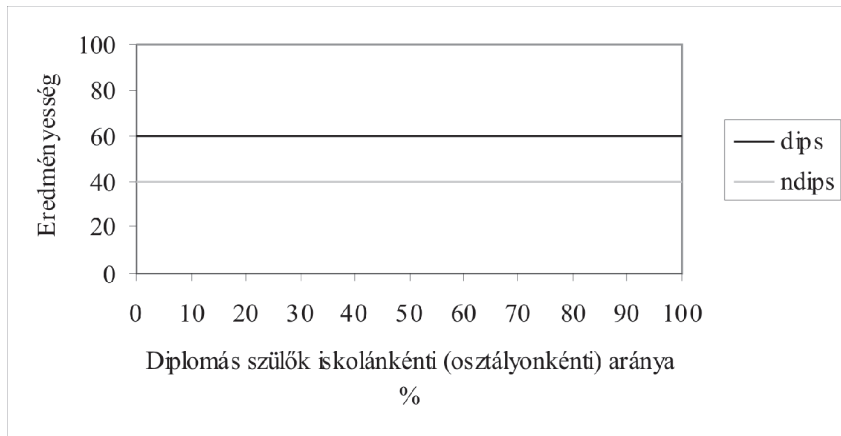
1. Nincs sem individuális, sem kontextuális hatás, azaz a két egyenes egybeesik, és meredekségük nulla. Ekkor a szülők diplomája nem hat a diákok eredményességére, és a diplomás szülők iskolánkénti aránya sem hat, sem a diplomás szülők, sem a nem diplomás szülők gyerekeinek eredményességére. (Nyilván ez ellentmond a hipotézisnek, miszerint a diplomás szülők gyerekei eredményesebbek, és ahol sok a diplomás szülő, ott ez húzó hatással lehet a nem diplomás szülők gyerekeinek eredményességére.)

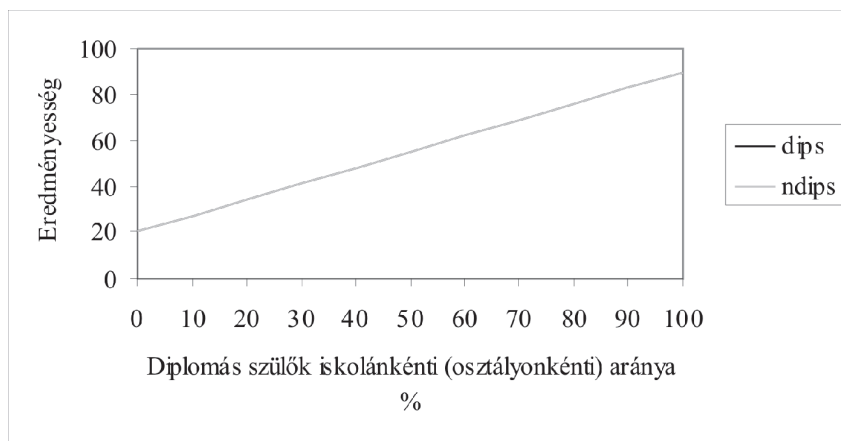
1. ábra Első eset: nincs sem individuális, sem kontextuális hatás

2. Van individuális, de nincs kontextuális hatás, azaz a két egyenes párhuzamos, a meredekségük nulla, de nem esnek egybe, az egyik magasabban fekszik mind a másik. Esetünkben ez azt jelentené, hogy a diplomás szülők gyerekeinek egyenese magasabban van, ezen szülők gyerekei eredményesebbek, de a diplomás szülők iskolánkénti aránya nem hat sem a diplomás, sem a nem diplomás szülők gyerekeinek eredményességére.

3. Van kontextuális, de nincs individuális hatás. Ekkor a két egyenes egybe esik, de meredekségük nem nulla. Esetünkben tehát ebben a típusban az értelmiségi származás nem emeli az eredményességet, de mindkét csoport (diplomás és nem diplomás szülők gyerekei) eredményessége javul, ha az iskolában/osztályban sok a diplomás szülővel rendelkező gyerek.

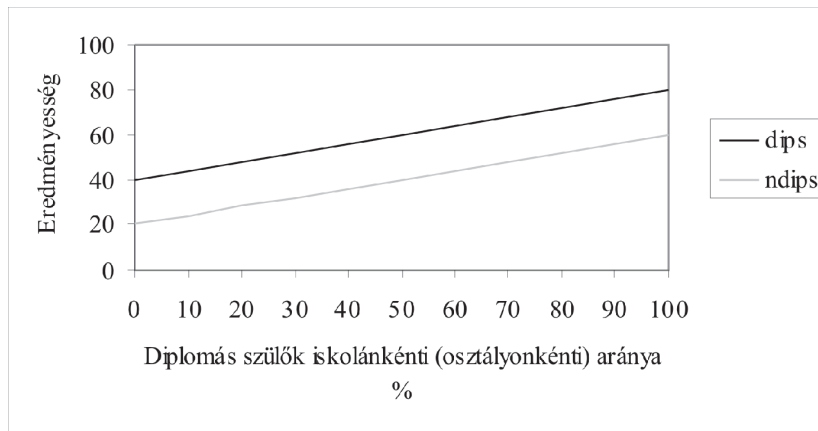

2. ábra Második eset: van individuális, de nincs kontextuális hatás

3. ábra Harmadik eset: van kontextuális, de nincs individuális hatás

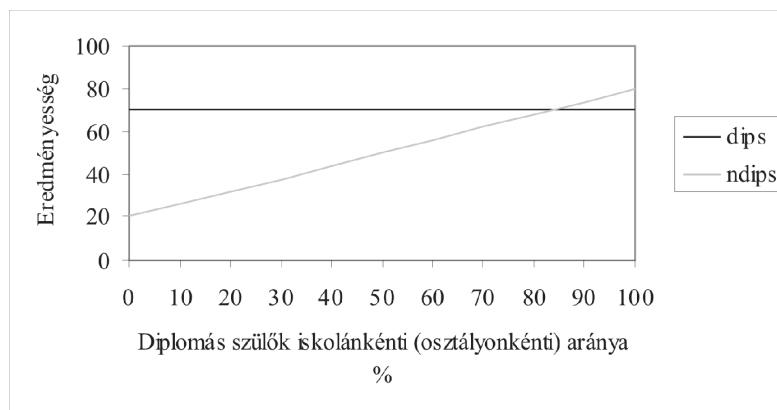
4. Van kontextuális, és van individuális hatás is (tiszán additív eset). Ekkor a két egyenes párhuzamos, és meredekségük nem nulla. A diplomás szülők gyerekeinek egyenese magasabban lehet, azaz végig eredményesebbek (minden iskolában), és a két diákcsoporthoz eredményessége nő azokban az iskolákban, ahol sok az értelmiségi gyerekek. De a két egyenes párhuzamos, tehát az értelmiségi szülők gyerekei végig megőrzik előnyüket.

4. ábra Negyedik eset: van kontextuális, és van individuális hatás is (tisztán additív eset)

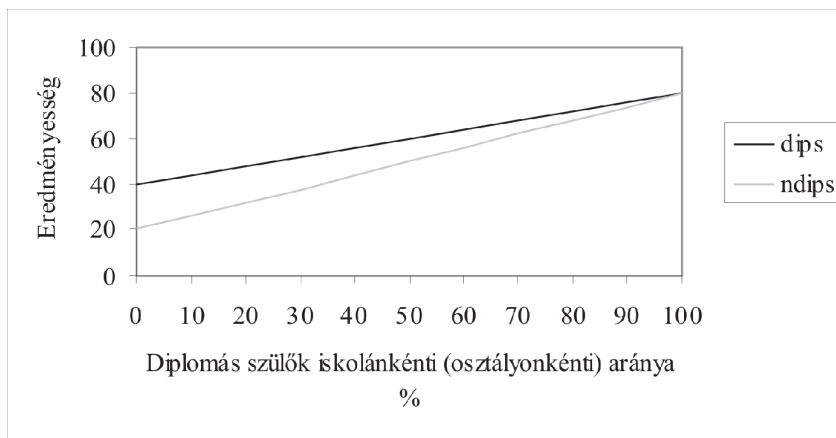
5. Van kontextuális, és van individuális hatás is, és ezek hatása egymást keresztezi (additív keresztező eset). Itt három altípust emelnék ki:

5.a. Az egyik csoportra hat a kontextus, a másikra nem, azaz az egyik egyenes meredksége nulla, míg a másiké pozitív vagy negatív. Esetünkben lehet, hogy a diplomás szülők aránya iskolánként csak a nem értelmiségi szülők gyerekeinek eredményességére hat (még hozzá pozitívan), míg az értelmiségi gyerekek eredményessége nem változik a diplomás szülők aránya függvényében. Ilyen esetekben nem mindegy, hogy a két egyenes hol metszi, vagy egyáltalán metszi-e egymást. Például mi azt feltételezzük, hogy az értelmiségi gyerekek eredményessége általában nagyobb, mint a nem értelmiségi gyerekéké, csupán azokban az iskolákban, ahol sok a diplomás szülő, ott érhetik utol eredményességben a nem értelmiségi szülők gyerekei a többiekét. Ekkor tehát a két egyenes távolsága fokozatosan csökken, esetleg a vége felé metszhetik is egymást.

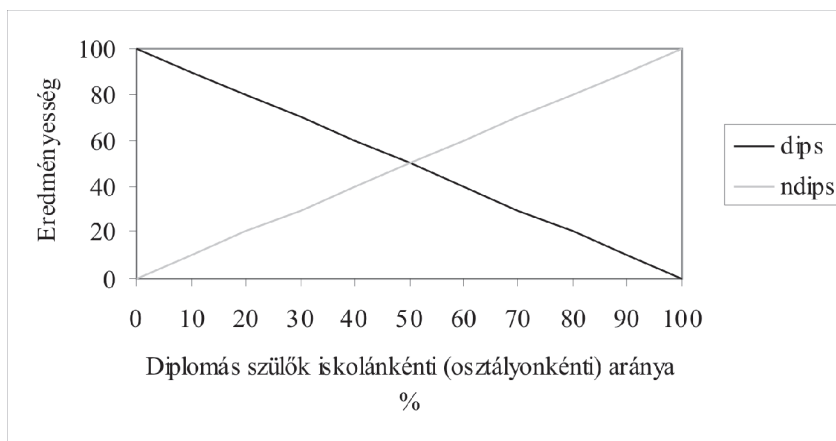

5.a. ábra Ötödik eset a. altípus: van kontextuális, és van individuális hatás is, és ezek hatása egymást keresztezi – az egyik csoportra hat a kontextus, a másikra nem

5.b. és 5.c. A tipikus eset azonban nem ez, hanem az, amikor egyik egyenes meredeksége sem nulla, de nem esnek egybe és nem is párhuzamosak. Itt is lényeges, hogy ereszkedő vagy emelkedő egyenesekről van-e szó, és hogy hol van a metszéspont, ha egyáltalán van. Meg szokták különböztetni a szűkülő olló esetét [előző tanulmányunkban volt rá példa: Fényes (2000)], és a már emlegetett kisebbségi és többségi effektusnál az X-alakú összefüggést, ahol az egyik egyenes ereszkedik, a másik emelkedik, és középtájt metszik egymást, de még számtalan additív keresztező eset fordulhat elő.

5.b. ábra Ötödik eset b. altípus: van kontextuális, és van individuális hatás is, és ezek hatása egymást keresztezi – szűkülő olló esete

5.c. ábra Ötödik eset c. altípus: van kontextuális, és van individuális hatás is, és ezek hatása egymást keresztezi – X-alakú összefüggés

A mi példánkban a sem individuális, sem kontextuális hatás, a tiszta individuális hatás, és az additív keresztező eset 5.a. típusa fordul majd elő a továbbiakban.

Meg kell jegyezni, hogy a Davis-típológia elsősorban lineáris regresszióval illesztett egyenesek értelmezésére alkalmas, bár cikkükben (Davis et al. 1961) nem lineáris esetekkel is foglalkoznak. Parabolisztikus vagy hullámszerű függvényeknél is értelmezhető lehet a tipológia.³

A módszer korlátai előtt még egy utolsó megjegyzés. A vallásossággal összefüggő társadalmi tőke változók kontextuális hatásainak vizsgálatánál kétféle modellt futtatunk le, a másodikban bevonásra került a magyarázó változók közé egy újabb intézményre jellemző változó, a fenntartó típusa (egyházi, vagy nem egyházi intézményről van szó). Erre azért került sor, mert Pusztai (2007) munkájában úgy tűnt, hogy az egyházi intézményekben tanulók eredményessége szignifikánsan különbözik pozitív irányban a nem egyházi intézményekben tanulókétól, még több más változó bevonása után is. Felmerült tehát a kérdés, hogy például a vallásos ifjúsági körbe járók aránya, hogyan hat az eredményességre, ha bevonjuk az egyházi/nem egyházi iskola változót is, kiszűrve annak egyéb hatásait, vagy a templomba járók aránya okozza-e az eltérő eredményességét a templomba és nem templomba járóknak akkor is, ha kiszűrjük az egyházi/nem egyházi iskola hatását.

Végül a modell korlátai még egyszer: csak dichotóm változókra, csak egy individuális és egy, modellen belüli kontextuális változó bevonására, és elsősorban lineáris regresszióval illesztett egyenesek adatai feldolgozására alkalmas. Jelen elemzésben a kontextuális változót a független individuális magyarázó változóból képezzük egyszerű arányszámítással.

ELMÉLETI HÁTTÉR ÉS HIPOTÉZISEK

A pedagógiai, neveléstudományi vizsgálatokban központi szerepet tölt be az iskolai eredményesség vizsgálata. Vizsgálják az iskolák eredményességre ható tényezőket, illetve ezen belül a tanulói teljesítménykülönbségek okait. A tanulói eredményesség vizsgálatokban a híres Coleman-jelentés vetette fel elsőként az iskolai kontextus hatását. A kezdeti eredmények szerint a tanulói teljesítménykülönbségekben azonban az iskolán belüli tényezők szerepe elhanyagolható volt, inkább a tanuló családi háttere és egyéni képességei számítottak. Az újabb PISA vizsgálatok szerint azonban a tanulási eredmények különbségeit a tanárok minősége és a tanulói csoportok társadalmi összetétele is magyarázza. Ekkor merült fel az ún. kontextuális hatások vizsgálata az iskolai eredményességre. Fontos elemzési terület az etnikai csoportok szerinti összetétel (szegregált, vagy integrált oktatás) hatása a tanulók eredményességére, mi azonban itt erre nem térünk ki. Dolgozatunkban az iskola/iskolai osztályok nemi és társadalmi összetételének hatásait vizsgáljuk az eredményességre az egyéni tényezők (nem, szü-

3 Érdekes példa a parabolisztikus kapcsolatra a romák aránya régióként és az előítéletesség mértéke közötti összefüggés vizsgálata (Murányi 2006). Murányi nemenként, korcsoportonként, iskolatípusonként, vallásosság mértéke szerint, lakóhely, szülők iskolázottsága és felekezeti szerint vizsgálta a fiatalok előítéletességét, és eredményeiben ahol elég kicsi és ahol elég magas a romák területi aránya, ott mutat ki nagyobb előítéletességet. Másik megjegyzésünk, hogy Boudon (1987) munkájában szintén a Davis-típológiára épít, de bemutatja nem csak grafikonokkal, hanem egyenletekkel is a fent említett öt típust. Ezekre a továbbiakban nem térünk ki külön, bár izgalmas olvasmány.

lők iskolázottsága) mellett, és külön kitérünk a vallásossággal összefüggő kapcsolati erőforrások, illetve ezek iskolánkénti/osztályonkénti alakulásának hatására is.

Elsőként a nemi különbségek eredményességre való hatásaival foglalkozunk. DiMaggio (1982) középiskolai vizsgálatai szerint a lányok saját kulturális tőkéje szignifikánsan magasabb, mint a fiúké. Emellett azt is mondhatjuk, hogy a középfokú iskolarendszer a lányokra lett kitalálva, a lányok szorgalmasabbak, sikeresebbek és eredményesebbek, mint a fiúk. (Magyarországi felmérések szerint az általános iskolákban a 8. osztályosok körében a lányok kognitív képességei kimutathatóan jobbak, de ekkor még iskolai teljesítményeik nem szárnyalják túl a fiúkét, kivéve a szövegértés területét. (Rostás–Fodorné 2003) Az OECD országokban készült felmérések szerint a 14-15 éves lányok jobbak olvasásban és szövegértésben, a fiúk matematikában, de a természettudományokban már hasonlóak az eredmények (*Pillanatkép...2004*). Ekkorra a lányok iskolai teljesítményei már kimutathatóan jobbak, mint a fiúké.) Hipotézisünk szerint a középiskolás lányoknak több nyelvvizsgájuk van, többet szerepelnek tanulmányi versenyeken, jobb átlagokat érnek el, emellett többen tervezik, és hosszabb időre a továbbtanulást felsőfokon is, így eredményesebbek lesznek, mint a fiúk. Kérdés azonban, hogy azokban az iskolákban is, ahol a fiúk vannak többségben, eredményesebbek-e a lányok, vagy esetleg ahol a lányok nagy többségben vannak (az átlagos 60% felett) ott már a fiúk eredményesebbek. Hipotézisünk (H1) szerint, ahol fiúk nagyfokú (az átlagos 40% alatti) kisebbségben vannak, az eredményesebb lányok húzó hatással lesznek rájuk, a fiúk itt jobb eredményeket produkálnak, mind ahol többségben vannak (ez hasonlít az irodalomban előforduló kisebbségi-többségi effektushoz). Összességében azonban a lányok eredményesebbek, tehát egyenesük a fiúk egyenese fölött lesz.⁴

Következő elemzésünkben a kulturális tőke (Bourdieu 1998) egyik formájának, a szülők iskolázottságának hatását vizsgáljuk a diákok eredményességére. Ferge (1980) munkájában egy kontextuális hatásra hívja fel a figyelmet: a hátrányosabb származású diákok továbbtanulási szándéka magasabb azokban az iskolákban, ahol nagyobb arányban fordul elő iskolázottabb szülővel rendelkező gyerek. Ezt azzal indokolja, hogy a diákok heterogenitása korrigálhatja az alacsonyabb végzettségű szülők gyermekeinek továbbtanulási szándékát.⁵

Az eredményesség egyik fontos faktora a továbbtanulási szándék, de az eredményesség további három összetevőjét (lásd az adatok és változók részt) is hasonló módon befolyásolhatja a szülők iskolázottsága. Hipotézisünk szerint (H2), ahogy nő a diplomás szülők aránya, mind a diplomás, mind a nem diplomás szülők gyerekei eredményesebbek lesznek, de a nem diplomás szülők gyerekeire jobban hat a húzó hatás. Emellett feltesszük, hogy a diplomás szülők gyerekei eredményesebbek lesznek az összes iskolában (tehát az ő egyenesük a nem diplomás szülők gyermekeinek egyenese felett lesz), de a különbség csökken, ahogy nő a diplomás szülők gyerekeinek aránya az iskolában (osztályban) (szűkülő olló, emelkedő egyenesek).

4 Az eredményesség egyes mutatóinak nemi különbségeiről lásd még Fényes–Pusztai (2006) és Fényes (2008).

5 A 1990-es években a középiskolások továbbtanulással kapcsolatban hozott döntéseinek alakulása mögött is jelentős intézményi hatások sejtethők (Róbert 2000a és 2000b).

Az eredményességre ható faktorok között Puztai számos munkájában (Puztai–Verdes 2002; Fényes–Puztai 2004; Puztai 2004, 2007) utal a diákok társadalmi vagy kapcsolati tőkéinek hatására, amit számos külföldi szerző is korábban megerősített (pl. Coleman 1961, 1988, 1990, 1998; Coleman–Hoffer 1987; Bryk et al. 1994; Meier 1999). Colemannál „a társadalmi tőke a cselekvők közötti viszonyok strukturájában ölt testet” (1998: 14), Bourdieu hasonló értelemben használja a társadalmi, vagy kapcsolati tőke kifejezést: „olyan erőforrásról van szó, amelyek egy csoporthoz való tartozáson alapulnak” (1998: 166–167). Coleman szerint a társadalmi tőke jelentős szerepet játszik az emberi tőke (Bourdieu fogalomhasználatában a kulturális tőke) termelésében. Megkülönbözteti a családi és a családon kívüli kapcsolati tőke szerepét. Ez utóbbinál kiemeli a felekezeti iskolák vallási alapon működő közösségeinek (pl. azonos templomba járás) hatását a diákok tanulmányi eredményességére. Coleman emellett a családi és családon kívüli kapcsolatok zárt, szoros strukturájának pozitív szerepét hangsúlyozza az emberi tőke termelésében.

Harmadik és negyedik modellünkben tehát a diákok és szüleik vallásossággal összefüggő kapcsolati erőforrásainak szerepét vizsgáljuk a diákok eredményességére.

Elsőként a diákok templomba járásának hatását nézzük meg. A templomba járást egyfajta valláshoz kötődő kapcsolati erőforrásnak tekinthetjük, hiszen a diákok itt különböző rétegekből jött emberekkel találkozhatnak és léphetnek kapcsolatba. Ahogy Puztai és Verdes 2002-es cikkükben kifejtik: a helyi vallási közösség „nyitottságát erősíti az is, hogy a bekerülést demográfiai, és egyéb szűrők (pl. nem, életkor, iskolai végzettség, településtípus) nem nehezítik, tehát nem szelektív hálózat. Az összekapcsolódás szorosságát tekintve inkább olyan, mint más önkéntes szervezetekben való közreműködés: gyenge kötések hálózata, amelyet a tranzitivitás – a nem közvetlenül kapcsolódók igen jelentős kapcsolatteremtési valószínűsége – és a multiplexitás – azaz az elsődleges viszony más helyzetekben való felhasználásának lehetősége - jellemez” (Puztai–Verdes 2002: 96).

Tehát ha a diák rendszeres templomba járó, az ott szerzett kapcsolatok pozitív hatással lehetnek a diák eredményességére. Hipotézisünk szerint (H3/A) a rendszeres templomba járó diákok eredményesebbek lesznek, de főleg azokban az iskolákban (osztályokban), ahol sok a templomba járó. (Individuális és kontextuális hatás együttes jelenléte, additív keresztező eset.) Azt is feltételezzük az irodalomban olvasottak alapján, hogy ahol sok a templomba járó diák, ott mind a templomba járók, mind a nem templomba járók eredményesebbek lesznek. A magas templomba járó arány elsősorban az egyházi intézményekre jellemző, és itt, ebben a vonatkozásban, a Coleman által megfogalmazott „school-effect” érvényesülhet.⁶ Fenntartó változó bevonásával feltehetőleg a kontextuális hatás eltűnik, de azt feltételezzük, hogy megmarad egy kisebb mértékű individuális hatás, a templomba járók eredményesebbek lesznek, mint a nem templomba járók.

A diák további – vallásossággal összefüggő – erős (és egyben zárt) kötéseit⁷ három változóval is mértük: a diák vallásos ifjúsági körbe járása, a közeli barátok vallásos ifjúsági körből, vagy egyházközösségből választása és végül a diák barátainak túlnyo-

6 Coleman 1988-as munkájában felhívja a figyelmet az iskola szintű (kontextuális) hatásokra, megkülönböztetve az eredményességnél az ún. „student input” (egyéni hatások) és a „school effect” (iskolai környezeti hatások) tényezőket.

mórészt vallásos volta. Hipotézisünk szerint (H3/B) a zárt (vallásos) baráti kör egyfajta normabiztonságot jelent, és ez növelheti a diákok eredményességét (van individuális hatás). Emellett a kontextus, az hogy egy iskolában/osztályban milyen az ilyen erős kötésekkel rendelkező diákok aránya, szintén pozitív hatással lehet a diákok eredményességére, függetlenül attól, hogy a diák rendelkezik ilyen erős kötésekkel, vagy nem. Elképzelhető azonban, hogy ez utóbbi hatás a fenntartó változó bevonásával szintén eltűnik.

Negyedik modellünkben a szülők vallásossággal összefüggő kapcsolati erőforrásainak hatását is vizsgáltuk a diákok eredményességére. Egyes kutatók (Carbonaro 1997; Morgan–Sorensen 1999a, 1999b) szerint a diákok szülei közti kapcsolatok (például, hogy egy egyházi közösségbe járnak) is fontos szerepet játszhatnak a diákok eredményességében, illetve azokban az iskolákban ahol a diákok szüleinek többsége jól ismeri egymást, azok a diákok is jól járnak, akiknek a szülei közt nincs ilyen kapcsolat. Hipotézisünk (H4/A) szerint, tehát ha a diák szülei rendszeresen járnak templomba, ez pozitív hatással lehet a diákok eredményességére, és ez – feltételezésünk szerint – főleg olyan osztályokban lesz így, ahol a szülők többsége rendszeres templomba járó és feltehetőleg ismerik is egymást (additív keresztező eset).

A szülők erős kötése (zárt, vallásos baráti kör) szintén pozitívan hathat a diákok eredményességére, mint egyéni, mint csoportszinten (H4/B), azonban feltesszük, hogy a szülők vallásos baráti köre nem fejt ki olyan erős hatást, mint ha maga a diák rendelkezik ilyen kapcsolatokkal.

ADATBÁZIS, MINTAVÉTEL

Az adatbázist a *Középipiskolások továbbtanulási tervei egy határmenti régióban* című OTKA kutatás keretében Pusztai Gabriella irányításával hozták létre. Az adatfelvétel 2006 tavaszán zajlott, 11. és 12. osztályos középiskolás diákokat kérdeztek le Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg, illetve néhány határon túli (kárpátaljai és erdélyi) magyar tannyelvű közép fokú intézményeiben. A minta elemszáma 1446 fő volt, a kiválasztott intézmények száma pedig negyven darab. Az iskolák kiválasztási módja speciális volt: az egyes hasonló településeken iskolapárokat (egyházi és nem egyházi fenntartású) választottak ki, melyek bizonyos bemeneti tényezők szerint⁸ hasonló jellemzőket mutattak.⁹ Jelen elemzés az eredményességre ható kontextuális (intézményszintű) hatások vizsgálatát tűzte ki célul, ezért megnéztük az iskolánkénti alminták jellemzőit. Iskolánként átlagosan 36,15 főt kérdeztek le, és az alminták elemszámának szórása 13,77 volt (az egyes iskolákban 10–58 diákot kérdeztek le). Sajnos ebből látszik, hogy nem minden esetben rendelkezünk osztály szintű adatokkal. Egyes iskolák-

7 A szakirodalom különbséget tesz gyenge és erős kötés között. Az előbbi a jelentős társadalmi vagy térbeli távolságokon átvélő laza összeköttetés, ismeretség (Granovetter 1991), az utóbbi pedig a szoros kapcsolattartás, amelyet vagy a zárt szerkezeti felépítés jellemez vagy a közös értékek és normák elfogadása az alapja (Coleman 1988).

8 Az iskola székhelyének lakosság száma, szülők iskolázottsága, munkanélküli szülők aránya, tanulók lakóhelyének településtípusa, nevelési segélyben részesülők aránya.

9 A minta részletes leírását lásd Pusztai 2007.

ban egy, de van ahol két osztályt is lekérdeztek, és az osztályszintű adatok már nem kereshetők vissza. Így minden kontextuális változónk az iskolánkénti arányokra vonatkozik, ami egyes iskoláknál osztályszintű adat is egyben.

ADATOK ÉS VÁLTOZÓK

Jelen elemzésben – és Pusztai egyes elemzéseiben is (Pusztai 2007 utolsó része) – a függő változó a diákok eredményessége (EREDM) volt, azonban itt az eredményességet mérő változó (index) Pusztaihoz képest kissé módosított formában szerepel. Az eredeti öt tényezős eredményesség mutató összetevői a nyelvvizsgálóval való rendelkezés, a tanulmányi versenyeken való részvétel, a felsőfokú továbbtanulási terv, az átlagosnál hosszabb idejű felsőfokú továbbtanulási idő és a tanulmányi tevékenységeknek tulajdonított fontosság voltak. A mi indexünkben a tanulmányi tevékenységek fontossága helyett a tanulmányi átlagok átlagosnál magasabb volta szerepel, mivel úgy gondoltuk, a diák tanulmányi átlagát az eredményességben mindenképpen valahogy szerepeltetni kellene. A tanulmányi átlag mellett – hasonlóan Pusztaihoz –, a nyelvvizsgálóval való rendelkezést, a tanulmányi versenyen való részvételt, a felsőfokú tanulmányi terveket és a hosszabb időtartamú felsőfokú továbbtanulási terveket mérő változókat vettük figyelembe. Eltérés az is, hogy az így kapott öt-értékű eredményesség változó dichotómmá lett alakítva, különválasztva az átlag alatti és feletti értékeket, hogy a Davis-módszert alkalmazni tudjuk. A kontextuális (intézményszintű) adatbázisban a függő változó az átlagosnál jobb eredményességű diákok iskolánkénti átlaga külön például a lányok, illetve fiúk körében (LÁNYER, FIÚER).

Magyarázó változóink (mindegyik individuális, tehát egyéni szinten, és kontextuális, tehát az iskolánkénti arányt tekintve is szerepel): a nem (NEM és FIÚAR), a diplomás szülők (legalább az egyik szülő diplomás), és ezek iskolánkénti aránya (DIPS, DIPSAR).

A diák vallásossággal összefüggő kapcsolati erőforrásainál első változónk a rendszeres templomba járás, és ennek iskolai aránya (TEMPŐ és TEMPŐAR), a másik három (illetve hat) magyarázó változó a diákok erős (zárt) kötéseire vonatkozik: a vallásos ifjúsági körbe járás (VALLIFJ és VALIFJAR), a közeli barátait vallási ifjúsági csoportban vagy egyházközösségben ismerte meg (VALEGY, VALEGYAR) és a túlnyomórészt vallásos baráti kör (BVAL, BVALAR).

A szülők vallásossággal összefüggő kapcsolati erőforrásainál két (illetve négy) magyarázó változónk a rendszeres templomba járás (legalább az egyik szülő rendszeres templomba járó: TEMPS és TEMPSAR), és a túlnyomórészt vallásos közeli barátok (BVALS, BVLSAR).

Egyes kontextuális modelleknél, – mint ahogy már a Davis-típológiánál említettük – a magyarázó változók közé bevonásra került az iskola fenntartója (FENNT), megkülönböztetve az egyházi és nem egyházi intézményeket.

EREDMÉNYEK

Pusztai Gabriella habilitációs dolgozata utolsó részében (Pusztai 2007) az egyes térségekben (hazai, kárpátaljai, erdélyi [partiumi]) tanuló diákok eredményességére ható tényezőket többváltozós regressziós elemzéssel vizsgálta, és itt két kontextuális változó hatására lett figyelmes, a templomba járó gyerekek iskolánkénti aránya negatívan, a vallásos ifjúsági körbe járó diákok aránya pozitívan hatott az eredményességre. Ez vezetett el a kontextuális modellek jelen alkalmazásához.

Kutatásunk előzménye egy másik vizsgálat is. 2004-ben végzett elemzésünkben (Fényes–Pusztai 2004) szintén a középiskolások eredményességére ható egyéni és csoportszintű hatásokat vizsgáltuk kontextuális elemzés segítségével, de a tanulmányban a függő változó nem az eredményesség, csak annak egyik faktora, az egyetemi továbbtanulási terv. (Korábbi kutatásunkban előny volt, hogy rendelkezünk iskolai osztály szintű adatokkal, mivel egy iskolában csak egy osztályt kérdeztek le.) Különbőség az is, hogy a 2004-es vizsgálat csak felekezeti középiskolások körében zajlott. A magyarázó változóiban vannak hasonlóságok, a diplomás szülők, a diák és szülői vallásos baráti köre és a szülők templomba járása ott is szerepelt.

Az eredmények bemutatásánál összehasonlítjuk a két, illetve három kutatásban kapott összefüggéseket. Nézzük most az általunk kapott eredményeket:

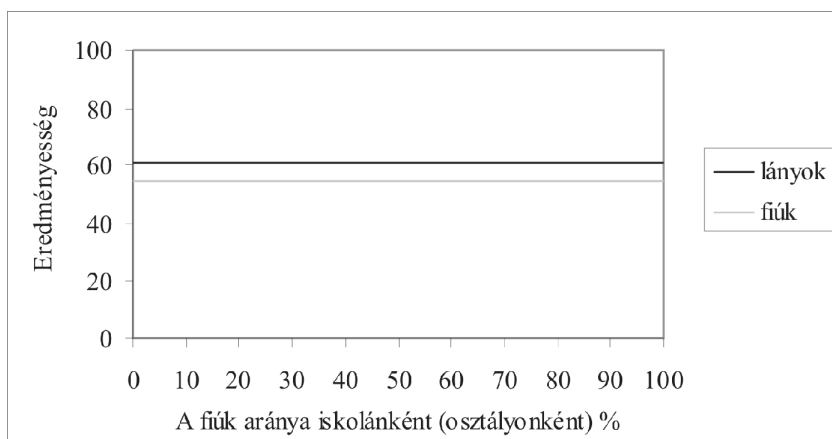
Első kérdésünk, hogy a nemi különbségek hogyan befolyásolják a középiskolások eredményességét. A kontextuális elemzésben használt regressziós eredmények a következők:

2. táblázat Lineáris regressziós modell a fiúk és lányok eredményességére a fiúk iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint

Függő változó:	LÁNYER		FIÚER	
	B-k (SE)	Béták	B-k (SE)	Béták
Konstans	61,26*** (10,7)		54,74*** (10,84)	
FIÚAR	0,012 (0,25)	0,008	-0,19 (0,24)	-0,134
R ²	0,000		0,018	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

Az egyenesek ábrázolásához a sztenderdizálatlan regressziós B-együtthatókat használtuk fel. A két egyenes egyenlete, miután csak a konstanshoz tartozó B együtthatók szignifikánsak: ERLÁNY= 61,26, illetve ERFIÚ=54,74. A modellhez tartozó ábránk:

6. ábra. Kontextuális és individuális hatások bemutatása a Davis-féle módszerrel a fiúk iskolánkénti aránya szerint (a két egyenes a lányok és fiúk eredményességét mutatja)

Megjegyzés: Az eredmények értelmezéséhez fontos adalék, hogy a fiúk aránya 0 és 100 százalék között mozgott iskolánként. Az átlag 40 százalékos fiú arány.

Hipotézisünkkel összhangban a lányok kimutathatóan eredményesebbek (egyenesebbek a fiúk felett van), de nincs kontextuális hatás, a fiúk arányának növekedésével nem lesznek eredményesebbek sem a fiúk, sem a lányok. (A Davis-típológiában ez a tisztán individuális hatás esete.) Hipotézisünkkel szemben, ha a fiúk nagyfokú kisebbségben vannak, nem lesznek húzó hatással rájuk a jobban szereplő lányok. (A kisebbségi és többségi effektus nem teljesült.)¹⁰

Nézzük most a diákok otthonról hozott kulturális tőkájének egyik mutatója (diplomás-e legalább az egyik szülő) individuális és kontextuális hatásait a diákok eredményességére:

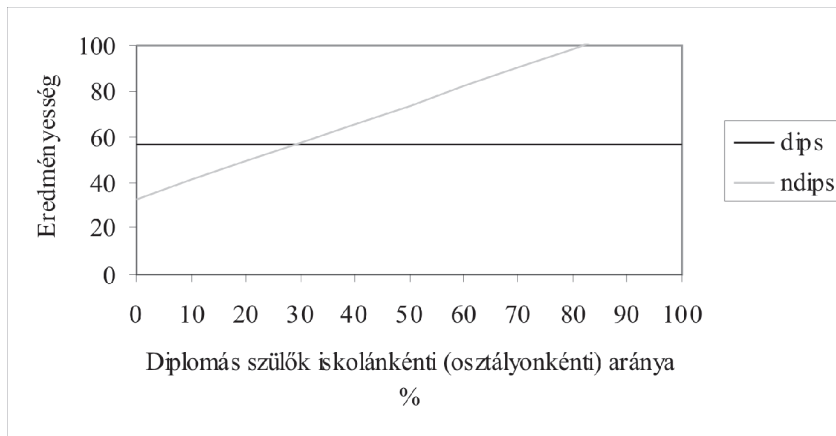
3. táblázat Lineáris regressziós modell a diplomás és nem diplomás szülők gyerekei eredményességére, a diplomás szülők iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint

Függő változó:	DIPSER		NDIPSER	
	B-k (SE)	Béták	B-k (SE)	Béták
Konstans	56,37***(8,3)		32,79***(7,17)	
DIPSAR	0,3 (0,27)	0,18	0,82** (0,23)	0,5**
R ²	0,032		0,246	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

10 A rossz R-négyzet mutatók miatt megnéztük az SPSS által alkalmazható grafikus ábrázolással is az egyes intézmények adatait, és itt látható volt, hogy az eredményesség, mind a fiúk, mind a lányoknál nagyon ingadozik a fiúk aránya függvényében, de a lányok eredményessége lényegesen több esetben volt a fiúkénál nagyobb, tehát a tisztán individuális hatás megállapítása indokolt.

Az egyenesek ábrázolásához a sztenderdizálatlan regressziós B-együtthatókat használtuk fel. A két egyenes egyenlete: $DIPSER = 56,37$ (csak a konstans szignifikáns), illetve $NDIPER = 0,82 * DIP SAR + 32,79$. A modellhez tartozó ábránk:

7. ábra Kontextuális és individuális hatások bemutatása a Davis-féle módszerrel a diplomás szülők aránya szerint (a két egyenes a diplomás és nem diplomás szülők gyerekei eredményességét mutatja)

Megjegyzés: Az eredmények értelmezéséhez fontos adalék, hogy a diplomás szülők aránya 0 és 90,63 százalék között mozgott iskolánként (osztályonként). Az átlag 25,5 százalék.

Eredményeink szerint itt is csak részben igazolódik a hipotézis. Hipotézisünkkel összhangban a nem diplomás szülők gyerekeinek eredményessége nő, ahogy nő az iskolában/osztályban a diplomás szülőkkel rendelkezők aránya, viszont a diplomás szülők gyerekeinek eredményességére nincs hatással a kontextus. A húzó hatás csak a nem diplomás szülők gyerekeire érvényesül, és ez összhangban van Ferge (1980) kutatásaival. Nem igazolódik az a hipotézis sem, hogy a diplomás szülők gyerekei minden iskolában eredményesebbek lennének, mint a nem diplomás szülők gyerekei. Ahol kicsi a diplomás szülők aránya, ott a diplomás szülők gyerekei eredményesebbek, de ahol nő az arányuk ott már a nem diplomás szülők gyerekei mutatnak fel jobb eredményeket. Fordulópont 25%-os diplomás szülő aránynál van, ami egyben a diplomás szülők arányának átlagos nagysága. (Davis-tipológia szerint itt az additív keresztező hatás érvényesül.) A kisebbségben levő nem értelmiségi gyerekek nagyobb eredményességének oka lehet, hogy az elitiskolákba, ahol kevés a nem diplomás szülővel rendelkező gyerek, csak a kiemelkedően tehetséges nem értelmiségi gyerekek jutnak el, és ez okozza nagyobb eredményességüket. Ez a szelektív vándorlás egyik esete, ami torzítja a kontextuális hatást (szelektív vándorlásra volt példa korábbi kutatásunkban is, Fényes 2000). Emellett a kisebbségi és többségi effektus is érvényesülhetett.

Lehetőségünk van a 2004-es eredményekkel összevetni a jelen elemzést. Akkor a diplomás szülők csak csoport szinten fejtettek ki hatást a diákok egyetemi továbbtanulási terveire, és meglepő módon az értelmiségi gyerekek nem akartak nagyobb arányban egyetemen továbbtanulni (nem volt individuális hatás). Ezt azzal indokoltuk, hogy

mivel csak felekezeti iskolákról volt szó, az iskola jellege (a Coleman-féle „school-effect”) pozitív hatással volt a hátrányos helyzetű gyerekek továbbtanulási terveire. Jelen kutatásban azonban nem csak felekezeti iskolák szerepelnek, és itt volt individuális hatás, bár annak előjele megfordul, ahol kevés diplomás szülő van, ott az értelmiségi gyerekek, más iskolákban azonban már a nem értelmiségi gyerekek szerepeltek jobban. (Az eltérő eredmények további oka lehetne, hogy nálunk a függő változó nem csak az egyetemi továbbtanulási terv, hanem egy összetett eredményesség mutató, de ennek ellenőrzése során megmaradt a két elemzés különbözősége. Az egytényezős eredményességmutatóval lefuttatott eredmény a mi adatainkon nagyon hasonló volt az összetett mutatóval kapott eredményekhez.)

Nézzük most a diákok saját vallásossággal összefüggő kapcsolati erőforrásai közül a templomba járási gyakoriság hatását az eredményességre.

4. táblázat Lineáris regressziós modell a rendszeres és nem rendszeres templomba járók eredményességére, a rendszeres templomba járók iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint

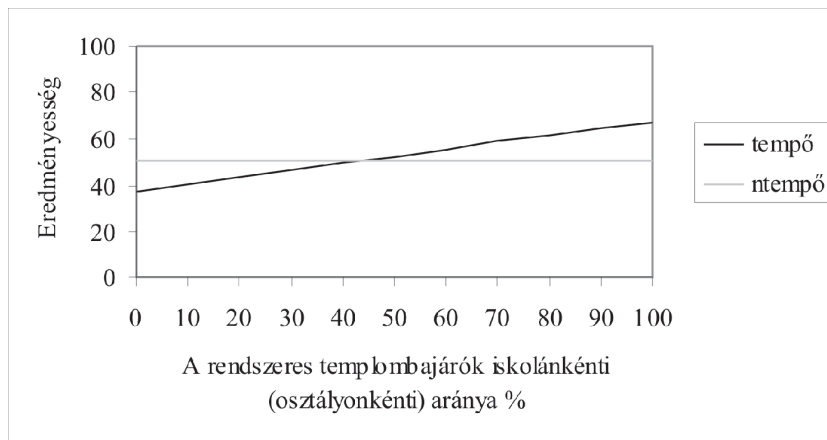
Függő változó:	TEMPŐER B-k (SE)	Béták	NTEMPŐER B-k (SE)	Béták
Konstans	37,59** (9,93)		50,18*** (8,82)	
TEMPŐAR	0,3 (*) (0,16)	0,3 (*)	0,08 (0,16)	0,08
R ²	0,09		0,006	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

Az egyenesek ábrázolásához a sztenderdizálatlan regressziós B-együtthatókat használtuk fel. A két egyenes egyenlete, figyelembe véve, hogy a templomba járók eredményességénél a templomba járók arányának együtthatója majdnem szignifikáns volt (szign.=0,072), ezért az ábrában ezt szignifikánsnak tekintjük. Eszerint $TEMPŐER = 0,3 * TEMPŐAR + 37,59$, illetve $NTEMPŐER = 50,18$ (itt csak a konstans szignifikáns). (lásd 8. ábra)

Hipotézisünk szerint a diák templomba járása pozitívan hat, mind egyéni, mind csoportszinten az eredményességre, de a templomba járók előnye főleg azokban az iskolákban fog érvényesülni, ahol sok a templomba járó (táguló olló, emelkedő egyenesek). Eredményeink szerint azonban a két egyenes metszi egymást, tehát azokban az iskolákban, ahol kevés a templomba járó gyerek, a nem templomba járók kimutathatóan eredményesebbek, és a fordulópont az átlagos templomba járást kicsit megelőzve 40%-os templomba járási gyakoriságnál van. E fölötti arányoknál már – hipotézisünkkel összhangban – a templomba járók nagyobb eredményessége mutatható ki. Hipotézisünknek ellentmond viszont az, hogy a nem templomba járók eredményességére nem hat a kontextus.¹¹

11 Pusztai 2007-es vizsgálatával szemben itt a templomba járásnak van pozitív kontextuális hatása a diákok eredményességére, de csak azokra, akik rendszeres templomba járók. Az eltérő eredmény hátterében az állhat, hogy egyrészt Pusztainál csak a partiumi iskoláknál állt fenn az eredeti összefüggés (azaz, hogy a templomba járók iskolai aránya negatívan hat az eredményességre), másrészt nekünk a Davis módszerrel nem volt módunk sokváltozós modell tesztelésére (csak egy individuális és egy kontextuális változót vontunk be), Pusztai azonban az eredményességre több (12-13) tényező együttes hatását viz-

8. ábra Kontextuális és individuális hatások bemutatása a Davis-féle módszerrel a templomba járók iskolánkénti aránya szerint (a két egyenes a templomba járó és nem járó diákok eredményességét mutatja)

Megjegyzés: Az eredmények értelmezéséhez fontos adalék, hogy a rendszeres templomba járók aránya 0 és 100 százalék között mozgott iskolánként. Az átlag 49,74.

A fenntartó változó (hogy egyházi vagy nem egyházi intézményről van-e szó) bevonásával – hipotézisünkkel összhangban – megszűnik a kontextuális hatás, és már a nem templomba járók nagyobb eredményessége mutatható ki. (Csak individuális hatás van – és az is negatív előjelű –, a két egyenes párhuzamossá válik. A regressziós eredményeket lásd a függelék 1. táblázatban.) A templomba járásnak tehát a fenntartó bevonása után nincs pozitív hatása a diákok eredményességére. Eszerint a felekezeti iskolákban, ahol egyben nagyobb arányban vannak rendszeres templomba járó diákok, érvényesül igazán a húzó hatás a templomba járók eredményességére. Ennek háttérében az állhat, hogy a felekezeti iskolákban, a diákok feltehetőleg egy templomba járnak, és egyben egy iskolába/osztályközösségbe tartoznak, nap, mind nap találkoznak, így jobban segítik egymást, biztatják egymást a merészebb továbbtanulási tervekre, nyelvvizsga letételére, tanulmányi versenyen való részvételre, és ez a tanulmányi átlagokra is pozitívan hathat.

Nézzük most a diákok erős kötéseinek hatását az eredményességre, melyet három változóval is mértünk. Első két változó, amivel az erős kötést közelítettük, a diák vallásos ifjúsági körbe járása volt, illetve az, hogy közeli barátait vallásos ifjúsági körből, vagy egyházközösségből ismerte meg.

A függelék táblázatai (2. és 4.) alapján látható, hogy hipotézisünkkel szemben az erős kötések ezen közelítésével gyakorlatilag csak individuális hatás van, a vallásos if-

gálta. Felmerülhet az is, hogy mivel hazánkban a templomba járás általában negatívan korrelál a szülők iskolai végzettségével, valójában csak ennek a hatását mérjük azokban az esetekben (iskolákban), amikor a nem templomba járók nagyobb eredményessége mutatható ki. Ez megint a Davis módszer korlátaira hívja fel a figyelmet, miszerint csak egy kontextuális és egy individuális magyarázó változó bevonására van lehetőség. Egy többváltozós modellbe már bevonható lenne a szülők iskolai végzettsége is, és ennek kiszűrésével lehetne vizsgálni a templomba járás valódi hatását.

júsági körbe járók és ha a diák közeli barátait vallásos ifjúsági körből, vagy egyházközösségből ismerte meg valamivel eredményesebbek, függetlenül az iskolánkénti aránytól. (A Davis tipológia csak individuális hatás esete, a táblázatokhoz kapcsolódó ábrákon két-két párhuzamos egyenes lenne látható.¹²) Csoportszinten a két változó nem fejt ki hatást. Ennek hátterében az állhat, hogy a Colemannál hangsúlyozott baráti kör zártsága nem feltétlenül érvényesül. Aki egy osztályba/iskolába jár, nem feltétlenül azonos vallási ifjúsági kör, vagy egyházközösség tagja, valamint lehet, hogy barátait egy régebbi csoportban ismerte meg, és most már máshová jár vagy már nem is jár ilyen csoportba. Az erős kötések zártságának csoportszintű hatása így nem érvényesül.

Az diákok erős kötéseit – az adatbázis lehetőségei szerint –, egy harmadik változóval is közelítettük, hogy a diák baráti köre túlnyomórészt vallásos emberekből áll-e. Ezt a változót egy korábbi munkánkkal (Fényes–Pusztai 2004) való összevetés miatt vettük be. Nézzük most ennek hatását az eredményességre:

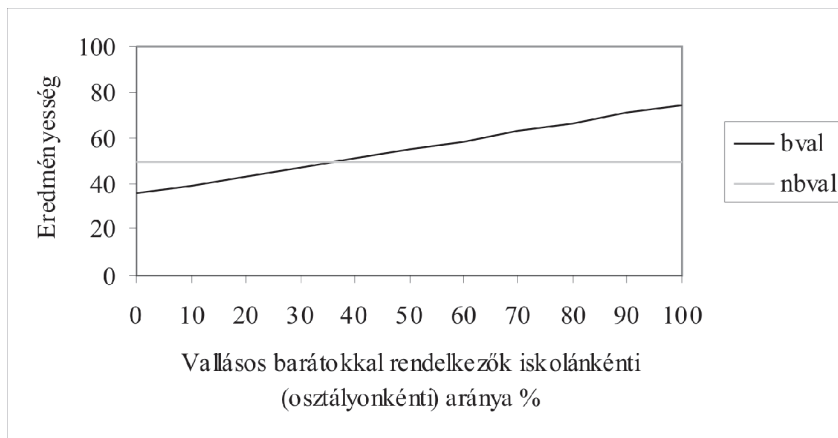
5. táblázat Lineáris regressziós modellek a vallásos és nem vallásos közeli barátokkal rendelkezők eredményességére, a vallásos barátokkal rendelkezők iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint

Függő változó:	BVALER B-k (SE)	Béták	NBVALER B-k (SE)	Béták
Konstans	35,27**(10,2)		49,4*** (10,2)	
BVALAR	0,39* (0,18)	0,33*	0,05 (0,19)	0,05
R ²	0,11		0,002	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

Az egyenesek ábrázolásához a sztenderdizálatlan regressziós B-együtthatókat használtuk fel. A két egyenes egyenlete $BVALER=0,39*BVALAR+35,27$ illetve $NBVALER=49,4$ (a második modellben csak a konstans szignifikáns). A modellhez tartozó ábránk:

- 12 A második változó esetén a fenntartó változó bevonásával az eredetihez hasonló eredmények születtek (l. a függelék 5. táblázatát). Az első változó esetében a fenntartó változó bevonásával azonban már az additív keresztező eset áll fenn (lásd a függelék 3. táblázatát). Megszűnik a vallásos ifjúsági körbe járók kislelőnye, és 10% vallásos ifjúsági körbe járó arány felett már a vallásos ifjúsági körbe nem járók lesznek eredményesebbek (az ábrát most nem mutatjuk be). A vallásos ifjúsági körbe járók kissé nagyobb eredményessége tehát csak a szektorhatás miatt volt kimutatható, ha bevonjuk a fenntartó változót a hatás megszűnik, kivéve azokat az iskolákat, ahol ezek a diákok nagyon kicsi (10% alatti) arányban vannak. (Itt is a kisebbségi-többségi effektus érvényesül, a vallásos ifjúsági körbe járók nagyobb eredményessége csak ott mutatható ki, ahol nagyfokú kisebbségben vannak. Ugyanígy, ha a vallásos ifjúsági körbe járók aránya magas, ez a fenntartó bevonása után elsősorban a vallásos ifjúsági körbe nem járók eredményességét növeli, a kisebbségben levő nem vallásos baráti körbe járó diákokra érvényesül a húzó hatás, az ő eredményeik nőnek, ha a többség vallásos ifjúsági körbe jár.)

9. ábra Kontextuális és individuális hatások bemutatása a Davis-féle módszerrel a vallásos közeli barátokkal rendelkezők iskolánkénti aránya szerint (a két egyenes a vallásos és nem vallásos baráti körű diákok eredményességét mutatja)

Megjegyzés: Az eredmények értelmezéséhez fontos adalék, hogy a vallásos barátokkal rendelkezők aránya 0 és 94,74 százalék között mozgott iskolánként. Az átlag 48,28.

Látható, hogy hipotézisünkkel részben összhangban az esetek többségében a vallásos baráti körű diákok eredményesebbek, és főleg azokban az intézményekben, ahol sok a vallásos baráti körű diák (hat az erős kötés individuális és kontextuális szinten is, additív keresztező eset 5.a. típusa szerint, azaz a kontextus csak a vallásos baráti körűek eredményességét befolyásolja).

Az erős kötések három változóval való mérései közötti különbségeket az okozhatja, hogy míg az első két változónál nem volt csoportszintű hatás, mivel nem érvényesül a baráti kör zártsága (lásd az ottani kifejtésben), itt, amikor a túlnyomórészt vallásos barátokkal közelítjük a diákok erős kötéseit, már fennállhat a zártság (a vallásos diákok között az osztályközösségben szoros barátság alakulhat ki, függetlenül attól, hogy esetleg más vallásos ifjúsági körbe, egyházközösségbe járnak). Fenntartó változó bevonása után – hipotézisünkkel összhangban – azonban megszűnik a kontextuális hatás, és az individuális hatás is fordítva jelentkezik, a nem vallásos baráti körűek lesznek eredményesebbek (lásd a függelék 6. táblázatát). Úgy tűnik tehát, hogy az egyházi intézményekben levő magasabb vallásos baráti kör aránya okozta a felhajtó erőt a vallásos baráti körű diákok eredményességére, és ha a fenntartó hatását kiszűrjük, a kontextuális hatás megszűnik.

Ezek az eredmények némileg ellentmondanak a 2004-es eredményeknek. Ott a kontextuális hatások tisztán additív esete fordul elő, méghozzá olyan formában, hogy a nem vallásos barátokkal rendelkező fiatalok voltak végig nagyobb arányban akartak egyetemen továbbtanulni (fordított individuális hatás), és a vallásos barátok növekvő aránya a felekezeti iskolákban egyformán növelte mindkét csoport (a vallásos és nem vallásos baráti körrel rendelkezők) egyetemi továbbtanulási terveit (kontextuális hatás).¹³ A mostani eredmények azonban inkább összhangban vannak eredeti hipotézisünkkel. Az eltérő eredmények hátterében az eltérő függő változó állhat (ott csak az egyetemi továbbtanulási terv szerepel, szemben az általunk használt öt-tényezős eredményesség mutatóval).¹⁴

Összességében az erős kötések mérő három változó általában pozitív hatással volt a diákok eredményességére, nemcsak az teljesül, hogy ezen erős kötésekkel rendelkező diákok eredményesebbek, hanem egyes esetekben eredményességüket fokozza, ha az iskolában/osztályban sok ilyen kötéssel rendelkező diák van.

Nézzük most a szülők vallásosságával összefüggő kapcsolati erőforrásainak hatását. Első magyarázó változónk a szülők templomba járási gyakorisága, mely hatással lehet a diákok eredményességére:

6. táblázat Lineáris regressziós modell a rendszeres és nem rendszeres templomba járó szülők gyerekei eredményességére, a templomba járó szülők iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint

Függő változó:	TEMPSER B-k (SE)	Béták	NTEMPSER B-k (SE)	Béták
Konstans	45,48***(9,5)		53,52*** (8,97)	
TEMPSAR	0,26(0,22)	0,19	0,05 (0,21)	0,04
R ²	0,036		0,002	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

Látható, hogy itt is csak a konstansok szignifikánsak (ha ábrázolnánk, két párhuzamos egyenest kapnánk), és a nem templomba járó szülők gyerekeinek nagyobb eredményessége mutatható ki (a Davis tipológiában a tisztán individuális hatás esete, melynek előjele esetünkben fordított, mint vártuk). Az is látható, hogy a templomba járó szülők iskolai aránya nem fejt ki kontextuális hatást (a megfelelő B-k és béták nem szignifikánsak), tehát a templomba járó szülők gyakoribb előfordulása nem válik közösségi erőfor-

13 A nem vallásos baráti körű diákok nagyobb eredményességét (merészebb továbbtanulási terveit) ott azal indokoltuk, hogy a vallásos barátokkal rendelkező fiatalok inkább főiskolai továbbtanulást terveznek, mivel a vallásos értékek, normák a hagyományos értelmiségi pályák (tanár, tanító), illetve a segítő szakmák (szociális, gyógypedagógiai) választását valószínűsítik (Fényes–Pusztai 2004).

14 Lehet, hogy míg a vallásos barátokkal rendelkező fiatalok továbbtanulási terveit kevésbé merészek, a tanulmányi eredményeik jobbakként, többet rendelkeznek nyelvvizsgával, és többet vesznek részt tanulmányi versenyen (ezek az eredményességi mutató további tényezői), és ezért a csoport eredményessége nagyobb lett a jelen kutatásban. (Adataink szerint a vallásos baráti körű diákok főleg a tanulmányi átlagban mutatnak fel jobb eredményeket, valamint tanulmányi versenyekre is valamivel gyakrabban járnak, és az eredményesség többi mutatójában hasonlóak a nem vallásos baráti körű diákokhoz.)

rássá, a sok templomba járó szülő nem növeli az ott tanuló diákok eredményességét. A fenntartó bevonásával (lásd függelék 7. táblázatot) alig változnak az eredmények.¹⁵

Mivel ez a magyarázó változó szerepelt a 2004-es kutatásban is, lehetőség van összehasonlítani az eredményeket. Ott a nem templomba járó szülők gyerekei szintén eredményesebbek voltak, de ahol sok volt a templomba járó szülő, ott a templomba járó szülők gyerekei a továbbtanulási tervekben utolérték a nem templomba járó szülők gyermekeit. Ennek hátterében az állhatott, hogy a felekezeti iskolákban, ahol sok a templomba járó szülő, az iskolavezetés többet foglalkozik a szülőkkel, lelki gyakorlatokat szerveznek nekik, inkább válnak a szülők valódi közösséggé, és a pozitív kontextuális hatás jobban érvényesül. A 2004-es kutatás csak felekezeti iskoláiban, ha sok a templomba járó szülő, az eredményesség nő, de mivel nálunk az iskolák vegyesen szerepelnek, ez a hatás eltűnik.¹⁶

A szülők erős kötéseit a túlnyomórészt zárt, vallásos baráti kör változóval közelítettük (akárcsak a 2004-es vizsgálatban). Az eredmények nagyon hasonlóak voltak a mi vizsgálatunkhoz (regressziós eredményeket lásd a függelék 8. és 9. táblázatában). A sima és a fenntartó bevonása utáni esetben is eredményeink szerint gyakorlatilag nincs sem individuális, sem kontextuális hatás, a szülők ezen erős kötései – hipotézisünkkel szemben – nem fejtenek ki hatást a diákok eredményességére, sem egyéni, sem csoport szinten (2004-ben is ezt kaptuk).¹⁷

A szülők kapcsolati erőforrásainak negatív, vagy nem kimutatható hatását (akár a templomba járást, akár a túlnyomórészt vallásos baráti kört nézzük) azzal indokolhatjuk, hogy a diákok manapság nem igazán hallgatnak szüleikre, és saját kapcsolati- és más erőforrásaik inkább hatnak eredményességükre. További indok, hogy a szülők kapcsolatainak – Coleman által hangsúlyozott – zártsága itt sem biztos, hogy érvényesül. (Korábbi kutatásunkban (Fényes–Pusztai 2004) ezt azzal magyaráztuk, hogy ha a mintában sok a kollégista, a szülők nem feltétlenül ismerik egymást, nem azonos templomba, egyházközösségbe járnak.)

ÖSSZEGZÉS, MÓDSZERTANI TANULSÁGOK

Az összegzést a tartalmi eredményekkel kezdjük:

A diákok eredményességét vizsgálva megmutattuk, hogy a nemek aránya nem fejt ki kontextuális hatást az eredményességre, de hipotézisünkkel összhangban a lányok végig valamivel eredményesebbek, mint a fiúk.

A diplomás szülőkkel rendelkezők iskolai aránya – hipotézisünkkel összhangban – már pozitívan hat a diákok eredményességére, és elsősorban a nem értelmiségi gyere-

15 Elképzelhető, hogy a hipotézisünknek ellentmondó eredmény hátterében az áll, hogy nem tudtuk bevonni a szülő iskolai végzettségét a modellbe. Mivel hazánkban általában az alacsonyabb iskolai végzettségűek a gyakoribb templomba járók, az ő gyerekeik iskolai eredményessége emiatt is lehet kisebb, mint a templomba járóké.

16 Eszerint a nem felekezeti iskolákban a sok templomba járó szülő akár negatívan is hathatott a diákok eredményességére.

17 Az eredményeknél a fenntartó nélküli esetben a nem vallásos barátokkal rendelkező szülők gyerekei, a fenntartó bevonása után pedig a vallásos baráti körrel rendelkező szülők gyerekei voltak valamivel eredményesebbek, de a hatás nagyon gyenge, és az R-négyzetek is különösen rosszak.

kekre. Eredményeink szerint, ahol kicsi az értelmiségi szülők aránya, ott az értelmiségi gyerekek, ahol viszont magas, ott a nem értelmiségi gyerekek mutatnak fel jobb eredményeket. Ezt egyrészt a kisebbségi-többségi effektussal, másrészt azzal indokolhatjuk, hogy az elitiskolákba (ahol sok a diplomás szülővel rendelkező gyerek) csak a legtehetségesebb nem értelmiségi gyerekek jutnak el, és ez növeli eredményességüket.

A diák vallásossággal összefüggő kapcsolati erőforrásainak mérése során először a templomba járást vizsgáltuk. Eredményeink szerint azokban az iskolákban, ahol kevés a templomba járó, a nem templomba járók, míg ahol nagyobb arányban vannak, ott a templomba járók eredményesebbek, és itt feltehetőleg a felekezeti iskolák húzó hatása érvényesül a templomba járók eredményességére. Hipotézisünkkel összhangban, a fenntartó bevonásával a kontextus hatása megszűnik, és már végig a nem templomba járók nagyobb eredményessége mutatható ki.

A diákok vallásossággal összefüggő erős (és egyben zárt) kötéseit három változóval is közelítettük. Összességében – hipotéziseinkkel összhangban - az erős kötések mérő változók (a vallásos ifjúsági csoportba járás, az vallásos ifjúsági körből és egyházközösségből választott barátok, és végül a vallásos közeli barátok) pozitív hatással voltak a diákok eredményességére. Nemcsak az teljesül, hogy ezen erős kötésekkel rendelkező diákok eredményesebbek, hanem egyes esetekben eredményességüket fokozza, ha az iskolában/osztályban sok ilyen kötéssel rendelkező diák van.

A szülők vallásossággal összefüggő kapcsolati erőforrásai - a templomba járás, és az erős kötések mérő vallásos baráti kör - nem fejtettek ki pozitív hatást a diákok eredményességére sem egyéni, sem csoport szinten. Ennek egyik oka lehet, hogy a diákok nem hallgatnak szüleikre, inkább saját erőforrásaikra támaszkodnak, másrészt a szülők kapcsolatainak – Coleman által hangsúlyozott – zártsága sem biztos, hogy teljesül.

Elemzésünk módszertani tanulságokkal is szolgál. Rámutat arra, hogy érdemes kontextuális elemzéssel közelíteni szociológiai kérdésfelvetéseket, és többet tudhatunk meg, mint egy egyszerű regressziós modellel. Rávilágít azonban a Davis-féle módszer fogyatékosára is, miszerint csak dichotóm változókra, és csak egy kontextuális és egy individuális változó kezelésére alkalmas. (Ez lehet az oka az alacsony R^2 mutatóknak is.)

A dolgozatban felmerült az iskolai eredményességnél a családi háttér szerepe kontrollálásának igénye is, mely a Davis módszerrel nem oldható meg. Ezen hiányosságok kiküszöbölése alkalmasak a „multi-level modelling” módszerek, ahol az SPSS mellett más adatelemző programok (HML, VARCL, ML, MLwiN) alkalmazására is sor kerül, de ezek használata már túlmutat a jelen tanulmány keretein.

IRODALOM

- Bertalan L. (1980): Az ökológiai tévkövetkeztetésről. *Szociológia*, 3–4.
 Bertalan L. (1986a): A kontextuális elemzésről I. *Szociológia*, 2.
 Bertalan L. (1986b): A kontextuális elemzésről II. *Szociológia*, 3–4.
 Bertalan L. (1987a): A kontextuális elemzésről III. *Szociológia*, 1.
 Bertalan L. szerk. (1987b): *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
 Blau, P.M. (1960): Structural Effects. *American Sociological Review*, 25: 178–193.

- Boudon, R. (1987): Az ökológiai elemzés és a kontextuális elemzés kapcsolata In Bertalan L. szerk.: *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 293–301.
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke In: Szántó Z. – Lengyel Gy. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája* Aula, Budapest 155-176. old.
- Boyd, L.H.–Iversen, G.R. (1979): *Contextual Analysis: Concepts and Statistical Techniques*. California: Belmont.
- Bryk, A.S. et. al. (1994): *Catholic Schools and the Common Good*. Cambridge: Harvard University Press.
- Carbonaro, W.J. (1997): Opening the Debate on Closure and Schooling Outcomes. *American Sociological Review*, 64: 682–686.
- Coleman, J.S. (1961): *Adolescent Society*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Coleman, J.S. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94: 95–120.
- Coleman, J.S. (1989): Társadalomelmélet, társadalomkutatás és cselekvésemélet. *Szociológiai Figyelő*, 3: 25–49.
- Coleman, J.S. (1990): *Equity and Achievement in Education* Boulder. San Francisco–London: Westview Press.
- Coleman, J.S. (1998): Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Szántó Z.–Lengyel Gy. szerk.: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula, 11–44.
- Coleman, J.S.–Hoffer, T. (1987): *Public and Private High Schools. The Impact of Communities*. New York: Basic Books.
- Davis, J.A. et al. (1961): A Technique for Analyzing the Effects of Group Compositions. *American Sociological Review*, 26: 215–225. Magyarul Kontextuális hatások elemzése. In Bertalan L. szerk (1987): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 271–292.
- DiMaggio, P. (1982): Cultural Capital and School Success: the Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students. *American Sociological Review*, 47(April): 189–201.
- Fényes H. (2000): Kísérletek az egyenlőtlenségek csökkentésére a felsőoktatásban. *Statistikai Szemle*, február–március: 151–169.
- Fényes H.–Pusztai G. (2004): A kulturális és társadalmi tőke kontextuális hatásai az iskolában *Statistikai Szemle*, június–július: 567–582.
- Fényes H.–Pusztai G. (2006): Férfiak hátránya a felsőoktatásban egy regionális minta tükrében. *Szociológiai Szemle*, 1: 40–59.
- Fényes, H. (2008): Boys and Girls within Denominational, Respectively Non-denominational High-schools in a Borderland Region. Egyház és oktatás konferenciakötet. Megjelenés alatt.
- Ferge Zs. (1980): A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés In Ferge Zs.: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Granovetter, M. (1991): A gyenge kötések ereje. In Angelusz R.–Tardos R. szerk.: *Társadalmunk rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Hox, J. J. (1995): *Applied multilevel analysis* TT-Publikaties, Amsterdam
- Hunyadi L. (2000): A determinációs együtttható. *Statistikai Szemle*, 78(9): 753–765.
- Iversen, G.R. (1986): *Introduction to Contextual Analysis*. Mannheim: ZUMA.
- Iversen, G.R. (1991): *Contextual Analysis*. Newbury Park–London–New Delhi: SAGE Publications–The International Professional Publishers.
- Meier, A. (1999): Social Capital and School Achievement Among Adolescents. CDE Working Paper: 1–53. <http://www.ssc.wisc.edu/cde/cdewp/99-18.pdf>

- Moksony F. (1985): *A kontextuális elemzés*. Budapest: KSH Népszégtudományi Intézet. Demográfiai füzetek.
- Moksony F. (1998): A kicsi szép. A determinációs együttható értelmezése és használata a szociológiai kutatásban. *Szociológiai Szemle*, 4: 3–18.
- Morgan, S.L.–Sorensen, A.B. (1999a): Paternal Networks, Social Closure and Mathematics Learning: A Test of Coleman’s Social Capital Explanation of School Effects. *American Sociological Review*, 64: 661–682.
- Morgan, S.L.–Sorensen, A.B. (1999b): Theory, Measurement and Specification Issues in Models of Network Effects on Learning. *American Sociological Review*, 64: 694–701.
- Murányi I. (2006): *Identitás és előítélet*. Budapest: ÚMK.
- Pillanatkép az oktatásról: OECD Mutatók – 2004. évi kiadás. Összefoglalás magyarul: www.oecd.org/dataecd/33/20/33713441.pdf
- Pusztai G. (2004): *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Budapest: Gondolat.
- Pusztai G. (2007): A társadalmi tőke hatása az iskolai pályafutásra. Habilitációs értekezés. Kézirat.
- Pusztai G.–Verdes E. (2002): A társadalmi tőke hatása a felekezeti gimnazisták továbbtanulási terveire. *Szociológiai Szemle*, 1: 89–105.
- Robinson, W.S. (1980): Ökológiai korrelációk és individuális viselkedés. In Bertalan L. szerk.: Az ökológiai tévkövetkeztetésről. *Szociológia*, 3–4.
- Rostás R.–Fodorné Bajor B. (2003): „...könnyebb a lányoknak, mert a fiúk elevennek születtek.” *Új Pedagógiai Szemle*, december.
<http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2003-12-mu-Tobbek-Konnyebb>.
- Róbert P. (2000a): Bővülő felsőoktatás: ki jut be? *Educatio*, 2.
- Róbert P. (2000b): Családösszetétel, társadalmi tőke és iskolai egyenlőtlenségek. In Pál E. szerk.: Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Snijders, T.A.B. (2003): Multilevel Analysis. In Lewis-Beck, M.–Bryman, A.E.–Liao, T.F. eds.: *The Sage Encyclopedia of Social Science Research Methods*. Volume II. London: Sage, 673–677.
- Wellman, B. (1988): Strukturális elemzés: a módszertől és metaforától az elmélet és a tartalmi kérdések felé. In Angelusz R.–Tardos R. (1991): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 307–353.

FÜGGELÉK

1. táblázat Lineáris regressziós modell a rendszeres és nem rendszeres templomba járók eredményességére, a rendszeres templomba járók iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint, az iskola fenntartója változó bevonásával

Függő változó:	TEMPŐER B-k (SE)	Béták	NTEMPŐER B-k (SE)	Béták
Konstans	39,03**(9,93)		53,31*** (10,93)	
TEMPŐAR	0,3 (0,24)	0,3	0,13 (0,26)	0,13
FENNT	-1,04 (14,56)	-0,02	-8,6 (14,98)	-0,15
R ²	0,08		0,012	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

2. táblázat Lineáris regressziós modell a vallásos ifjúsági körbe járók és nem járók eredményességére, a vallásos ifjúsági körbe járók iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint

Függő változó:	VALLIFJER B-k (SE)	Béták	NVALLIFJER B-k (SE)	Béták
Konstans	47,63***(9,18)		44,03*** (6,94)	
VALLIFJAR	0,35 (0,22)	0,26	0,26 (0,17)	0,24
R ²	0,07		0,059	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

3. táblázat Lineáris regressziós modell a vallásos ifjúsági körbe járók és nem járók eredményességére, a vallásos ifjúsági körbe járók iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint, az iskola fenntartója változó bevonásával

Függő változó:	VALLIFJER B-k (SE)	Béták	NVALLIFJER B-k (SE)	Béták
Konstans	54,42***(10,12)		48,02*** (7,82)	
VALLIFJAR	0,35(0,29)	0,27	0,5 (0,24)*	0,46*
FENNT	-7,44(14,25)	-0,118	- 20,41(11,84)	-0,372
R ²	0,047		0,124	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

4. táblázat Lineáris regressziós modellek a vallásos ifjúsági körből, vagy egyházközösségből lévő közeli barátokkal, és nem innen származó közeli barátokkal rendelkezők eredményességére, a vallásos ifjúsági körből, vagy egyházközösségből származó barátokkal rendelkezők iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint

Függő változó:	VALEGYER		NVALEGYER	
	B-k (SE)	Béták	B-k (SE)	Béták
Konstans	67,97***(9,48)		47,1*** (7,2)	
VALEGYAR	-0,13 (0,42)	-0,052	0,36 (0,32)	0,18
R ²	0,003		0,031	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

5. táblázat Lineáris regressziós modellek a vallásos ifjúsági körből, vagy egyházközösségből lévő közeli barátokkal, és nem innen származó közeli barátokkal rendelkezők eredményességére, a vallásos ifjúsági körből, vagy egyházközösségből származó barátokkal rendelkezők iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint, az iskola fenntartója változó bevonásával

Függő változó:	VALEGYER		NVALEGYER	
	B-k (SE)	Béták	B-k (SE)	Béták
Konstans	70,93***(10,8)		48,96*** (8,65)	
VALEGYAR	-0,07(0,46)	-0,03	0,42 (0,38)	0,2
FENNT	-2,95(11,52)	-0,05	-2,03(9,67)	-0,04
R ²	0,004		0,036	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

6. táblázat Lineáris regressziós modellek a vallásos és nem vallásos közeli barátokkal rendelkezők eredményességére, a vallásos barátokkal rendelkezők iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint, az iskola fenntartója változó bevonásával

Függő változó:	BVALER		NBVALER	
	B-k (SE)	Béták	B-k (SE)	Béták
Konstans	45,11**(12,22)		52,22*** (12,01)	
BVALAR	0,323(0,26)	0,26	0,09 (0,26)	0,08
FENNT	-5,945(11,9)	-0,1	-5,35 (11,91)	-0,09
R ²	0,049		0,006	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

7. táblázat Lineáris regressziós modell a rendszeres és nem rendszeres templomba járó szülők gyerekei eredményességére, a templomba járó szülők iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint, az iskola fenntartója változó bevonásával

Függő változó:	TEMPSER B-k (SE)	Béták	NTEMPSER B-k (SE)	Béták
Konstans	52,47***(10,49)		58,94*** (10,78)	
TEMPSAR	0,05 (0,28)	0,04	0,04 (0,29)	0,032
FENNT	6,17 (10,73)	0,12	-5,3 (11,02)	-0,1
R ²	0,02		0,007	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

8. táblázat Lineáris regressziós modellek a vallásos és nem vallásos közeli barátokkal rendelkező szülők gyermekei eredményességére, a vallásos barátokkal rendelkező szülők iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint

Függő változó:	BVALSER B-k (SE)	Béták	NBVALSER B-k (SE)	Béták
Konstans	57,05***(10,08)		59,23*** (9,99)	
BVALSAR	-0,02 (0,21)	-0,002	-0,12 (0,21)	-0,09
R ²	0,000		0,009	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

9. táblázat Lineáris regressziós modellek a vallásos és nem vallásos közeli barátokkal rendelkező szülők gyermekei eredményességére, a vallásos barátokkal rendelkező szülők iskolánkénti (osztályonkénti) aránya szerint, az iskola fenntartója változó bevonásával

Függő változó:	BVALSER B-k (SE)	Béták	NBVALSER B-k (SE)	Béták
Konstans	70,87***(11,56)		67,15*** (11,89)	
BVALSAR	-0,37 (0,27)	-0,27	-0,27 (0,27)	-0,19
FENNT	10,95 (10,39)	0,2	3,24 (10,68)	0,06
R ²	0,061		0,03	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

MŰHELY

SPORT, GENDER ÉS MÉDIA: A NŐI ÉS FÉRFI SPORTOLÓK MEGJELENÍTÉSE A SAJTÓBAN

GÁL Andrea–KOVÁCS Árpád–VELENCZEI Attila

Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Kar
H-1123 Budapest, Alkotás u. 44.; e-mail: gala@mail.hupe.hu

Nemzeti Utánpótlás-nevelési és Sportszolgáltató Intézet (NUSI) Utánpótlás-nevelési Igazgatóság,
Kutató és Informatikai Osztály
H-1146 Budapest, Istvánmezei út 1-3.; e-mail: kovacs.arpad@nupi.hu

Nemzeti Utánpótlás-nevelési és Sportszolgáltató Intézet (NUSI) Utánpótlás-nevelési Igazgatóság,
Kutató és Informatikai Osztály
H-1146 Budapest, Istvánmezei út 1-3.; e-mail: velenczei.attila@nupi.hu

Abstract: Analysis on the media representation of male and female athletes has been a popular field of study among sport sociologists. In gender studies, the issue of sport and gender appeared on the agenda relatively late, however, the complete intertwining of mass communication and competitive sport has opened a new dimension on this field; more and more professionals have made attempts to demonstrate the differences in quality and quantity, regarding the representation of male and female sports, with the help of analyzing the content of electronic and written media products. Research results clearly indicate that here, similarly to other fields of social life, women are at a disadvantage. Their representation falls behind that of men not only in quality, but in quantity as well, which can have great influence on the public opinion about the sport of the two genders. The article presents the results of the author's PhD research, which used content analysis of the sport press based on gender, and furthermore, to explore the attitudes of top female athletes, readers and sport journalists. According to the conclusions of the study, the characteristics of gender representation are parallel to international trends; female sport is significantly under-represented in the press. Both in the case of female athletes and the readers it is true that they judge the representation of the two genders to be fairly proportionate, however, according to sport journalists, in a sports media based on financial interests, women have no opportunity for equality.

Összefoglaló: A női és férfi sportolók média általi megjelenítésének elemzése évtizedek óta népszerű vizsgálati téma a nyugati országok sportszociológusainak körében. A „gender” kutatásokban viszonylag későn jelent meg a sport és a nemek viszonyának kérdése, de a tömegkommunikációs eszközök versenysporttal való teljes összefonódása azonban új kutatási dimenziót nyitott ezen a területen; egyre több szakember tett kísérletet arra, hogy az elektro-

nikus és nyomtatott médiatermékek tartalmának elemzésével bemutassa a férfiak és nők sportjának reprezentációjában fennálló mennyiségi és minőségi eltéréseket. A kutatási eredmények egyértelműen azt jelzik, hogy itt is - csakúgy, mint a társadalmi élet számos egyéb területén - jelentős hátrányban vannak a nők. Nemcsak mennyiségben, hanem minőségben is elmarad bemutatásuk férfitársaikhoz viszonyítva, s ez nagymértékben befolyásolhatja a két nem sportjának közvélemény általi megítélését. A tanulmány annak a PhD kutatásnak az eredményeit mutatja be, melynek célja a sportsajtó tartalmának gender szempontú tartalom-elemzésén túl az élsportoló nők, az olvasók, valamint a sportújságírók véleményének feltárása volt. A vizsgálat konklúziója szerint a nemek bemutatásának jellemzői illeszkednek a nemzetközi trendbe, vagyis a nők sportja jelentősen alulreprezentált a sajtóban. Mind a sportolónők, mind az olvasók esetében igaz, hogy a valóságosnál arányosabbnak ítélik meg a nemek megjelenítésének mennyiségét, a sportszurnaliszták véleménye szerint azonban az üzleti alapon működő sportmédiában a nőknek nincs esélye az egyenlőségre.

Keywords: gender, sport, media, media representation

Kulcsszavak: gender, sport, média, média-reprezentáció

BEVEZETÉS

A nemek problematikája a társadalmi élet számos szegmensében kiemelt fontossággal bír. Éppen ezért érdekes, hogy a sportra, mint hagyományosan patriarchális területre sokáig meglehetősen kevés figyelmet fordítottak. Ennek magyarázata éppen az lehet, hogy itt a férfifölény az idők folyamán tulajdonképpen evidenciaként volt jelen. A jelenség hátterét elsősorban azokból, a férfi identitás kialakulásának történetét feldolgozó munkákból ismerhetjük meg, melyek, ha nem is elsődleges, de mindenképpen kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak a sportnak a férfiasság megalkotásában és újratermelésében.

A fizikai erő, a testi szépség, a testtartás és az állóképesség –melyeket csak rendszeres testmozgás útján szerezhettek meg az egyén- már az ókori társadalmakban is nagy szerepet játszott a férfiak státuszának meghatározásában; messzire nyúlnak hát vissza e kapcsolódás gyökerei. A modern férfieszmény „pályafutása” azonban a 18. század második felében kezdődött, fogalma azóta is meghatározza a nyugati kultúrát. A férfiasságot kezdettől fogva –a manapság divatos megfogalmazással szólva- holisztikusan fogták fel; úgy gondolták, hogy a test és lélek, a külső megjelenés és a belső érték harmonikus egészet képez. Ennek építőelemei már korábban megvoltak, gondoljunk csak az ún. lovagi férfierényekre – az akaratere, a tisztességre, a bátorságra és az igazi férfitestre. Később ezek sztereotípiává formálódtak, és egyéb jelentést is kaptak; a modern férfikép a 19. században nemzetet jelképező szimbólummá vált, mely megjelenítette a rend és haladás iránti társadalmi igényt. Ebben összekapcsolódik az erényesség a férfitesttel, melynek megacélozásában a torna alapvető eszköz volt – pl. Rudolf Obermann, az első olasz tornaszövetség megalapítója a nőiesnek nevezett puhányságtól óvta fiait a sportmozgással.

Angliában inkább a csapatsportokban fedezték fel a férfiasság tökéletesítésének útját. Az 1850-es évektől egyre inkább a szervezett sportolás lett a férfieszmény alakító-

ja, itt a test edzéséhez hozzákapcsolódott az igazság eszménye és a fair play szelleme. A bentlakásos elit iskolák udvarain csak a fiúk játszották e játékokat – „ifjú keresztény gentleman”, vagyis férfiszépség és jellem készült ott (Mosse 2001). A modern, támadó jellegű sportok, mint a futball, a rugby vagy a jégkorong – melyek a patriarchalizmus extrém formáinak tekinthetők harci jellegük miatt –, ezekben az iskolákban modernizálódtak. Az írott szabályok életbe lépése ugyanis kiiktatta, vagy legalábbis csökkentette a nyílt erőszakot, s ezzel civilizálta a játékot, azonban férfias alapértékeit ettől az még nem veszítette el; a harcra való felkészítés, valamint a férfiasság „emlékezetbe vétele” továbbra is fő funkciója maradt (Dunning–Sheard 1979). Norbert Eliasnak a civilizáció történelmi folyamatáról kialakított felfogása mentén vizsgálja egy másik tanulmányában Dunning (2002) a sportnak, mint tipikusan patriarchális rendszernek a funkcióját a nemi szerepek egymáshoz való viszonyának alakulásában. Véleménye szerint a sport hagyományosan egyike a férfiaknak fenntartott területeknek, mely így színtere lehetett és lehet a férfiidentitás újratermelésének és megerősítésének. Ugyanakkor számos olyan jelenséggel találkozhatunk a modern sportban, melynek gyökerei a nők társadalmi nyilvánossága és szerepvállalása növekedésére a férfiak sporton keresztül adott válaszában keresendők (a nőgúnyoló rögbi klubok a 19. századi Angliában, illetve a modern futball-huliganizmus jelensége). A nők sportba való belépése az 1800-as évek második felében ugyanis a férfiak világába való behatolás volt; a területvesztéskor a részükről megfogalmazott szerepelvárások, sportoló nőkre és férfiakra vonatkozó normák pedig magyarázatot adhatnak a nőkkel szemben ma is tapasztalható rejtett diszkriminációra. A sport kapcsán ugyanis nem másról volt szó, mint a nemi szerepek újrafogalmazásáról; a „nőiességhez” és a „férfiassághoz” kapcsolódó tulajdonságok, értékek és normák átcsoportosításáról. Kihívás, változtatási kényszer előtt álltak a férfiak: nem csak a nőkre, hanem saját, a férfi identításra vonatkozó szerepfelfogásukat is átalakításra szorult, mert a maszkulinitás és a feminitás egymást kölcsönösen meghatározó fogalmi konstrukció (Bodnár 2003).

A modern sport hőskorában az arisztokrácia és a színészvilág kivételével alig találkozzunk aktív női sportolókkal, számukra leginkább a passzív nézői szerep jutott. A feminista mozgalmak keretein belül hangjukat hallatató nők is elsősorban a szellemi emancipációra helyezték a hangsúlyt, a sportot, mint a nőt többek között a családtól is elvonó tevékenységet, nem támogatták. Bodnár elemzésében még egy érdekes magyarázattal találkozhatunk a nők versenyzéstől való távoltartásával kapcsolatban: a nők nyilvános részvétele, és teljesítménye nemcsak hogy elismerést válthatott volna ki, hanem ezen felül – a férfiak számára nemkívánatos – követhető mintát jelenthetett volna a többi nő számára. Míg korábban a sport a feministák szerint is férfias tevékenységnek számított, az idő előrehaladtával a testmozgás megítélése elsősorban esztétikai és egészségügyi szempontok miatt sokat javult. Annak ellenére azonban, hogy már az 1900-as párizsi játékoktól kezdve vannak az olimpiákon női résztvevők, és a merev nőisport-ellenes etikett engedett valamit, a versenysporttól való távolságtartás sokáig megmaradt. Tulajdonképpen a XI. Berliini Olimpiai Játékok esetében beszélhetünk már komplett női versenyprogramról (Quintillan 2000).

A modern sport szerepét a férfihegemónia konzerválásában egészen az 1980-as évekig csak néhány feminista szerző kérdőjelezte meg, s mivel őket is elsősorban a sport területén meglévő diszkrimináció érdekelte, nem próbálták meg elméletileg tisztázni a sportban, illetve a sporton keresztül érvényesülő férfiuralom formáit, valamint

annak változásait (Dunning 2002). Birrell és Theberg (1989) is rámutat arra, hogy bár a két nem hatalmi viszonyának kulturális, és nem biológiai eredete van, a sport mégis a nők gyengébb fizikai felépítését és erejét kihangsúlyozva a nemi sztereotipizálás során a férfiak társadalmi felsőbbrendűségének eszméjét konstruálja és legitimizálja. A férfiak erőfölényének hangsúlyozása így a nők sportra való alkalmatlanságára is utal. Eszerint a sportolás a „férfiasság utolsó bástyája”, mellyel a férfiak fenntartják a status quo-t. Talán sokak számára meglepő, hogy a „sport feministák” között egyre nőtt a férfiak száma, akik hasonló véleménnyel bírnak (Messner–Sabo 1989). A sportoló nők tehát bizonyos szempontból „ellenállók”-nak is tekinthetők, mintegy megzavarni akarván a férfiak felsőbbrendűségének logikáját. Ez viszont a férfiasság mítoszának fenyegetettségét jelenti, hiszen ha a nők egy jellegzetesen férfiasnak tartott tevékenységet kezdenek el művelni, akkor az elveszti kizárólagos férfias vonását. A megoldás a férfiasság-nőiesség dichotómia megszüntetése, s a viszony újradefiniálása lehetne (Hayes 2002). Erre azért van meg a lehetőségünk, mert a társadalmi nem tartalmát értelemszerűen a társadalom, vagyis mi magunk konstruáljuk. A nőiesség és a férfiasság megnyilvánulási formái a sportban sem egyetemes érvényűek és változatlanok, hanem történetileg és kulturálisan is meghatározottak, tehát kutatásuk a jelenkori fejlett civilizációkban mindenképpen indokolt (Hadas 2003).

TÁRSADALMI NEM ÉS SPORTMÉDIA

A tömegkommunikációs eszközök egyre több és nagyobb mennyiségű információt juttatnak el egyre szélesebb közönséghez, így a modern társadalmi élet fontos szereplőiként konzerválják, továbbítják, illetve önmaguk is alakítják a fennálló normákat és értékeket. Valójában a médiát vizsgáló tanulmányok egyik legfőbb feltételezése szerint azt, hogy a társadalom tagjai miképpen értékelik saját magukat, illetve mások hogyan tekintenek rájuk és kezelik őket, nagymértékben a média általi reprezentációjuk határozza meg (Dyer 1993). Az identitások kialakulásában is erős a média szerepe, hiszen onnan érkeznek az ezekhez kapcsolódó normák és értékek jelentős része (Snow 1983). A nemi identitást tekintve is ez a helyzet; a nemek ábrázolása a különböző médiatermékekben irányjelzőként működik a férfiak és nők számára a megfelelő viselkedésformák elsajátításához. Ebben az esetben nemcsak a saját nemünkre vonatkozó mintákat kapunk, hanem egyben az ellenkező nemre jellemző összképet is eléink vetíti a centrális pozícióban lévő média (Vigorito 1998). Margit (2002) szerint a tömegkommunikáció azért fontos területe a nemi identitás alakulásának, mert a különböző érdekcsoportok definíciói, ideológiái itt ütköznek össze, s itt kódolják azokat a szövegeket, melyek sokak identitását a későbbiekben meghatározhatják.

Érdekes, hogy míg a szakemberek tulajdonképpen csak az utóbbi évtizedekben kezdtek a maszkulinitás média általi megjelenítésének vizsgálatára fókuszálni, addig a feminitás társadalmi konstrukciója már azt megelőzően is a kutatások középpontjába került. Ez arra utalhat, hogy a férfiasságot, és annak privilegizált helyzetét mintegy ab ovo természetesnek vették. Goffman 1976-os, úttörő jellegű tanulmányában különböző magazinok hirdetéseit és ezek fotóit vizsgálva megállapította, hogy a nemek ábrázolása jelentős üzeneteket közvetít az aktuális, nemi identitást meghatározó normákról és értékekről. Még erősebb lehet a televízió és az Internet hatása, hiszen a fogyasztói

kultúra egyre inkább vizuális jellegű, így a képernyőkön látottak meghatározzák az egyes fogalmakkal kapcsolatos koncepciókat.

A média fokozhatja, illetve tompíthatja a nemekkel kapcsolatos sztereotípiákat és előítéleteket, s nemcsak a bemutatás módjával, hanem már eleve azzal is, hogy milyen mértékben szerepelteti a férfiakat és nőket termékeiben. Az alulreprezentáltság azt az érzést közvetíti a társadalom felé, hogy az a nem alsóbbrendű a másikhoz képest, a jelentős felülreprezentáltság pedig éppen ennek ellenkezőjét sugallhatja. Nem véletlen tehát, hogy számos feminista kutató foglalkozott a médiának a nemi különbségek nemi hierarchiává konstruálásában betöltött szerepével. Az eredetileg korlátozott kérdéskör – a nők alulreprezentáltsága a médiában, a sztereotipizálás és a nemi szerepek szerinti szocializáció – a feminista médiakutatásban már új nézőpontokkal is bővült; ma többek között arra keresi a választ, hogy miképpen kódolják a médiaszövegek a társadalmilag meghatározott nem diskurzusait, hogy miként használják és értelmezik a közönségsoportok a gender vonatkozású médiaszövegeket, és hogy a közönségfogadtatás hogyan járul hozzá a társadalmi nem felépítéséhez az egyéni identitás szintjén (Mc Quail 2003).

A sportmédia jelentős szerepet játszik a társadalmi nem koncepciójának alakulásában; Hargreaves (1994) szerint „a test jelentős dolog a nemi különbségekben, és a nemi különbségek ideológiája a média védjegye”. Hall *Feminism and Sporting Bodies* (1996) című könyvében csatlakozik ehhez a véleményhez; a nemi különbségek promóciójának legszemléletesebb és leghatásosabb helye szerinte is a média, és ott is kiemelkedő szerepe van a sportmédiának. A férfiak a versenyeken gyorsabban futnak, messzebbre és magasabbra ugranak, távolabbra dobnak és vetnek – mi lehetne ennél egyértelműbb bizonyítéka felsőbbrendűségüknek? Mégis, a média ezt a maga eszközeivel még inkább fokozza, nem véletlen tehát, hogy mára a kutatások nagy része kódok „feltörésére” irányul, amelyen keresztül a női sport alsóbbrendűségének ábrázolása folyik. A női és férfi sport médiareprezentációjának vizsgálata során a kutatók elsősorban kvantitatív illetve kvalitatív tartalomelemzésekkel próbálják feltárni azokat a dimenziókat, amelyek segítségével lehetővé válik a sport és a média viszonyának gender szempontú elemzése. Ezek tárgyai leginkább sajtótermékek, de igen népszerű az elektronikus média – leginkább a televízió - sporttartalmú műsorainak elemzése is.

A kritikai elemzések szerzői számos tekintetben azonos eredményekre jutottak a vizsgálatok során; ezek egyértelműen azt jelzik, hogy a sport férfidominanciájának szemléletét a tömegkommunikációs eszközökön keresztül is közvetítik a társadalom felé. A kvantitatív kutatások, melyek a női illetve férfi sport média általi reprezentációjának mennyiségét hasonlították össze a sportsajtóban, egyöntetűen azt mutatták ki, hogy a női sport megjelenítésének mennyisége messze elmarad a férfiak sportjától (Bryant 1980; Brown 1994; Theberg–Cronk 1986; Menzies 1989; Crossman et al. 1994; Fasting–Tangen 1983; Valgeirsson–Snyder 1986; Mathesen–Flatten 1996; Lumpkin–Williams 1991; Harris–Clayton 2002).

Az elektronikus média, ezen belül a televíziós sportesemények, híradások vizsgálata a női sportolók szemszögéből nézve talán még rosszabb eredményeket hozott (Duncan–Messner 1994; Toohey 1997; Pringle–Gordon 1995; Han 2003). Bernstein (2002) egyenesen a nők sportjának „szimbolikus megsemmisítésé”-ről beszél abban a tanulmányában, amelyben a mindennapos sporttudósításokat elemzi több kutatási

eredmény figyelembevételével. Ugyanakkor Wensing és Bruce (2003), akik a nemek nyomtatott média általi megjelenítését vizsgálták a 2000. évi olimpiai játékok alatt, Bernsteinhez hasonlóan arra az eredményre jutottak, hogy a nagy nemzetközi versenyek időszakában a nők reprezentációjának aránya és minősége lényegesen javul a férfiakéhoz képest. A legjobb példa erre valóban az olimpiai két hete, amikor a kutatások szerint ez az arány akár ki is egyenlítődhét. Szabó (2001) 1998 és 2000 között folyó kutatási programjában a brit sportolók és sportolónők társadalmi státuszát vizsgálta médiamegjelenítésükön keresztül. A kvantitatív elemzés a sajtóra és a televízióra is kiterjedt, és mindkét tömegkommunikációs csatorna esetén azt találta, hogy a nemek reprezentációja egyenlőtlen; a személyiségre és ezáltal a társadalomra pozitívan ható sport és a testmozgás bemutatása és népszerűsítése főleg a férfiak sportján keresztül történik. Daddario (1994) vizsgálatában az 1992-es, Albertville-i téli olimpia időszaka alatt elemezte a női sportolók televízió általi ábrázolását. A kvalitatív szempontú analízis egyike azoknak a munkáknak, amelyek azt jelzik, hogy a női sport megjelenítése minőségében is elmarad a férfiak sportjának reprezentációjától. Hozzá hasonlóan Hayes (2002) a sportsajtó vizsgálata során jellegzetességként rámutatott, hogy a női sportolók ábrázolása során a média gyakran a versenyző attraktivitására fókuszál, szemben a férfi sportolók jellemzésével, ahol a sportképességek kihangsúlyozása van a középpontban. A sportolói kvalitásokra, a tehetségre és eredményességre kevésbé utalnak a női sportolók esetén a médiákban, sokkal gyakoribb viszont a női versenyzők külső tulajdonságaira, érzelmeire, nőiességére való célzás. A nemzetközi szakirodalomban „Kurnyikova-szindróma”-ként is emlegetett jelenségnek nem véletlenül lett az orosz származású -időközben az aktív teniszből visszavonult- sportolónő a névadója; annak ellenére ugyanis, hogy Anna Kurnyikova sosem nyert Grand Slam versenyt, látványosan uralta a sportmédiát. A rendkívül csinos versenyzőt tartották a nőiesség megtestesítőjének, aki a még akkor is többet szerepelt társainál a lapokban, amikor sérülés miatt nem indult el az adott versenyen (Harris–Clayton 2002).

Az amerikai CBS csatorna olimpiai közvetítései során azokat a média-stratégiákat használta, amelyekkel marginalizálja a női sportolókat, fenntartva ezzel a sport férfi hegemoniáját (annak ellenére volt ez jellemző, hogy az Egyesült Államok 5 aranyérmének mindegyikét női versenyző szerezte!). Ilyen többek között a sikeres női sportolók „lány”-ként, „kislány”-ként való említése, esetleg csak a keresztnévén való szólítása, melyet Eluze és Jones (1998) a női sportolók trivializálásaként értelmez. A szexista (a nők külső megjelenését, attraktivitását kiemelő, ezzel szemben a férfiaknál a teljesítményt hangsúlyozó) szóhasználat és fotók, a nők szexuális vágy tárgyaként való megjelenítése is egyike az említett stratégiáknak (Bachmann 1998). Duncan és társai (1990) azt tapasztalták, hogy a sportoló nőkről számos esetben olyan fotók készülnek, amelyek egy soft-core kategóriájú pornográf magazinban is megjelenhetnének. A női sportolók média általi ábrázolásának színvonalát talán az ausztrál *Inside Sport* magazin tartalmát vizsgáló Lenskyj (1998) illetve a legkeményebb kritikával; véleménye szerint a lap a nemek közötti egyensúly érzetét a férfiak sportjának és a nők, sportolónők testének bemutatásával teremti meg. De a szerkesztők „figyelmessége” másra is kiterjed: a címlap, vagy a magazin közepén lévő dupla lap – amelyen jellemzően női bájakkal átlagon felül ellátott hölgy fotója látható – anélkül szakítható ki a lapból, hogy az a férfiak sportjáról szóló cikkeket veszélyeztetné. Pirinen (1997) ugyanakkor kutatásában arra mutatott rá, hogy azokat a női versenyzőket, akik hagyó-

mányos férfi sportágakban (rúdugrás, ökölvívás, hármassugrás) elsőként versenyeznek, a média sokszor nevetségesnek ábrázolja, és mint nő, a sportágra alkalmatlannak festi le. Más esetekben a női versenyzőket olyan kontextusban mutatják, amely nem a sporttevékenységhez kapcsolódik, mint pl. a családi helyzet, magánéleti titkok vagy botrányok, stb. Ezzel mintegy kihangsúlyozza a média, hogy a nők életében a sport mindenképpen legfeljebb másodrangú tevékenység. Eitzen és Baca Zinn (1989) szerint ezt a mechanizmust a női sportolók „sportolótlanítása”-ként lehetne interpretálni. Szintén jellemző, hogy a társadalom jobban elfogadja azokat a sportolókat, akik nőiesnek tartott sportágakban szerepelnek, míg sok esetben trivializálja azok teljesítményét, akik a hagyományos női szerep tradícióival szembeállva egy férfiasnak tartott sportágban versenyeznek.

A hazai kutatások száma a nemzetközínél jóval szerényebbnek mindható. Molnár (1998) négy hazai újság (*Magyar Hírlap, Népszabadság, Mai Nap, Dunántúli Napló*) sportrovatát elemezte, s eredményei szerint a cikkekben megjelenő sportágak típusa már eleve előrevetíti a nemek megjelenítésének arányát. A labdarúgásról szóló írások az összes sporthír átlag 48%-át adták, de az 1603 cikkből mindössze egy foglalkozott női focival. A cikkek terjedelmét, illetve a fotók számát tekintve is messze felülreprezentáltak a férfiak, annak ellenére, hogy a nemzetközi szakirodalom szerint utóbbiban jellemzően nagyobb teret kapnak a reprezentatív külsővel rendelkező női sportolók.

Margit Patrícia (2002) empirikus vizsgálatában arra a kérdésre kereste a választ, hogy a nemzetközi állapothoz képest milyen nőekkel kapcsolatos jelentések cirkulálnak a magyar napilapokban és milyen a nők reprezentációja a sajtóban. A hagyományos tartalomelemzés mellett kutatásában a kódolás folyamatát is vizsgálta: a nők megjelenésével kapcsolatos újságírói gyakorlatot, a „gyártási folyamatot”, a szabályozást és az újságírók-szerkesztők nemi identitását. Emellett elemezte a dekódolásnak a nők médiahasználati szokásaiban megnyilvánuló módozatait is. Kutatása konklúziójaként megállapítja, hogy a nők médiareprezentációja torzít, nem a valós társadalmi helyzetet tükrözi; a *Népszabadság* politikai, gazdasági, kulturális rovatában még olyan témák tárgyalásánál sem egyenlítődik ki a reprezentáció a két nem között, amely területen egyébként azonos a férfiak és a nők részvétele a mindennapi életben. A „Sport” rovatban a kutatás szerint a nők szempontjából legrosszabb a helyzet; a nők látványosan alulmaradnak a médiareprezentáció szempontjából.

Az IgEN (Igazságosság és Esélyegyenlőség a Nemek Között Egyesület) a Global Media Monitoring Project résztvevőjeként 2005 februárjában egy nap hírjelentéseit vizsgálta különböző hazai médiumokban.¹ A kutatás eredménye lesújtó képet mutatott: az átlagosnak mondható hétköznapi média-keresztmetszete szerint a hírekben megjelenő híralanyok között a nők aránya csak 12% volt a férfiak 88%-os arányához képest. Az elemzésben a legnagyobb példányszámban eladott politikai napilap, a *Népszabadság* sportrovatát és sport napilapunkat is görcső alá vették; eredményeik szerint a sportról szóló hírekben szinte elenyésző számban szerepelnek nők (4%), ezeket a híreket egyértelműen a jellegzetesen férfi sportágak, illetve a férfi sportolók (96%) dominálják.

¹ Lásd: <http://www.globalmediamonitoring.org>.

A KUTATÁS LEÍRÁSA

Empirikus kutatásunk célja az volt, hogy feltárja a nemek sportmédia általi reprezentációjának jellemzőit, valamint azt, hogy a nemzetközi állapotokhoz képest hazánkban milyen specifikumokat mutat a sportoló férfiak és nők sportsajtó általi bemutatása. A vizsgálat során a reprezentáció mennyiségi mutatóin kívül annak egyéb meghatározóit is igyekeztünk feltárni – így a gyártási folyamatot, az újságírók nemi identitását, és a fogyasztási szokásokat is, mert úgy véltük, így kaphatunk csak pontos képet a terület sajátosságairól. A kutatás az eddigi nemzetközi gyakorlathoz képest egy novummal egészült ki, ugyanis az élsportoló nők nyomtatott sportmédiáról alkotott véleményét is vizsgálat tárgyává tettük. Elsősorban a következő kérdésekre kerestük a választ:

- Hogyan alakul a női illetve férfi sporttal/sportolóval foglalkozó összes cikkek és fotók aránya a napilapokban, és volt-e ebben változás az olimpiai tudósítások esetében?
- Milyen különbségeket találunk a hagyományos politikai napilapok és a bulvárnapi lap tartalomelemzési adatai között?
- Hogyan vélekednek az élsportolónők a nemek sportsajtóban történő megjelenítéséről és milyen tényezőket tartanak meghatározónak média általi reprezentációjukban?
- Milyen vélemény fogalmazódik meg az olvasókban a nemek sportsajtó általi bemutatásával kapcsolatban?
- Milyen szerepet játszik a sportoló/k neme a sportrovatok hírszelekciójában és hogyan befolyásolja a sportújságírók munkáját a nemi szerepekről alkotott véleményük?

Előzetesen azt feltételeztük, hogy a női sportolók alulreprezentáltak férfitársaikhoz képest a sportsajtóban, de úgy gondoltuk, hogy az olimpiai tudósításokban a női és férfi sport reprezentációja kiegyenlítődik. Emellett azt vártuk, hogy a női élsportolóknak a sportsajtó általi megjelenítésük arányát jobbnak ítélik a valóságnál, csakúgy, mint az olvasók. Hipotézisünk a sportújságírók véleményével kapcsolatosan az volt, hogy a férfiak által uralt sportszerkesztőségben a női sport a férfiak sportjához viszonyított negatívabb megítélése befolyásolja a hírszelekciót.

Kutatásunk módszereink megválasztása során igyekeztünk a kvantitatív és a kvalitatív technikákat ötvözni. Tartalomelemzést végeztünk három, országos terjesztésű hazai napilapon, melyek közül kettő hagyományos politikai napilap (*Népszabadság*, *Magyar Nemzet*), egy pedig bulvár napilap (*Blikk*). Ezek címlapjának, illetve sportrovatának cikkei és fotói alkották kutatásunkban a megfigyelési egységeket. A vizsgált időszak a 2004. és 2005. években az augusztus 7. és szeptember 5. közötti négy hét volt. A cikkek és fotók elemzéséhez (kódolásához) a nemzetközi összehasonlítható elemzés kód kategóriáit használtuk.²

² A kutatással Gál Andrea csatlakozott a *Global Women in the Sports Media* elnevezésű nemzetközi projekthez, melyben a sportolók média általi megjelenítését vizsgálták a 2004-es athéni olimpiai játékok időszakában.

A két év összesen nyolc hete alatt 2637 sporttal kapcsolatos cikket vizsgáltunk meg, ez volt a teljes minta elemszáma ($n=2637$). Az adatfeldolgozás SPSS 13.0 szoftverrel történt.

Az olvasók véleményének feltárására kérdőíves felmérést végeztünk a Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Karán a 2006-os év második felében. A 401 fős ($N=401$) mintán elvégzett survey vizsgálat a TF-es hallgatókra, mint alapsokaságra nézve nem tekinthető reprezentatívnak. A 27 kérdésből álló önkitöltős kérdőívet az egyetem különböző szakjain tanuló, nappali (124) és levelező (277) szakos női (178) és férfi (223) hallgatói között osztottunk ki, az adatok feldolgozása SPSS 13.0 szoftverrel történt. A leíró statisztikák elkészítését követően a hipotézisek igazolására kétmintás (független) t-próbát, Pearson-féle korrelációs tesztet, illetve faktoranalízist alkalmaztunk. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a válaszadók TF-es hallgatói státuszukból adódóan sportszerető, és a sportot az átlagnál jobban ismerő nők és férfiak, mely tény az eredmények értékelésénél is figyelembe kell venni.

Az élsportoló nők ($N=34$), valamint az újságírók ($N=7$) véleményének feltárására 2006-ban, illetve 2007-ben ún. félstrukturált interjúkat készítettünk. Az élsportoló hölgyek mintájába kézilabdázók, vízilabdázók, kajak-kenusok, sportlövők, vívók, úszók, röplabdázók, asztaliteniszezők, tornászok, súlyemelők, teniszezők, illetve kosárlabdázó és cselgáncsozó került. Az újságírók (5 férfi, 2 nő) mintáját a vizsgált újságok sportrovatánál dolgozó két-két sportújságíró, illetve egy olyan kollégájuk alkotta, aki jelenleg rovatvezető-helyettesként dolgozik egy szórakoztató napilapnál.

Elméleti keretek

Kutatásunk elméleti kereteként a már említett, Margit Patrícia (2002) által végzett vizsgálatához hasonlóan Stuart Hall (1997) kultúra-körforgás teóriáját használtuk, mely szerint a jelentések előállításának öt fázisa van: a reprezentáció, a szabályozás, az identitás, a gyártás és a fogyasztás, melyek kölcsönhatásban állnak egymással. Reprezentáció alatt a jelentések nyelven keresztül használatát és cirkulációját, valamint a nyelvet, mint a reprezentáció rendszerét, és mint diskurzust értjük. A szabályozás a kormányzati politikát és szabályozást, az uralkodó minták rendjének meghatározást és reprodukcióját, illetve a kultúrpolitika és a különböző jelentésekért, értékekért és identitásformákért folytatott harcot jelenti. Az identitás az egyént a társadalomhoz kapcsolja és meghatározza abban elfoglalt helyét „forrásai” az egyén nemzeti hovatartozása, rétegződésbeli helyzete, neme, szexuális irányultsága. A gyártás a kulturális jelenségek, termékek előállítását foglalja magába, míg a fogyasztás olyan aktív folyamat, amely a posztmodern korban tulajdonképpen hozzátartozik identitásunk megkonstruálásához: „azzá válunk, amit fogyasztunk”. A társadalmi nemmel kapcsolatos konstrukciók a sportmédiában is alakulnak és cirkulálnak, sőt a test vizuális ábrázolásának, valamint a teljesítmény értékelésének nagyobb gyakorisága révén jelentősen hozzájárulnak ahhoz. Úgy gondoltuk tehát, hogy vizsgálatához a kultúra-körforgás elmélet megfelelő teoretikus hátteret biztosíthat.

Eredmények

Kutatásunk eredményeit az elméleti keretként használt kultúra-körforgás modell öt tényezőjének mentén ismertetjük. Az elemzés tulajdonképpen az öt komponens bármelyikével kezdhető; miután úgy véljük, hogy csak a fogyasztása révén játszhat bármely médiatermék szerepet a jelentések alakításában, az eredmények ismertetésének sorrendjében ez a tényező kap prioritást. Ezt követően bemutatjuk a nők és férfiak sportsajtó általi reprezentációjával, az azt meghatározó szabályozással és gyártással, valamint a sportújságírók és az élsportoló nők nemi identitásával kapcsolatosan feltárt jellemzőket is.

Fogyasztás

Az olvasók körében végzett survey vizsgálat egyes kérdései az újságolvasási szokásokkal kapcsolatos alapinformációk megszerzésére szolgáltak, melyekből képet kaptunk arról, hogy a válaszadók milyen mértékben tájékozódnak a sportvilág eseményeiről a tartalomelemzésbe bevont lapokból. Az adatok azt jelezték, hogy a válaszadók napilapot többen és jellemzően nagyobb rendszerességgel olvasnak, mint bulvárújságot. Az olvasási szokásokat illetően a nemek tekintetében a statisztikai elemzés szignifikáns eltérést nem jelzett.

A sportolónők rendkívül alacsony hányada említette, hogy hagyományos politikai napilapot olvasna; ha mégis, azt is rendszertelenül. A bulvárlapot már többen lapozgatják, de a megítélése nagymértékben hasonlított az egyébként a tartalomelemzés alá nem került, de az interjúk során mégis többször emlegetett sport napilaphoz, a *Nemzeti Sporthoz*:

„Én a megyei lap mellett szoktam néha Blikket olvasni, ott elég sok a sport, de annak is a jelentős része foci, meg inkább a divatsportágakról írnak.” (cselgáncsozó)

A lapokat többen nem nyomtatott, hanem elektronikus formában, az Interneten figyelik, a vidéken élő sportolónők pedig arról is beszámoltak az interjúk során, hogy rendszeresen olvassák a megyei vagy egyéb regionális napilapot; ezekben az újságokban ugyanis sokkal gyakrabban írnak róluk, mint az országos terjesztésű lapokban.

„Főképp a megyei vagy a városi lapban szerepelünk, az országos lapokban nagyon ritkán, akkor is röviden, ezért nem fogom megvenni az újságot... a Blikkben meg még sosem volt torna.” (tornász)

Számunkra az a kérdés volt különösen érdekes, hogy vajon az elemzett napilapok sportrovatát a sportújságírók és a női sportolók szerint milyen arányban olvassák a nők és a férfiak. A válaszok meglehetősen egyöntetű véleményeket tükröztek:

„Hát egészséges férfiember elolvassa a sportrovatot, tehát szerintem 100-ból 80, a nőknél ez körülbelül fordítva van.” (a Magyar Nemzet újságírója).

A *Népszabadság* egyik kollégája hosszabban is megindokolta véleményét.

„A TV-ben is és az írott sajtóban is a legnagyobb különbség a férfi-női nézők és olvasók között a sportban van; a nők sehol nem olyan elutasítók, sem a gazdaságban, sem a politikában, mint a sportban.”

A sportolónők is úgy gondolják, hogy a sporthírek nyomon követése elsősorban a férfiakra jellemző, a nemek arányát ezért az újságírókhoz hasonlóan jelölték meg.

„Szerintem csak az a nő olvas a sportról, akinek köze van vagy volt valamelyik sportághoz. Úgy gondolom, a többieket nem érdekli, lehet, hogy a TV-ben esetleg megnézi, de hogy el is olvassa...?” (röplabda játékos)

„A nagy különbséget az okozza, hogy a férfiaknál még az is érdeklődik a sport iránt, aki nem sportolt, a nőknél viszont ez nem így van.” (kézilabdázó)

Hogy valójában mennyit írnak a férfiakra és nőkről, arról a napilapok tartalom-elemzésének adatai szolgáltak pontos információkkal.

Reprezentáció

A női és férfi sport média általi megjelenítésének kvantitatív jellemzéséhez összesen 2637 sporttartalmú cikket vizsgáltunk meg. A legnagyobb mennyiségben a *Blikk* ír a sportról, a *Népszabadság* és a *Magyar Nemzet* ettől jócskán elmarad; a két hagyományos napilap megközelítőleg azonos mértékben tudósít az eseményekről, sportolókról (1. táblázat).

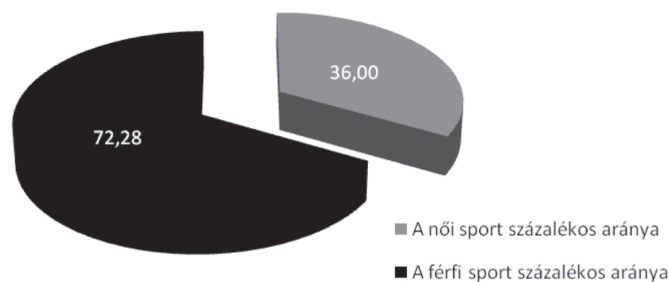
1. táblázat A feldolgozott cikkek évenként és napilaponként

Mely újságban található a cikk?		2004	2005	Összesen
<i>Népszabadság</i>	N=	389	298	687
	%	26,37	25,65	26,05
<i>Magyar Nemzet</i>	N=	424	294	718
	%	28,75	25,30	27,23
<i>Blikk</i>	N=	662	570	1232
	%	44,88	49,05	46,72
Összesen	N=	1475	1162	2637
	%	100,00	100,00	100,00

A kérdőíves kutatás eredményei szerint nemcsak a hagyományos lapok, hanem a bulvárnapi sportrovatának terjedelmét is kevesli a vizsgált olvasóközönség 69,8%-a, melyben feltehetően közrejátszik a válaszadók sportorientációja.

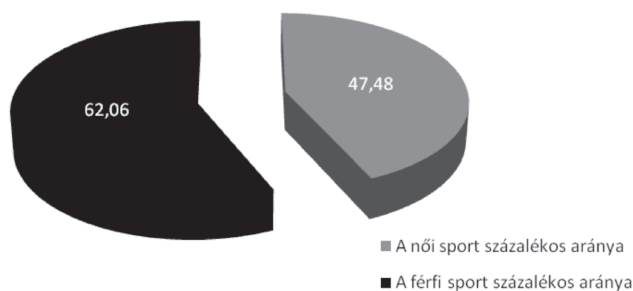
2004-ben, az olimpia időszakában a játékokról szóló cikkek domináltak, míg a nemzeti és regionális szintű versenyek a tudósításokban háttérbe szorultak. A 2005-ös adatok szerint az olimpiai tudósítások helyére elsősorban a nemzetközi illetve nemzeti versenyek léptek, míg - országos terjesztésű napilap esetében nem meglepő módon - regionális viadalokról egyáltalán nem adtak hírt.

A kérdőíves felmérés során kutatási témánk szempontjából különleges jelentőséggel bírt az a kérdés, hogy vajon az olvasók milyenek ítélik a napilapokban a női és férfi sport reprezentációjának arányát. Először arra voltunk kíváncsiak, hogy miképpen vélekednek erről a hagyományos közéleti lapok kapcsán. (Azt kértük, hogy a teljes sportrovatot 100%-nak véve jelöljék az arányokat; de, ahogy a diagram jelzi, volt olyan válaszadó, akinél a két arány összege nem ennyi volt). Az eredmények azt mutatták, hogy az olvasók véleménye szerint a nők jelentősen alulreprezentáltak a politikai napilapokban; míg a nők a sportrovatot egy-, a férfiak annak kétharmadában szerepelnek (1. ábra).

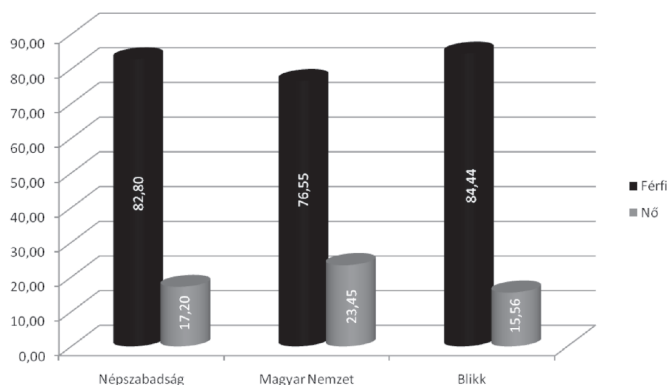
1. ábra A válaszadók véleménye szerint a férfi - női sport százalékos aránya hagyományos lapokban (középtérték)

A bulvárlapban a nemek reprezentációját a nők szempontjából jobbnak ítélték meg a megkérdezettek, véleményük szerint azonban a férfiak felülreprezentáltsága itt is jellemző (2. ábra).

2. ábra A férfi - női sport százalékos aránya bulvár lapokban az olvasók megítélése szerint (középtérték)

Tartalomlemezünk adatai részben igazolták, részben viszont megcáfolták az olvasók véleményét. Az összes, adott újságban megjelenő cikk számához viszonyítva a legtöbb nőkről szóló cikk a *Magyar Nemzet*-ben (23,45%), majd a *Népszabadság*-ban (17,20%), a legkevesebb a *Blikk*-ben (15,56%) jelent meg (3. ábra). Megvizsgáltuk, van-e összefüggés abban a tekintetben, hogy mely újság milyen arányban közöl a férfiakról, illetve a nőkről cikket vagy képet. A chi-négyzet próba szignifikáns eredményt hozott ($\chi^2=14,271$, $df=2$, $p<0,001$.), az újságok között tehát különbség van a nőkről, illetve a férfiakról szóló cikkek számában.

3. ábra A közölt sportcikkek száma (db) napilaponként a nem függvényében

A megkérdezetteknek igazuk volt tehát, amikor felülreprezentáltak ítélték a férfi sportolók megjelenítését. Mindkét újságtípus esetén túlbecsülték azonban a nők megjelenítésének arányát, és ebben a kérdésben a *Blikk* esetén tévedtek a leginkább; a bulvárlapban találtuk ugyanis a legnagyobb különbséget a férfiak és nők ábrázolásának egymáshoz viszonyított mértékében.

Kíváncsiak voltunk olyan összefüggésekre is, hogy az olvasó neme, életkora és gazdasági aktivitása (ti. hogy nappali illetve levelező szakos hallgató) miképp befolyásolja a nemek reprezentációjának megítélését. A statisztikai próbák nem mutattak szignifikáns eltérést a férfiak és nők véleménye között, ugyanakkor az életkor előrehaladtával romlik a női sportolók férfiakhoz viszonyított reprezentációjának megítélése. Meg kell azonban jegyezni, hogy a korrelációs érték kicsinek mutatkozott, így csak igen gyenge kapcsolatról beszélhetünk.

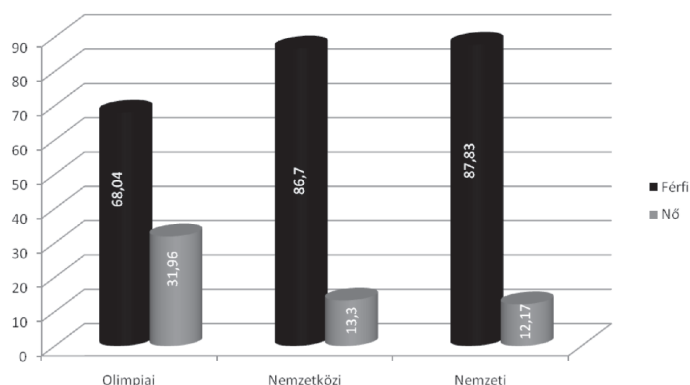
A bulvárlapok női cikkeinek aránya és az olvasó életkora közötti változók esetében a teszt hasonló eredményt hozott: negatív összefüggés van az életkor és a százalék között (az életkor előrehaladtával csökken a női cikkek arányának megítélése).

A gazdasági aktivitás – vagyis a nappalis illetve levelező egyetemi státusz – befolyásoló hatásának mérésére szintén t-próbát alkalmaztunk, és nem találtunk összefüggést a különböző tagozatra járók véleménye között.

Az újságcikkek tartalmának kvalitatív elemzése során kiderült, hogy változik a nők és a férfiak sportjáról szóló cikkek aránya az olimpiai tudósítások esetén. A két évben összesítve megnéztük, hogy mely versenyekről milyen arányban közölnek a nem sze-

rinti megoszlásában cikkeket. A chi-négyzet értéke=96,626, $df=2$, $p<0,001$, az eredmény szignifikáns, tehát az olimpiai versenyekről szóló cikkekben hangsúlyosabban jelen vannak a hölgyek, mint a másik két típus esetében (4. ábra).

Természetesen a sportolónókat és a sportújságírókat is megkértük arra, hogy próbálják meghatározni a két nem megjelenítésének arányát. Egyetlen sportoló – egyébként kézilabdázó –, aki a nőket vélte felülreprezentálnak, míg hatan egyenlőnek érezték ezt az arányt; a többség azonban a férfiak (jellemzően 70-30%-os arányú) előnyére tippelt. Akik nem látnak különbséget, azok feltehetően saját sportáguk sajtóbeli helyzetéből indultak ki.

4. ábra A megjelent cikkek aránya a különböző szintű versenyekről nemek szerint

„Nincs különbség a férfiak és nők között, mert csak az eredményesség számít, arról írnak, aki jól szerepel, az mindegy, hogy milyen nemű az illető” (úszó)

Súlyemelőnk szintén egyenlőnek ítéli meg sportágában a nemek reprezentációs viszonyát, de némiképp cinikusabb az értékelése.

„Á nem, nálunk nincs különbség a nemek között, ugyanis egyformán nem foglalkoznak velünk... És még az is egyszerre van, mert közösen rendezik a versenyeket a férfiakkal. Tulajdonképpen egy dolog tud bevinni minket a médiába, a dopping. Az elmúlt években összesen nem szerepelt annyit a súlyemelés a médiában, mint az athéni doppingügyek miatt...”

Rajtuk kívül egy fiatal vívőnk és egy szintén sportkarrierje elején álló cselgáncsozónk ítélte még azonosnak a férfiak és nők médiaszereplését. Érdekes, hogy míg olimpiai bajnok sportlövőnk is egyenlőnek vélte a megjelenítés mértékét, addig a sportág másik képviselője a nők jelentős alulreprezentáltságáról beszélt.

„Elfogadott, hogy a sport, az férfidolog, a nőkről inkább akkor írnak többet, ha valami szenzáció történik, szerintem 65-35% a helyzet a férfiak javára.”

A véleménykülönbség háttérben nyilván a sportolók eredményességének eltérése látszik; értelemszerűen az olimpiai aranyérmesnek jóval több figyelmet szentelt a média, mint annak, aki nem állt dobogón. Azok, akik a férfi és női sport aránytalan bemutatására tippeltek, elsősorban abból indultak ki, hogy a labdarúgás minden sportrovatban uralja a terjedelmet. Emellett többek szerint a csapatsportágakban is van egy sorrend, ha a tudósítások rendszerességét és mennyiségét figyeljük.

„A foci és a kézilabda után rólunk írnak a legtöbbet; a vízilabdáról és a röplabdáról meg szinte semmit. Nálunk sikeresen szerepelnek a nők a nemzetközi kupákban, a férfiaknál viszont itthon több olyan meccs van, ami rangadónak tekinthető. Erről nyilván nagyobb cikkeket írnak.” (kosárlabdázó)

A női kézilabdázók valóban úgy gondolják, hogy nincsenek hátrányban a férfiakkal szemben. Ennek ellenére mindhárom megkérdezett szerint kétszer-háromszor többet írnak általában a férfiak sportjáról.

„Itt a kézilabdában a nők sikerebbek, itthon sok a jó mérkőzés, magas színvonalú a bajnokság, van miről írni, úgyhogy mi nem panaszkodhatunk, sőt, egyre inkább a civil életünkbe is belemásznak...De szerintem ez más sportágban nem ennyire jellemző.”

A női kézilabda valóban hagyományos magyar sikersportág, és meglehetősen népes szurkolótáborral büszkélkedhet. A kosárlabda is felfutott az utóbbi években, nem mondható viszont ez el a női röplabdáról. Éppen ezért nem volt meglepő, hogy mindhárom válogatott röplabdás interjúalanyunk pesszimistán nyilatkozott médiaszereplésükről.

„Nálunk a férfiakra többet írnak, persze eredményesebbek is, de inkább a férfi idegenlégiósokról cikkeznek sokat, akik nem is itthon játszanak...”

Nem véletlen, hogy a férfi és női sport megjelenítésének arányát a teljes sporttudósítás terjedelmét tekintve 90 illetve 10%-ban jelölték meg.

Fontosnak tartottuk annak vizsgálatát is, hogy milyen kapcsolat van a cikk elhelyezkedése és az abban ábrázolt sportoló/k neme között. Az eredményekből ki kell emelni azt az adatot, miszerint a címdalton szereplő sporthír 90,67%-a a férfiakhoz kapcsolódik, és csak 9,33%-a a nők sportjához. A közel tízszeres különbség azt jelzi, hogy nem könnyű a hölgyeknek az újság vevőcsalagató oldalára kerülni.

A női csapatsportok megjelenítését vizsgálva érdemes a vízilabdázást kiemelten tárgyalni. Képviselői tűntek számunkra kétségtelenül a legelkeseredettebbeknek.

„Minden tekintetben nagyon keveset írnak rólunk, akár a férfiakhoz, akár egyéb csapatsporthoz viszonyítjuk. Én ezt nem érzem igazságosnak, mert a női csapatsportok közül az utóbbi években csak mi nyertünk világbajnokságot. És nem hiszem, hogy ennyire nem érdekli az embereket... Tudom, hogy sosem fogjuk utolérni a férfiakat, akármit csinálunk, de ennyi médiatámogatással meg sem fogjuk közelíteni őket...”

A nemek reprezentációja, valamint a vízilabda kapcsán érdemes visszatérnünk a sportújságírókhoz. A szakma képviselői egyöntetűen a férfi sport médiabeli előnyét említették; a nők megjelenítésének arányát tekintve a két újságíró volt a legoptimistább, véleményük szerint a sportrovat 100%-ból átlagban „csak” 60, illetve 70% -ot kapnak a férfiak. Ennél jellemzően nagyobb aránytalanságra tippeltek a másik nem képviselői, melyek közül a legrosszabb megítélés a 85-15%-os megoszlás volt.

Talán nem meglepő, hogy egyik kérdésünknel sem jöttek akkora zavarba az újságírók, mint amikor a vízilabda került szóba.

„A női focit és a hokit el is intézhetjük, de a vízilabda, az a legnehezebb. Marha nehéz dolog tudósítani úgy egy VB-ről, hogy ott van egymás mellett egy férfi meg egy női csapat, és halálosan komolyan veszed a férfi tornát, a nőkre meg azt mondd, hogy azt csak úgy rendezik a férfi mellett. Olaszországban nagy trauma volt mindenkinek, hogy a férfiak ötödikek lettek, viszont a lányok megnyerték a VB-t, ott álltam a parton, és viaskodtam magamban, hogy Atyaisten, most tudósítoként mit lehet, meg mit kell csinálni. Mert ez az embereknek siker otthon, de ha az én belső értékrendem szerint haladok, akkor azt mondom, hogy a férfiak ötödik helyezéssel kell terjedelemben foglalkoznom 90%-ban, a világbajnok nőekkel meg tizet. Mivel az újság alapvetően az olvasóért van, azt írtam, hogy mekkora siker, hogy először megnyerték, de ha létezik számomra kezelhetetlen helyzet a női sportban, akkor az a női vízilabda válogatott sikere.” (a Magyar Nemzet munkatársa)

Úgy tűnik, nehéz helyzetben van tehát a súlyemelés mellett a vízilabdázás is; de talán azt mondhatjuk, összességében mindazon sportágak, amelyek tradicionálisan férfias sportágnak számítanak. Ezt megerősítik a rovatvezető további szavai is.

„Nálunk olyan, hogy női birkózó vagy ökölvívó világbajnokság, mint esemény, nincs is. Ezek teljesen komolytalanok...”

A *Blikk* sportújságírója szerint azonban nem lehet mindig figyelmen kívül hagyni ezeket a sportágakat:

„Borzalmasok a nők férfias sportágai, hisz milyen nőiességet talál abban bárki is, hogy két nő, bocsánat a kifejezésért, esetlenül püföli egymást? De azért írunk róla, mert az eredmény mindent felülír. A női vízilabda, az más, mert az mégiscsak valamennyire népszerű, és nem említeném egy lapon a női súlyemeléssel...”

Az interjúk során meglepő hasonlóságot találtunk a vívók és az asztaliteniszezők véleménye között. Bár ezek a sportágak uniszexnek mondhatók, és kiemelkedő eredményeket értek el benne sportolónőink, mégis úgy gondolják, hogy ezt a média nem igazán „reagálja le”.

„A média nem szeret minket, keveset írnak rólunk, ha van egy kiugró eredményünk, akkor mindig azt várom, hogy másnap a címlapon leszünk, de nem... Nem vagyunk hírértékűek, mert nem vagyunk a TV-ben, és így nem is tudnak rólunk sokat. Csak az olimpia számít, olimpiai bajnoknak kell lenni, hogy foglalkozzanak veled...” (vívó)

Már korábban láttuk, hogy a női sportolók megjelenítésének „jót tesz” az olimpia, így vélekednek az asztaliteniszezők is.

„A ping-pongról mindenhol nyúlfarknyit írnak, és mivel nálunk jelenleg a női vonal eredményesebb, kár is összehasonlítani a fiúkkal. Ahogy az olimpia közeledik, úgy foglalkoznak velünk egyre többet.”

A súlyemelőkhöz kapcsolatos sztereotípiák a sportág női képviselőit maszkulinnak bélyegzik, amely a szakirodalom szerint egyértelmű hátrány a médiareprezentáció mértékében. A súlyemelőkhöz visszatérve idézzük olimpikonunk véleményét:

„Nagyon számít a külső, én sosem fogok egy női magazin címlapjára kerülni. És tőlünk még sosem emeltek ki soha senkit azért, mert csinos. Pedig nálunk is vannak 48 kilós versenyzők, aki ha elmegy civilben egy közönségtalálkozóra, mindenkit meglep, hogy nem egy nagydarab, férfias jelenség, hanem igazi nő. Egyébként szerintem más sportágban kiemelik, aki csinos, és a férfiaknál is számít, akárcsak az élet más területein.”

A versenyzőnők több mint fele egyébként nagyon fontosnak tartja az attraktivitást, mely amellet, hogy vonzza a média figyelmét, magabiztosságot kölcsönöz a nőknek és férfiaknak, illetve segítheti a támogatók, szponzorok megnyerését is.

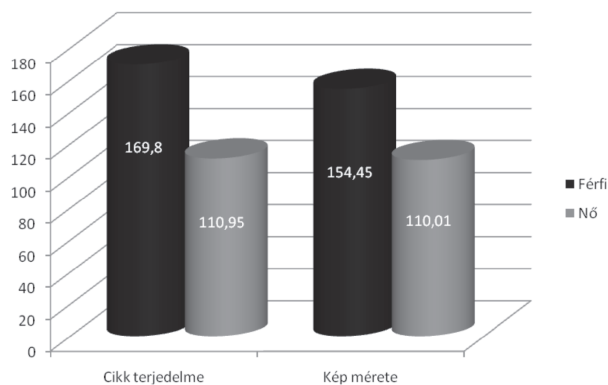
A csinos vagy éppen kevésbé attraktív sportolók vizuális megjelenítése a sajtóban a cikkekhez kapcsolódó fotókon történik. Ezeket az elemzés során természetesen külön vizsgáltuk, mennyiségét és terjedelmét napilaponként és nemenként is analizáltuk. Csakúgy, mint a cikkek esetében, a fotókat tekintve is tartalomelemzés mutatta meg a valós helyzetet. A kódolás során a képeket négy kategóriába soroltuk aszerint, hogy csak nőt, csak férfit, mindkét nemet együtt (vegyes), vagy egyéb, nemhez nem köthető témát (pl. létesítmény) jelenít meg. Az adatok alapján 2004-ben a képek 62,41%-a férfiakról szólt, 21,09%-a nőkről, 3,91%-ban közösen szerepeltek a fotón, míg a képek 12,59%-ban nemi tekintetben semleges témát tartalmaztak. 2005-ben 82,03%-ban szólt a férfiakról, 15,10%-ban a nőkről, 1,30%-ban mindkettőről illetve 1,56%-ban egyéb témáról a kép.

A cikk, illetve a kép terjedelme és a nem összefüggését kétmintás t-próbával vizsgáltuk meg. Eszerint a férfi cikkek átlagos mérete nagyobb mint a női cikkeké ($F=23,738$, $df=1955$, $t=4,384$, $p<0,001$). A képek terjedelme esetén az eredmény hasonló, tehát a férfi képek átlagban nagyobbak, mint a nőkről szóló képek ($F=15,130$, $df=704$, $t=2,724$, $p<0,001$). Az egyes csoportokhoz tartozó átlagértékeket mutatja a következő ábra. A mintába az összes (tehát a 2004-es és a 2005-ös) cikk illetve kép is bekerült (5. ábra).

A sportolónők fotókkal kapcsolatos véleményének feltárása során egymástól meglehetősen eltérő vélemények fogalmazódtak meg a különböző sportágak képviselői részéről. Az egyik végletet- már nem is meglepő módon- a súlyemelők és a vízilabdások képviselték.

„Minket mindig csak sportolás közben fotóznak, és soha nem jelenítenek meg bennünket úgy, mint nő. Amikor emelem a súlyt, nem vagyok egy szép látvány, mégis ha

valami, akkor az a fotóm fog bekerülni a lapba. Mi még a bulvárlapban is csak sportolóként jelenünk meg...

5. ábra A 2004 és a 2005-ben megjelent cikkek illetve képek átlagos mérete (cm²) a társadalmi nem megoszlásban

„Rólunk nem a legelőnyösebb képeket teszik be, pedig a jobb akcióképekkel talán fel lehetne kelteni az érdeklődést. A legnagyobb szenzáció az a fotósoknak, ha kiesik a mellünk az úszódresszből. Na az tuti címlap...”

A röplabdázók is úgy gondolták, hogy sokszor a kevésbé előnyös képeket teszik be a sportolókról, de a csinosabbakat többet fotózzák. A kézilabdázók is hasonló véleményen voltak, éppen ezért jó ötletnek tartják, ha a bulvárlapok vagy egyéb magazinok csinos ruhákban, szép frizúrával és kisminkelve is bemutatják őket, a nőket.

A „Kurnyikova-effektus” -nem véletlenül - leginkább a teniszezők véleményén érződött.

„A mi sportunkban egy szint után sokkal fontosabb a csinosság, mint az eredmények, van olyan sportszergyártó cég, aki nem is ad olyannak ruhát, aki nem csinos. Ma már kisebb szoknya, nagyobb dekoltázs, ez a trend. A fiúknál a külső nem annyira számít, ott inkább az a fontos, hogy az illető jól bánjon a médiával. Egyébként a Kurnyikova még ebben is jó volt.”

„A Kurnyikova óta megerősödött ez az egész, lehet, hogy ez annak az ellensúlyozása, hogy nálunk is egyre több a férfias jelenség...Mert ma már az eredményességhez kell valami férfias. Szóval szerintem a Kurnyikova jót tett a női tenisznek.”

A vívók szerint is nagy előnyt jelent az attraktivitás:

„A nőknél ez nagyon fontos, mert azt a média felkapja, és az is biztos, hogy két egyforma eredmény esetén a csinosabbik képét teszik az újságba. A fiúknál nem ez az elsődleges, szerintem viszont egy komoly pluszt ad.”

„Mi ugye sisakban vagyunk, esetleg bulvárlapban jelenünk meg civilben, sisak nélkül. De volt már olyan, hogy csináltattunk magunkról civil ruhás fotókat, smink meg minden, de nem mentünk vele sokra, pedig bízunk benne, hogy hátha jobban felfigyelnek ránk.”

A sportolónőket szívesen mutatják be férfimagazinok oldalain is. Az athéni olimpia előtt egy ilyen lap a szépségüket kihangsúlyozó képsorozatot készített kiválasztott versenyzőnőkről, ebben a fotózásban interjúalanyaink közül többen is részt vettek. Számos sportolónő bájaik kiemelését elsősorban azzal magyarázta, hogy a sport híradások főleg férfiaknak szólnak, s nekik szeretne ezzel kedvezni a média.

Szabályozás

A nemek, elsősorban pedig a nők sportjának helyzetét és jövőjét messzemenőig meghatározhatják azok a kormányzati intézkedések, amelyek elsődleges célja a terület fejlődésének elősegítése. Ezek aztán később nyilván a média általi megjelenítés mennyiségét is pozitívan befolyásolhatják. Ilyen volt pl. az Amerikai Egyesült Államokban az 1972-ben hozott *Title IX*, amelynek céljaként a nemek egyenlőségének biztosítását jelölték meg az állami oktatási intézményekben. A törvény kiterjedt a sportéletre is, ahol elsősorban a fiúk és lányok egyenlő sportolási lehetőségeit kellett megteremteni.

Az 1990-es évek elejétől fokozatosan egyre gyakrabban, majd konkrétan 1994-ben Brightonban a Sport Világtanács által rendezett nemzetközi konferencián került először szóba, hogy milyen teendők szükségesek a női sportvezetők számának emeléséhez a különböző nemzeti és nemzetközi sportszervezetekben, sportegyesületekben. A kvótarendszer bevezetése azonban számos országban nagy nehézségekbe illetve ellenállásba ütközött.³

Magyarországon a 2000-es évben megszületett „Törvény a sportról” kvótát szabott meg a sportszervezetek számára a női tagok arányával kapcsolatban, ennek gyakorlati megvalósulása azonban – ahogy gyakran más, alapvetően jól induló rendelkezésé – elmaradt. A sportról szóló 2004. évi I. törvényből ezt a rendelkezést ki is vették. Meg kell azonban említeni, hogy a Magyar Olimpiai Bizottság keretein belül 1999 tavasza óta működik a „Nők a sportban” Állandó Bizottság. Sokan azzal vádolják az ilyen jellegű intézkedések fogantatóit, hogy ez nem más, mint pozitív diszkrimináció, de a korábbi nemzetközi tapasztalatok azt mutatták, hogy igazi változás sokszor csak így érhető el bizonyos területeken.

Hazánkban a 2000. november 15-én tartott Nők a Sportban – I. Országos Konferencia a Nők Sportjáról megrendezésének célja az volt, hogy felhívja a figyelmet a nők sportolásának az egészségmegőrzésben, illetve a sportnak a társadalmi esélyegyenlőség biztosításában betöltött kiemelkedő szerepére. A Konferencia ajánlásokat is tett a nők sportjának fejlesztése érdekében, melyek között szerepeltek médiára vonatkozó passzusok. Ezek szerint kívánatos, hogy

3 Nők a magyar sportban, 2003. A Magyar Sportmúzeum kiállítása. A TFSE Birkózó Szakosztálya és a Testnevelési és Sportmúzeum kiadványa, Budapest. 131.

- A média fogadja el, és saját eszközeivel népszerűsítse a lányok és nők sportolásának fontosságát és annak példamutató és értékadó szerepét;
- Jelenítse meg széleskörűen a lányok és nők szabadidő- látványsportban elért eredményeit a sport minden korosztályában, minden szintjén;
- Tegyen külön erőfeszítéseket annak érdekében, hogy minél több női médiaszakember vehessen részt képzésben, valamint kapjon lehetőséget és helyezkedhessen el a területen;
- Garantálja a sportmédiá területén dolgozó nők részére biztonságos, kultúrált és befogadó környezetet, mely mentes minden előítéllettől és megkülönböztetéstől;
- Jelenítse meg a hölgyek eredményeit objektíven a sportteljesítmény, az akció kiemelésével, és tegye ezt úgy, hogy közben elvonatkozzon az érzelmi megnyilvánulásokról, és az eredményt elérő hölgyek esztétikai, külső megjelenésétől.⁴

Az újságíró szakma már az 1990-es években reagált a női újságírók helyzetének és a nők megjelenítésének problémáira, nem egyértelmű azonban, hogy ez mennyiben terjedt ki a sportsajtó speciális területére. Abból a célból, hogy erre a kérdésre választ kapjunk, a sportújságírókkal készített interjúk során szeretnénk volna megtudni, hogy a laptulajdonosok, főszerkesztők részéről hangzott-e el korábban olyan utasítás, amellyel a nemek reprezentációját kívánták valamilyen tekintetben szabályozni. Egyedül a *Blikk* munkatársai számoltak be ilyen intézkedésről:

„2004 októberében egy vezetésváltás során döntöttek úgy, hogy minden nap írunk kell női sportolóról. Azért akarták ezt, hogy ne legyen olyan kemény a sportoldal, legyen benne valami nőies, valami lágyság”

És hogy mi lehetett még a háttérben? Ez kiderült az újságíró további szavaiból:

„Próbálunk odafigyelni a női olvasók igényeire, mert biztos, hogy az olvasótábor többsége nő, a tavalyi fociévé alatt is volt egy olyan rovatunk, hogy 'Csak nőknek', ahol nemcsak női sportolókról írtunk, hanem voltak más témák is...”

Ez utóbbi vélemény meglátásunk szerint azt tükrözi, kettős célt szolgáltak ezek az intézkedések; egyrészt növelték a női sport arányát a sportrovatban, másrészt a feltételezett olvasói igényeket is kiszolgálták.

Gyártás

A szabályozás hatása a sajtótermékek előállítása során elsősorban a hírgyártás és hírválogatás folyamatában érvényesülhet; ezért voltunk kutatásunk során arra is kíváncsiak, hogy vajon a nemek reprezentációját tekintve milyen vezérelvek irányítják a sportújságírókat.

4 Nők a Sportban – I. Országos Konferencia a Nők Sportjáról. 2005. november 15. Az Ifjúsági és Sportminisztérium tájékoztató kiadványa.

Margit (2002) szerint az újságírás hagyományosan férfidominanciájú szakmának számít; nemcsak azért, mert a pályán folyamatosan csökken a nők aránya, hanem ami még fontosabb, férfiak foglalják el a meghatározó pozíciókat. Pontos adatok hiányában csak feltételezhető, hogy a sportrovatoknál tolong el a nemek aránya leginkább a férfiak irányába. S hogy miért? A *Magyar Nemzet* rovatvezetője szerint:

„Ez mindig is egy férfias szakma volt, és még mindig megvan az a téveszme, hogy a sport egy férfias tevékenység: akik művelik azok is férfiak, akik vezetők, edzők, azok is férfiak, akik szurkolnak, azok is, meg akik tudósítanak róla, azok is. Ez szerintem nem férfisovinizmus, hanem ezt kimondva-kimondatlanul a nők is elfogadják, és kevésbé próbálnak sportújságíróként elhelyezkedni.”

Válasza egyébként sokkal többről is árulkodott, minthogy a nők nem igazán orientálódnak a sportújságírás irányába.

„Ha most itt kopogtatna egy kész, nagyon tehetséges, egy zseni sportújságíró, és azt mondaná, hogy itt szeretne dolgozni, ehhez és ehhez ért, én biztos azt mondanám, hogy nézd, ne haragudj, hát nő vagy, nem. Ha van a laboratóriumban két egyforma tehetséges férfi és női újságíró, és nekem kéne választanom, akkor biztos, hogy én a férfiakat választanám.”

A *Népszabadság* rovatvezetője szerint:

„Ha sok nő lenne, az nem biztos, hogy jó lenne, és abban sem vagyok biztos, hogy bizonyos sportágak tudósításában a nők ugyanúgy tudnának teljesíteni, mint a férfiak, például fociban...”

A két hagyományos közéleti lap sportrovatában összesen 11 újságíró dolgozik, mindannyian férfiak. A *Blikk*-nél a nemi arányokat tekintve már „jobb” a helyzet; a rovat 12 munkatársa között egy hölgy is található. A lap meginterjúvált férfi szakembere így kommentálta a férfiak és nők arányát:

„Az idősebb kollégák mindig azt mondták, hogy ez nem nőnek való, és ebben van is igazság. Folyamatos stresszrel jár, hétvégén meg ahelyett, hogy a családdal lennél, sporteseményre mész. Ezt megsínyli a magánéleted is, nem véletlen, hogy a sportújságírók több mint fele elvált, vagy külön él. Nehéz olyan társat találni, aki ezt tolerálja...”

S hogyan vélekedett erről a kérdésről az egyetlen női „csapattag”?

„Szerintem az a baj, hogy nehezen fér össze ez a szakma a magánélettel, mert nem mindenki viseli el, meg a család sem, ha az ember vasárnap nem otthon ül, hanem ki kell mennie egy Fradi focimeccsre. Nem tudom, mi lesz, ha majd szülök, mert én nevelni szeretném majd a gyerekeket.”

Érdekes módon az idézett sportújságíró a lapnál elsősorban fociról és technikai sportokról ír. Ezt így kommentálta:

„Lehet, hogy a hátam mögött mondják, hogy nő létemre miért pont én írok a fociról, de azt hiszem, az évek alatt bebizonyosodott, hogy értek hozzá. Egyébként én úgy érzem, szakmailag elismernek, mert kiemelt témákról írhatok, és egyenértékűként kezelnek.”

A sportrovatokban tehát férfiuralom van, és bár a *Magyar Nemzet* rovatvezetőjének kivételével a többieknek semmi kifogása nem volt az ellen, hogy nőkkel osszák meg a területüket, valójában azonban ezt korábban még ki sem próbálhatták.

Témánk szempontjából döntő jelentőségű volt a kérdés, hogy vajon milyen vezérelv alapján válogatnak a rovatokba a sporthírek tömegéből. Az újságírók egyöntetűen úgy válaszoltak, hogy az első és legfontosabb szempont a sportteljesítmény, valamint hogy a labdarúgás dominál. Szórakoztató napilapunk sportújságírója szerint ezért a hírválogatás vezérelve többlépcsős:

„A sportágakat elsősorban eladhatóság szempontjából lehet szelektálni. A média szempontjából kevésbé fogyasztható sportágakban elért sikereket a média sem tudja már „túllihegni”, hiszen az, hogy egy sportág világbajnokságán 8-10 aranyérmet szerzünk, lásd kajak-kenu, az már az embereket sem érdekli annyira, mert ’gyanús’. Ugyanakkor az eladható sportágakban kisebb sikernek is nagy hírverést csinálhatnak, ilyen például a tenisz. A sportolók szempontjából az eredményen túl az is fontos, hogy milyen gyakran jelenik meg más aspektusban például a kereskedelmi televíziókban. A harmadik tényező pedig mindenképpen a sportoló külseje...”

Elmondható tehát, hogy a „tradicionális magyar sportág versus világszinten népszerű sportág” probléma a sportújság berkein belül is gondot okoz a reprezentáció arányainak vonatkozásában.

Kevésbé tűnik problémásnak a nemek megjelenítésének kérdése, ugyanis azt a feltételezést, miszerint a sporthírek rovatba válogatásánál szempont lehet a nem, az újságírók mindannyian elutasították. Későbbi válaszaikból azonban kiderült, hogy elsősorban a csapatjátékok megjelenítésének hierarchiájában és mértékében mégis szerepet játszhat ez a tényező.

„Csapatsportágakban, ha a férfi szakággal vetekedhet a női, akkor ebben első helyre a kézilabdát teszem. Itt az emberek jobban szeretik a női válogatottat, mint a férfit, ki is vannak a szövetségben, hogy ez hogy lehet...A második helyre teszem a kosárlabdát, bár szerintem a férfi szakág alatt van a női, a röplabdát nem ismerem. A női vízilabdáról csak annyit, hogy a felnőtt női válogatottat a serdülő fiú csapat agyba-főbe veri, a többit meg nem tudom komolyan venni. Ilyen, hogy női hoki, számomra nem létezik...” (a Magyar Nemzet munkatársa)

Ezt követően annak feltárására törekedtünk, hogy vajon a sportoló külseje, attraktivitása játszik-e valamilyen szerepet a megjelenő fotók válogatásánál. Érdekes, hogy a *Magyar Nemzet* munkatársai bizonyos fokig ellentétes véleményeket fogalmaztak meg; míg a rovatvezető szerint –bár a terjedelmi kötöttségek néha gátat szabnak-, igyekeznek férfi és női képet is betenni, a lap másik kollégája nem tudott arról, hogy van ilyen szerkesztési szempont is. Abban azonban egyetértettek, hogy a képeknél a

sportágspecifikus mozdulat, a dinamizmus kifejezése sokkal inkább fontos, mint a sportoló megjelenése. A *Népszabadság* újságírója szerint az a jó kép, ami eltér az átlagostól, és nem számít, hogy maga a sportoló hogyan néz ki rajta. Mindkét politikai napilapnál úgy gondolják, hogy ha a sportolói teljesítmény helyett az attraktivitás lenne a legfőbb képszelekcíós szempont, akkor az egyet jelentene a bulvárosodással.

Nem jelentett számunkra nagy meglepetést, hogy a *Blikk* szerkesztőségében az előzőektől eltérő véleményeket hallottunk. Az természetesen ott is alapelv, hogy a cikkkel függjön össze a kép, azonban a női sportoknál már az is szempont, hogy lehetőleg a főtton egy csinosabb képviselője legyen látható.

„Ez a nőknél fontos, mert szeretik az olvasók az ilyeneket nézni, férfiaknál már nem annyira, de azért volt rá példa.” (a *Blikk* női munkatársa)

„A nőknél minél szexisebb legyen a kép, a Kurnyikova még ma is bármikor jöhet, és bár a férfiaknál a teljesítmény is kell, azért a nőket is érdeklik például a Beckham tetoválásai...” (a *Blikk* férfi újságírója)

A hagyományosan férfias sportágakban szereplő nőket – ahogy a korábbi interjúrészletekből is kitűnt – az újságírók meglehetősen negatívan ítélik meg. Egyrészt a sportteljesítmény szakmai értékét vonják kétségbe, illetve eleve alkalmatlannak tartják a nőket a magas színvonal elérésére (vízilabdázás, jégkorong); másrészt a nőiességet hiányolják a sportág képviselőiből (súlyemelés, birkózás). A sportrovatoknál dolgozók véleményformálásban illetve mindennapi munkarutinjában meghatározó, hogy identitása részeként hogyan definiálja és éli meg nőiességét, vagy férfiasságát.

Identitás

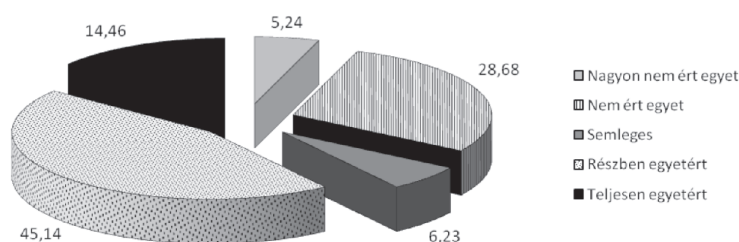
A „kódolás-dekódolás modell” kiemelt szerepet tulajdonít a közlő és a befogadó identitásának, melyet elsősorban azok nemzeti hovatartozása, rétegződésbeli helyzete, neme, szexuális irányultsága határoz meg. A sportújságírók, a sportolónők és az olvasók esetében elsősorban annak feltárására nyílt lehetőségünk, hogy milyen véleményeket fogalmaznak meg a női és a férfi sport egymáshoz viszonyított helyzetéről, ezek értékeiről. Emellett arról is ismereteket gyűjtöttünk, hogy mennyire tartják megőrizhetőnek a feminitást a nők versenysportolói, illetve a sportújságírói szerepkörében.

Az olvasók mintegy 60%-a a survey vizsgálatban részben vagy teljesen egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy a nők sportja a férfiakéval egyenértékű. Ugyanakkor a válaszadók durván 35%-a ezt nem így látja (6. ábra).

Az újságíróknak nem tettünk fel ezzel kapcsolatban konkrét kérdést, mégis egyéb válaszaikból meglehetősen pontosan sikerült véleményüket megismernünk. Elsőként a *Népszabadság* rovatvezetőjét idézzük:

„Nálunk sok tenisz van, de az már megint más, hogy mi a véleményem a női meg a férfi teniszről... A női tenisz cirkuszi szinten van a férfi teniszhez képest. De a női korszárdöntő is katasztrofális volt, ugyanaz a helyzet, mint a tenisznél.”

A *Magyar Nemzet* újságírója szerint az egyéni sportágakban a nők is lehetnek akkora sztárok, mint a férfiak, de csapatsportokban elsősorban a férfimérkőzések dinamikusabbak, és ebből adódó látványossága hátrányba hozza a nőket.

6. ábra „A női sport a férfiakéval egyenértékű” kijelentés megítélése az olvasók körében

A *Népszabadság* munkatársa szakújságíróként csak a fociról ír. Véleménye szerint a világon mindenhol a labdarúgás dominálja a sportsajtót, ami már eleve hátrányba hozza a nőket. És hogy mit gondol a női fociról?

„Sokra tartom, mert szerintem a női foci nemzetközi felemelkedése azt jelenti, hogy egyre több nő kapcsolódik bele, és ez hatással lenne a férfi futballra is. A nők felismernek, hogy foci nélkül nehéz élni, és ezzel az utolsó bástya is ledőlne a labdarúgás előtt.”

Az újságírók férfias sportágak női képviselőivel kapcsolatos véleményét már korábban is idéztük, amelyekből egyértelműen kiderült azok elutasítása:

„Én vaskalapos vagyok, és azt mondom, hogy mit akarnak ezekben, ezek a férfiaké, de szerintem ezek azért tradicionálisan férfi sportágak, mert igazából a férfiember fizikumára kell hozzá. Olyan, mint az uránbányászat, a nők nem igazán alkalmasak rá. Gyakran küzdök ez ellen, de hiába, mert olyan irracionálisan van benne az emberben, hogy azt racionális érvekkel, meg tervekkel nem lehet megváltoztatni...” (a *Magyar Nemzet* rovatvezetője)

A lap másik kollégájának sem sokban tér el a véleménye a kérdésben.

„Én ilyenektől, hogy női bokszt meg súlyemelés, egyszerűen riadok, mert ez nem fér össze a nőiességgel.”

A *Népszabadság* munkatársai is egyöntetűen nyilatkoztak, a rovatvezető meglehetősen határozottan foglalt állást.

„Szerintem eleve a sport nem tesz jót a nőknek, nézd meg a bőrüket, hogy milyen. A kozmetikus feleségem azt mondja, hogy 'vagy sportolunk, vagy szépek vagyunk', és én ezt osztom is. De láttam én már szakállas súlyemelőt, vagy kérdezze meg, hogy tíz női kézilabdakapusból kilenc miért homoszexuális... Ezek a nők, ha lenne partnerük, akkor nem állnának ki, hogy mellbe verjék, meg dobálják őket. Szerintem ez szélsőséges viselkedés, nem tartom egészségesnek. De egy nő nem is tudja úgy elsajátítani a bokszot, nem erre működnek. Ott van nekik a ritmikus gimnasztika meg a műugrás, az nekik jó, nem kell csinálni mást.”

Az újságíró nők véleményében azért némi szolidaritásra leptünk:

„Nincs negatív véleményem róluk, mert én ugyanolyan vagyok a saját területemen, én is egy férfias szakmában dolgozom, úgyhogy menjenek, csinálják...”

De vajon hogyan vélekednek a női sportújságírókról férfikollégáik? És mennyire tudnak ebben a férfiuralmi környezetben nők maradni? Miután csak a *Blikk* szerkesztőségében nem homogén a stáb a nemi összetételt tekintve, ott kérdeztük először a férfi újságírót a női kollégájáról, majd fordítva.

„Azért került ide a N., mert azt mondta a vezetés, hogy kell egy nő a sportrovatba, aki női fejjel tud gondolkodni, és tud olyan témákat kitalálni, ami egy nőt érdekel. Egyébként szakmailag teljesen egyenértékűként kezeljük, sőt, tud olyan információt hozni, amit nekünk nem mondanak el, de egy nőnek igen. Ugyanis egy nőnek sokszor könnyebb kapcsolatot teremteni a sportolókkal, sportklubokkal, de persze nem minden sportágnál van ez így. Főleg kényes, magánéleti témában nyílnak meg neki könnyebben.”

Arra is kíváncsiak voltunk, hogy mennyire tartja kollégáját nőiesnek.

„Hát, nagyon aranyos, de férfiasodni kellett neki, ha nem így lenne, nem is élne meg. Én mindig rá is szólok, ha például káromkodik. Egyébként sokkal érzékenyebb, mint egy férfi, hamarabb a szívére veszi a dolgokat, hamarabb is megsértődik, mint egy férfi, de ez tényleg abból adódik, hogy nő. Lelkileg is kevesebbet bír elviselni, mint egy férfi, de az átlagos nőhöz képest sokkal nagyobb a tűrőképessége ebben a férfiközegben. Vezetőnek sem tudnék egyébként nőt elképzelni, mert más a lelkiviláguk, és nem tudnák a konfliktusokat felvállalni.”

És hogy mit tart magáról és férfikollégáiról a sportújságíró nő?

„Én itt jól megvagyok a fiúkkal, jó a társaság, mondjuk az igaz, hogy mint egyedüli nő nehezen tudom megvívni néha a kis csatáimat, ha valamiről vitázunk. Lehet, hogy többet kellett bizonyítanom, de ez minden területen így van, ahol a férfiak dominálnak. És én nem érzem annak hátrányát, hogy nincs másik nő a rovatnál, mert ahol több nő dolgozik, ott mindig valami féltékenységek vannak. Én egyébként nőiesnek tartom magam, bár szedtem fel férfias tulajdonságokat. Az elején kaptam megjegyzéseket a lelkivilágom miatt, de ebben már megedződtem. Ezek is inkább építő, mint bántó jellegűek voltak. Szabadon dönthetek, hogy miről írok, és elismernek.”

A *Blikk* újságírója tehát pozitívan ítélte meg a helyzetét, és másik női riportalanynk sem panaszkodott, rovatvezető-helyettesként számára a legnagyobb problémát nem férfikollégái, hanem hivatása és az egyéb női szerepek szinte megoldhatatlannak tűnő összeegyeztetése jelenti. A karrierizmus őszinte bevallása szerint a férfiakról őrá is átragadt, és ez aztán akarva-akaratlanul magával sodorta.

A két „nőmentes” szerkesztőségben megkérdeztük, hogy vajon okozna-e véleményük szerint valamilyen változást, ha egy csinos női munkaerő jelenne meg a színen. Az egyik lap munkatársai részéről egy kevésbé határozott „nem” volt a válasz, a másik újság rovatvezetője viszont bővebben kifejtette álláspontját.

„Bombázó ne legyen, aki idejön, az kizáró ok! Anno egy másik újságnál dolgoztunk, és amikor csak egy titkárnőt akartunk felvenni, akkor én meg egy kollégám rostitunk, de az egy alapelv volt, hogy ne hogy bombázót vegyünk fel, mert itt dolgozik 8-9 srác, nem kell őket meghülyíteni, nem kell, hogy elkezdjenek viselkedni, nem hiányzik egy plusz felesleges feszültségforrás. Inkább egy vagány, kommunikatív, férfias karaktert tudok elképzelni, aki olyan egyívású velünk...”

Úgy tűnik tehát, hogy valóban sok minden át kell venni a maszkulin jellemzőkből annak a nőnek, aki a sportújságírás közegébe – vagy egyéb más férfiuralmi területre bemerészkedik. Erről talán azok tudnának többet mesélni, akik – talán éppen ezért – idő előtt elhagyták ezt a pályát.

ÖSSZEGZÉS

Kutatásunkban arra vállalkoztunk, hogy feltárjuk a sportoló nemek sajtó általi reprezentációjának hazai jellemzőit. Vállalkozásunk céljának nemcsak a sportsajtó egy szegmensének gender szempontú, kvantitatív és kvalitatív tartalomelemzését, hanem egyben a napilapokat „fogyasztó” olvasók, a hírgyártó és szelektáló újságírók, illetve a sporthírekben szereplő sportolónők véleményének megismerését is tekintettük.

Feltételezésünk, miszerint a női sportolók alulreprezentáltak férfitársaikhoz képest a sportsajtóban, igaznak bizonyult. A két hagyományos közéleti, valamint a legnépszerűbb magyar bulvár napilap sporttartalmú cikkeinek kvantitatív elemzése egyértelműen a férfiak sportjának nagyobb arányú megjelenítését mutatta. A sporttémájú fotók esetében a nemek reprezentációjának aránya nem a cikkek terjedelmének arányával azonosan alakult. A fotók átlagos méretét tekintve elmondható, hogy ebben a nők szempontjából jobb arányokat találtunk, mint a cikkek méretének hasonló jellegű összehasonlítása során. Az olimpiai tudósításokban is javult a nők sportjáról szóló cikkek aránya, kiegyenlítődéssről azonban nem beszélhetünk.

A kutatást megelőzően úgy gondoltuk, hogy a női élsportolók sportsajtó általi megjelenítésük arányát jobbnak ítélik a valóságnál. Hipotézisünk igaznak bizonyult, a velük készített interjúk során ugyanis a nők szempontjából jelentősen kedvezőbb arányokat feltételeztek. Az olvasók is hasonló véleménnyel voltak, és egyenlőbbnek ítélték meg a nemek bemutatásának arányát a valóságnál.

A sportújságírókkal készített félstrukturált interjúk során bebizonyosodott, hogy a sportszerkesztőségek „férfiuralmi területek”, ahol a női sport a férfiak sportjához vi-

szonyított negatívabb megítélése befolyásolja a hírszelekciót. A férfi sportújságírók számos tekintetben alsóbbrendűnek ítélték meg a nők sportját, s ezzel hátrányos helyzetben tartják annak reprezentációját is. Emellett mindhárom napilap hírszelekciójában a férfi labdarúgásról szóló hírek és tudósítások prioritást élveznek, a bulvárlap pedig ezenfelül az elsősorban férfiak által üzött, világviszonylatban rendkívül népszerű sportok –úgy mint ökölvívás, autósport- prezentációjának preferenciáját is hirdeti. Mindezen tényezők, illetve a férfias sportok női nem általi művelésének elutasítása nem teremt kedvező környezetet a nők sportjának nagyobb arányú megjelenítéséhez.

A kvantitatív és kvalitatív eredményeinket összegezve arra a következtetésre jutottunk, hogy hazánkban a nemek sportjának média általi bemutatása illeszkedik abba a nemzetközi trendbe, mely a nők sportjának alulreprezentáltságát jelzi. Ezáltal elmondható, hogy a nők – csakúgy, mint a társadalmi élet számos egyéb területén – a sportmédiában is hátrányban vannak, mely azonban nincs összhangban sportbeli teljesítményeikkel. Sokan azzal magyarázzák a nemek média általi megjelenítésének különbségeit, hogy jóval több férfi sportol, mint nő, ami nyilván megfelel a valóságnak, de gondoljunk csak arra, hogy a női versenyzők aránya a legutolsó ötkarikás játékokon már megközelítette 40 %-ot. A 2004-es athéni olimpián a nyolc magyar első helyezésből ötöt hölgyeink szereztek, és még így sem érte utol a róluk szóló tudósítások mennyisége a férfiakét. Jó lenne ezt a tendenciát megváltoztatni, mert feltehetően minden tekintetben további pozitív hatást gyakorolna a nők sportjára.

IRODALOM

- Bachmann, A. (1998): *Wie eine Katze schmiegt sie sich an, an die Hochsprunglatte: Geschlechterdifferenz in der Sportbrichterstattung*. PhD-thesis, University of Salzburg.
- Birrell, S.–Theberg, N. (1989): *Ideological Control of Women in Sport*. In Birrell, S.–Cole, C.L. eds.: *Women, Sport and Culture*. Champaign, IL: Human Kinetics, 241–359.
- Bernstein, A. (2002): *Is It Time for a Victory Lap?: Changes in the Media Coverage of Women in Sport*. *International Review for the Sociology of Sport*, 37(3–4): 415–428.
- Bodnár, I. (2003): *Társadalmi diskurzus a női sportról a múlt század első felében*. In Földesiné Sz. Gy.–Gál A. szerk.: *Sport és társadalom*. Budapest: MSTT.
- Brown, P. (1994): *The Containment of Women in the Australian Sporting Press from 1880–1990*. *The ACHPER Healthy Lifestyles Journal*, 1: 32–44.
- Bryant, J. (1980): *A Two-year Selective Investigation of the Female in Sport as Reported in the Paper Media*. *Arena Review*, 4: 32–44.
- Crossman, J.–Hyslop, P.–Guthrie, B. (1994): *A Content Analysis of the Sports Section of Canada's National Newspaper with respect to Gender and Professional/Amateur Status*. *International Review for Sociology of Sport*, 29: 123–132.
- Daddario, G. (1994): *Chilly Scenes of the 1992 Winter Games: The Mass Media and the Marginalization of Female Athletes*. *Sociology of Sport Journal*, 11: 275–288.
- Duncan, M.C.–Messner, A.M. (1994): *Gender Stereotyping in Televised Sports: A Follow-up to the 1989 Study*. Los Angeles: Amateur Foundation of Los Angeles.
- Duncan, M.C.–Messner, M.A.–Williams, L.–Jensen, K. (1990): *Gender Stereotyping in Televised Sports*. Los Angeles, CA: Amateur Athletic Foundation of Los Angeles.
- Dunning, E. (2002): *A sport, mint a férfiaknak fenntartott terület: megjegyzések a férfi identitás társadalmi gyökereiről és változásairól*. *Korall*, 7–8(március): 140–154.
- Dunning, E.–Sheard, K. (1979): *Barbarians, Gentlemen and Players*. Oxford.

- Dyer, R. (1993): *The Matter of Images: Essays on Representations*. London: Routledge.
- Eitzen, S.–Baca Zinn, M. (1989): The Deathletization of Women: The Naming and Gender Making of Collegiate Sport Teams. *Sociology of Sport Journal*, 6(4): 362–370.
- Elueze, R.–Jones, R.L. (1998): A Quest for Equality: A Gender Comparison of the BBC's TV Coverage of the 1995 World Athletic Championship. *Women in Sport and Physical Activity Journal*, 7(1): 45–67.
- Fasting, K.–Tangen, J. (1983): Gender and Sport in Norwegian Mass Media. *International Review of Sport Sociology*, 1: 61–69.
- Goffman, E. (1976): *Gender Advertisement*. New York: Harper és Row.
- Hadas, M. (2003): *A modern férfi születése*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Hall, A. (1996): Feminism and Sporting Bodies. *Essays on Theory and Practice*, 30–34.
- Hall, S. (1997). The Work of Representation. In Hall, S. ed.: *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Open University Press–SAGE, 1–7.
- Han, J.Y. (2003): Gender Representation in Television Sports Show: A Comparison of ESPN Sportscenter with KBS Sports News. Daegu, Universiade Conference Proceedings, 592–598.
- Hargreaves, J. (1994): *Sporting Females: Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sport*. London: Routledge.
- Harris, J.–Clayton, B. (2002): Femininity, Masculinity, Physicality and the English Tabloid Press: The Case of Anna Kournikova. *International Review for the Sociology of Sport*, 37(3–4): 397–414.
- Hayes, L. (2002): The Panopticon. In GPSports [elektr. dok.] 2003. január [2007.06.25.] <http://www.gpsports.com>
- Lenskyj, H.J. (1998): 'Inside Sport' or 'On the Margins'? Australian Women and the Sport Media. *International Review for the Sociology of Sport*, 33(1): 19–32.
- Lumpkin, A.–Williams, L.D. (1991): An Analysis of 'Sport Illustrated' Feature Articles, 1954–1987. *Sociology of Sport Journal*, 8: 16–31.
- Margit, P. (2002): A nők reprezentációja. *Médiakutató*, 3: 81–96.
- Mathesen, H.–Flatten, K. (1996): Newspaper Representation of Women Athletes in 1984 and 1994. *Women in Sport and Physical Activity Journal*, 5(2): 65–83.
- Mc Quail, D. (2003): *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest: Osiris.
- Menzies, H. (1989): Women's Sport: Treatment by the Media. In Dyer, K. ed.: *Sportswomen towards 2000: A Celebration*. Adelaide: Hyde Park Press, 220–231.
- Messner, D.–Sabo, D. (1989): *Sport, Men and the Gender Order: Critical feminist Perspectives*. Champaign, IL: Human Kinetics.
- Molnár, Gy. (1998): A nemek reprezentációja a magyarországi nyomtatott médiumokban. *Magyar Edző*, 4: 24–26.
- Mosse, G.L. (2001): *A férfiaságnak tüköre. A modern férfieszmény kialakulása*. Budapest: Balassi.
- Pirinen, R. (1997): Catching Up with Men? Finnish Newspaper Coverage of Women's Entry into Traditionally Male Sports. *International Review for the Sociology of Sport*, 32(3): 239–250.
- Pringle, R.–Gordon, S. (1995): A Content Analysis of Western Australian Print Media Coverage of the Commonwealth Games with particular reference to Gender Differences. *The ACHPER Healthy Lifestyle Journal*, Winter: 4–8.
- Quintillan, Gh. (2000): Alice Milliat and the Women's Games. *Olympic Review*, XXVI–31 (February–March): 27–32.
- Snow, R.P. (1983): *Creating Media Culture*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Szabó, A. (2001): Men versus Women in the Sports Media: Fair Play? In Ruskin, H.–Lämmer, M. eds.: *Fair Play: Violence in Sport and Society*. The Cossell Centre for Physical

- Education, Leisure and Health Promotion, The Hebrew University of Jerusalem, Israel, 158–175.
- Theberg, N.–Cronk, A. (1986): Work Routines in Newspaper Sports Departments and the Coverage of Women's Sports. *Sociology of Sport Journal*, 7: 195–203.
- Toohey, K. (1997): Australian Television, Gender and the Olympic Games. *International Review for Sociology of Sport*, 32: 19–29.
- Valgeirsson, G.–Snyder, E. (1986): A Cross-cultural Comparison of Newspaper Sports Sections. *International Review for Sociology of Sport*, 21: 131–140.
- Vigorito, A.J. (1998): Marketing Masculinity: Gender Identity and Popular Magazines. FindArticles. [elektr. dok.] [2003.11.07.] .
- Wensing, H.E.–Bruce, T.(2003): Bending the Rules. Media Representation of Gender During an International Sporting Event. *International Review for the Sociology of Sport*, 38(4): 387–396.

ESETTANULMÁNY

A TANKÖNYVPIAC ÁTALAKULÁSA A RENDSZERVÁLTÁSTÓL NAPJAINKIG*

MOLNÁR Emília

E-mail: emi_molnar@yahoo.com

Abstract: The paper presents the development of the Hungarian textbook market since its birth in the early 1990s until now. This market has a number of specialties due to the fact that the product (the textbook) is rather different from regular products: the state assigns the customers, obligates them to consume the product, and sets quality requirements that the product should meet, those who choose from the market (teachers) do not correspond to those who consume (pupils) neither to those who pay (parents, state). In spite of this, the textbook market does possess market characteristics and publishers following various market strategies compete with each other. The paper highlights the recent consequences of the strong presence of both the market mechanism and the state control (that is supposed to be in line with the education policy of the government) on the Hungarian textbook market.

Összefoglaló: A tanulmány bemutatja a magyarországi tankönyvpiac kialakulását, szereplőit és a piac napjainkig tartó fejlődését. A tankönyvpiac számos, a hagyományos termékpiacoktól eltérő jellemzővel bír, amely alapvetően a tankönyv speciális jellegével magyarázható. Az állam közvetett módon kijelöl és kötelez a tankönyv fogyasztására, miközben azt is meghatározza, milyen feltételeknek kell megfelelnie a piacra kerülő tankönyveknek. Az, aki a piaci kínálatból a terméket (a tankönyvet) kiválasztja (pedagógus) nem azonos a fogyasztóval (tanuló), illetve azzal, aki a termékért fizet (szülő, állam). Mindezek ellenére a tankönyvpiac egy szabályos piac, ahol az eladók (kiadók) különböző üzleti stratégiákat követve versenyeznek egymással. A tanulmány rávilágít arra a sajátos helyzetre, amely a piaci mechanizmusok és az oktatáspolitikai célokat közvetíteni igyekvő állami szabályozás együttes eredményeként áll elő a tankönyvpiacra.

Keywords: textbook, textbook market, market development, government control, market strategy

Kulcsszavak: tankönyv, tankönyvpiac, piacfejlődés, állami szabályozás, üzleti stratégia

* *A termék és szolgáltatás piacok átalakulása 1989 után* című, 316-044 OTKA kutatás. Kutatásvezető: Laki Mihály. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Laki Mihálynak a tanulmány megírásához nyújtott segítségéért.

EGY KÜLÖNLEGES PIAC

Jelen tanulmányban a rendszerváltás utáni piacfejlődéssel foglalkozó kutatássorozat részeként a tankönyvpiac 1989 utáni átalakulásának és sajátosságainak bemutatására teszünk kísérletet.¹ A tankönyvpiac számos, a hagyományos termékpiacoktól, de még a könyvpiactól is eltérő jellemzővel bír, ami a termék, a tankönyv, speciális jellegével magyarázható. Mivel a tankönyv nem más, mint az oktatási rendszerben közvetített, az egyes életkori csoportokba tartozó, illetve egyes szakmákra specializálódott gyerekek számára érvényesnek és szükségesnek tartott tudásanyag egyik legfontosabb hordozója, a tankönyvkiadás minden politikai rendszerben meghatározó politikai kérdés. A tankönyv tartalma, külleme, terjesztésének módja, ára, sőt akár súlya is állami szabályozás tárgya lehet, és Magyarországon az is. A tankönyvkiadás terén az (oktatás-)politikai szempontok mellett egyszerre vannak jelen pedagógiai, szaktudományi és piaci szempontok. Igaz, e szempontok súlya és egymáshoz viszonyított jelentősége különböző politikai rendszerekben, de a különböző oktatáspolitikai koncepciókban is, más és más. Míg például a magyarországi tankönyvkiadásban a rendszerváltást megelőzően a piaci szempontok szinte egyáltalán nem érvényesültek, addig mára a helyzet gyökeresen megváltozott, és a tankönyvek többségének sorsát alapjaiban határozza meg a könyvek piaci szereplése. Eközben továbbra is vannak a tankönyvkiadásnak olyan területei, így a szakképzés, valamint a nemzetiségi oktatás, és gyógypedagógia, ahol jelentős állami szerepvállalással történik a tankönyvek kiadása.

A tankönyvkiadás, a tankönyv piacának alakulása az oktatási rendszer egész működésével összefüggésben van, így minden, a rendszer egészét, vagy egyes elemét érintő változás, és ilyenből jó pár volt az elmúlt több mint tizenöt évben, változást indukál a piacon is.

A tankönyvpiac további sajátossága, hogy az állam azáltal hogy kötelez az iskolába járásra közvetett módon kötelez a tankönyvfogyasztásra is ráadásul úgy, hogy az aki választ (alapvetően a pedagógus) nem azonos a végfogyasztóval (a diák), illetve azzal, aki a termékért fizet (általában a szülő, de bizonyos esetekben az állam). A keresleti oldalon így az iskolák állnak, a kínálati oldalt pedig az egymással a megrendelők és a tankönyvírók kegyeiért egyaránt versengő kiadók alkotják. A két fél közé a terjesztők ékelődnek be. A kereslet, mivel az iskolák előre megadják rendeléseiket, nagy pontossággal előre tudható, a kiadók bevételei és kiadásai jól kalkulálhatóak. Az áru minőségét, nevezetesen azt, hogy a mindenkori oktatási koncepcióknak megfelelő tankönyvek készüljenek, Magyarországon hatósági tankönyvjóváhagyás garantálja.

A TANKÖNYV

Miközben ma Magyarországon hivatalosan tankönyvnek az a kiadvány (legyen az könyv, munkafüzet, gyakorlófüzet, CD, videokazetta, vagy digitális tananyag) minő-

1 Kutatásunk alapja az a közel húsz mélyinterjú, amelyet 2007 őszén készítettünk a legjelentősebb kiadó és terjesztő vállalatok, valamint érdekvédelmi szervezetük vezetőivel, továbbá az oktatási tárca képviselőjével. Ezen túlmenően építettünk a témában korábban megjelent számos tanulmány eredményeire, illetve felhasználtunk sajtóban megjelent újságcikkeket. A tanulmány 2007 novemberében íródott.

sül, ami átment a tankönyvvé minősítés államilag szabályozott procedúráján, és szerepel az éppen aktuális hivatalos tankönyvjegyzéken², aközben a mindennapi szóhasználatban, és a pedagógusok terminológiájában tankönyv minden olyan könyv, amit az iskolákban az oktatás során rendszeresen használnak. Így a jelenlegi gyakorlatban az iskolák a legritkább esetben tesznek különbséget az általuk használt akkreditált, tankönyvjegyzéken szereplő, az akkreditált, de valamilyen kiadói megfontolásból a tankönyvjegyzéken nem szerepeltetett, és a nem akkreditált könyvek között. Erre a jelenlegi szabályok szerint lehetőségük is van: a pedagógus szakmai megfontolások alapján, a szakmai munkaközösség, és az iskolaszék, illetve a szülői közösség, diákönkormányzat egyetértésével választhat jegyzéken nem szereplő könyvet³. A közoktatásban⁴ használt tankönyvek lehetnek közismereti tankönyvek, szakképzési tankönyvek és a fakultatív hit- és vallásoktatás tankönyvei. Ezeken kívül vannak még felsőoktatási tankönyvek is. Jelen tanulmányunkban elsősorban a közismereti tankönyvek piacával foglalkozunk, a sajátosságait tekintve ettől jelentősen eltérő szakismereti tankönyvpiaccal érintőlegesen, a legfontosabb változásokat kiemelve, a felsőoktatási tankönyvek piacával pedig egyáltalán nem foglalkozunk.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK: TANKÖNYVELLÁTÁS A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT

Az államszocializmus oktatási rendszerében az egy tanterv - egy tankönyv logika érvényesült. Iskolatípusonként, tantárgyanként és évfolyamonként egy-egy tankönyv létezett. A tankönyv előállítás és terjesztése az állam hatáskörébe tartozott. Ebben az időszakban lényegében nem is beszélhetünk tankönyvpiacról. Az előállításától a végfogyasztókhoz történő eljuttatásig tartó folyamatot a „tankönyvellátás” kifejezése írja le a legpontosabban.

1949-ben hozták létre a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalatot, ami a tankönyvkiadás állami monopóliumát gyakorolta. Közismereti tankönyveket kizárólag a Tankönyvkiadó, a szakképzésben használt szak tankönyveket, illetve felsőoktatási tankönyveket négy másik állami kiadó (a Műszaki, a Medicina, a Mezőgazdasági valamint a Közgazdasági és Jogi Kiadó) is adott ki. Az oktatásban használt atlaszokat, térképeket a Kartográfiai Vállalat készítette. Ekkoriban összesen 16 állami könyvkiadó működött az országban.

A tankönyvek eleinte minisztériumi megbízás alapján, és a megfelelő ideológiai irányelveket követve íródtak. Magukat a tankönyvírókat is a minisztérium jelölte ki, így a Tankönyvkiadóban sokáig csak kéziratgondozás folyt. Ez a gyakorlat aztán fokozatosan felpuhult és az új tankönyvek megírásában, kiadásában – ami rendszerint egy-egy átfogó központi tantervreformhoz kapcsolódott – egyre nagyobb szerephez

2 Lásd 23/2004 OM rendelet a tankönyvvé nyilvánítás, a tankönyvtámogatás, valamint az iskolai tankönyvellátás rendjéről.

3 Ezt a gyakorlatot egy, 2008-ban életbelépő új szabályozás meg fogja szüntetni, és a jövőben kizárólag a tankönyvvé minősített, tankönyvjegyzéken szereplő kiadványokból taníthatnak az iskolákban.

4 A közoktatás magába foglalja az óvodai nevelést, az általános- és középiskolai nevelést, illetve oktatást valamint a kollégiumi nevelést.

jutottak az egyes ágazati minisztériumok újonnan felállított fejlesztő intézetei, valamint a Tankönyvkiadó különböző szerkesztőségei. 1976-tól már pályázati rendszerben íródtak a tankönyvek, amely valódi verseny volt. A visszaemlékezések szerint a problémát ekkor az jelentette, hogy egyes tankönyvek megírására nem akadt jelentkező. A jeligével jelentkező tankönyvírók pályázatait, (amelyek nem kész művek, hanem tankönyvkoncepciók voltak) a Tankönyvkiadó szerkesztőjéből, az Országos Pedagógiai Intézet képviselőjéből, valamint az Akadémia küldöttjéből, és két gyakorló tanárból álló bizottság bírálta el. Az elkészült kéziratokat aztán a szakértői bizottság véleménye alapján a Tankönyvkiadó igazgatója hagyta jóvá, bevezetésüket pedig az oktatásért felelős miniszter engedélyezte. A tankönyvkiadás szakmai felügyeletét az Országos Pedagógiai Intézet gyakorolta. A szerzőket egyszeri juttatással fizették ki, egy előre megadott tábla szerint. A tankönyvkiadás feladatfinanszírozásban működött: a kiadó a minisztériumnak minden évben benyújtotta, hogy hányféle tankönyvet akar kiadni, mekkora példányszámban, és azok mennyibe kerülnek. Ezt egy alkufolyamat követte, melynek végeredményeként született meg a minisztériumi jóváhagyás.

Mindenekelőtt be kellett tartani a főigazgatóságnak a tervét, volt ez a KF [Kiadói Főigazgatóság] ez a minisztériumnak volt egy ilyen főosztálya, és ők az éves tervet elfogadták. Elfogadták a gazdasági részét, és elfogadták a tartalmi részét, de mindig tettek rá kifogásokat, megjegyzéseket, amiket korrigálni kellett. Én akkor Pedagógiai főszerkesztőként mindig azt a kifogást kaptam, hogy a szovjet pedagógia vívmányait nem vesszük figyelembe és azt építjük be [...]. De itt az igazgatóknak az igazi gondja a gazdasági tervnek az elfogadtatása volt. Mert volt egy furcsa feszültség a rendszerben: a minisztérium tartalmi egységei rendelték meg a könyveket, tehát a féleségeket, és tőlük teljesen függetlenül egy másik szervezet megadta az anyagi kondíciókat. És a kettő nálunk ütközött. Itt a vezérigazgató összevezette a tételekből számolható költségeket és ezek nem stimmeltek. És akkor ment mindig egy kis könyörgés, és akkor általában a pénz is egy kicsit bővült, és a tételszám is egy kicsit csökkent. Tehát ilyen feszes tervezés volt akkoriban.⁵

A Tankönyvkiadó és a minisztérium kapcsolatát kiválóan érzékelteti az a tény, hogy a kiadó (még a kilencvenes évek elején is!) a minisztérium épületében működött, annak egyik emeletét foglalta el. A fenti interjúrészletben szereplő Főosztály szorosban felügyelte a kiadót, de a párt és állami felügyelet az igazgatók személyén keresztül is megjelent: 1955-től '73-ig egy KB tag, '73-tól a rendszerváltásig a minisztérium korábbi párttitkára vezette a Tankönyvkiadót.

A hiány, mint a kor gazdasági rendszerének fő ismérve, a tankönyvkiadásban is jelen volt: a Tankönyvkiadónak gyakran kellett szembesülnie papír-, és nyomdai kapacitás-hiánnyal. Nem csoda, hogy a tankönyvek nem minden esetben lettek kész tanévkezdésre. De a pazarlás is jelen volt, hiszen a tankönyveket nem használták újra, minden évben új könyveket kaptak a diákok. A kiadott példányszámok meghatározásánál az egyes évfolyamokra járók számát vették alapul, és ennek 110 százalékában

5 A kutatásban résztvevők kérésének megfelelően az interjúrészletek után nem jelezzük, hogy kitől, mely kiadó vezetőjétől, munkatársától származik az idézet. Amennyiben az idézetben szerepel a kiadó neve, azt – néhány indokolt kivétellel – *Kiadó*ként fogjuk jelölni.

határozták meg a legyártandó példányszámot. A terjesztést Budapesten az Állami Könyvterjesztő, vidéken a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat látta el. A tankönyvek árát egy 1952-ben hozott ív/ár rendelet szerint kellett kikalkulálni. Eszerint az általános iskolai könyvek ára 50 fillér/ív, a középiskolai könyvek ára 8 fillér/ív volt. Ennek köszönhetően az általános iskolai tankönyvek ára még a nyolcvanas évek második felében is 6-8 forint között mozgott. A tényleges árhoz viszonyított különbséget az állam fizette. Idővel az egyre terebélyesedő tantervi specializáció következtében jelentősen megnőtt a tankönyvféleségek száma, illetve azok darabszáma, miközben a papír, nyomda- és terjesztési költségek is emelkedtek, ennek következtében a tankönyvellátás az oktatási költségek egy igen jelentős tételévé vált.

A TANKÖNYVPIAC KIALAKULÁSA

A tankönyvkiadás 1991-ig volt állami monopólium. Ekkor kormányhatározat mondja ki, hogy bár a tankönyvvé nyilvánítást továbbra is az állam végzi, a közoktatás tankönyvellátása szabadpiaci tevékenység, a tankönyvek pedig szabadárrássá váltak. Megnyílt az út a tankönyvpiac kialakulása előtt, amely döntően spontán, kisebb részben államilag irányított folyamatok eredményeként valósult meg.

Spontán folyamatok

Annak ellenére, hogy a tankönyvkiadás '91 előtt állami monopólium volt, már ekkor is voltak olyan, a közoktatásban használt kiadványok, amelyeket nem a nagy állami kiadók adtak ki. Megyei pedagógiai intézetek műhelyeiben, vállalkozó szellemű pedagógusok által alapított gmk-kban már a nyolcvanas években születtek tanulást, tanítást segítő kiadványok, például munkafüzetek, gyakorló füzetek, tanári segédletek. Ezek egy része szervesen kapcsolódott a nyolcvanas évek második felében megindult pedagógiai kísérletekhez, illetve ahhoz, az ekkoriban egyre erőteljesebbé váló igényhez, mely szükségesnek érezte a hagyományostól eltérő szemléletű, alternatív pedagógiai irányzatok szellemiségének megfelelő tankönyvek bevezetését az oktatásba.⁶ Más részük a meglévő tankönyvek minőségi, tartalmi hiányosságait igyekezett pótolni. Számos tankönyvkiadó a nyolcvanas évek vége felé folytatott (minisztériumi engedélyhez kötött) ilyen jellegű kiadói tevékenységével alapozta meg jelenlegi piaci pozícióját.

A Kiadó alapítói pedagógiai intézeti munkatársak voltak. Lényegében mi a Pedagógiai Intézetben foglalkoztunk kiadványozással. Voltak sikeres segédkönyveink, ez már az 1980-as évek végén volt, amikor még ... ugye állami monopólium volt a tankönyvkiadás. Akkor mi már kaptunk engedélyt a minisztériumtól egy Matematika feladatgyűjtemény-sorozat 1-8-ig készítésére,

6 A nyolcvanas évek második felében megindult pedagógia kísérletek az iskolák szakmai autonómiáját elismerő 1985-ös oktatási törvénynek köszönhetően kaphattak szabad utat. A törvény iskolakísérletek címén engedte az alternativitás megjelenését, amelynek jól ismert példái a szerkezetváltó, 6-, illetve 8-osztályos gimnáziumok.

és ez elég nagy sikerrel került az iskolákba. Egyre több ilyen kiadványunk volt a Megyei Pedagógiai Intézetben. Azért fontos ezt elmondanom, mert a kiadó alapító tagjai elsősorban intézeti dolgozók voltak.

Tulajdonképpen [a Kiadó] önfejlődés következtében jött létre, mert én 1982-ben már kiadtam saját kiadású könyvet, miután szakfelügyelő voltam, és az iskolákba látogatva láttam, hogy elég egysíkú az oktatás, és megcsináltam az Oktatójátékok kisiskolásoknak című kiadványt, amely minden órára, minden tantárgyból ajánlott játékokat magyartól a testnevelésig. És akkor már megfertőződtem egy kicsit a könyvkiadással. Utána következett a többi könyv.

A tankönyvpiac liberalizálását követően azután sorra alakultak a tankönyvek kiadására vállalkozó cégek, illetve kezdtek el eredetileg más tevékenységet űző vállalkozások tankönyveket kiadni.

Egy részüket, a fent idézett interjúalanyokhoz hasonlóan, *saját pedagógiai műhelymunkájukra*, esetleg korábbi tankönyvírói tapasztalataikra alapozó, többnyire pedagógus múlttal rendelkező vállalkozók alapították. Ilyen például a mára már a második legnagyobb piaci részesedéssel rendelkező, elsősorban az alsó tagozatos könyveivel sikeres Apáczai, a szakiskolai kiadványokkal indult, majd az informatika tankönyveivel sikert arató Pedellus, és a vezetőjének saját, több mint húsz éve népszerű alsó tagozatos olvasókönyveit és az azokhoz tartozó munkafüzeteket kiadó ROMI-SULI, korábbi nevén RO-KA Bt. Különleges történet a Mozaik Kiadóé, amit egy programozó matematikus alapított és erős pedagógiai műhelymunkára alapozott minőségi kiadványaival vitt rövid időn belül sikerre.

Voltak egészen kis kiadók, amelyek csak egy-két kiadvánnyal jelentek meg. Egyes iskolák, *nem klasszikus értelemben vett vállalkozásként*, saját alternatív pedagógiai programjukhoz írtak és adtak ki tankönyveket diákjaiknak (például az Alternatív Közgazdasági Gimnázium AKG Kiadója). Míg az egyházi kiadók az iskolákból addig teljesen száműzött hitoktatás számára jelentettek meg könyveket.

A kiadók egy másik csoportját (például Calibra, Korona, Krónika Nova) olyanok hozták létre, *akik rendelkeztek kiadói gyakorlattal*, korábban a Tankönyvkiadónál, vagy a nyomdaiparban, tanszergyártásban dolgoztak.

ELTE Bölcsészkar [-on végeztem]. Azonnal az akkor még egyedülálló Tankönyvkiadóhoz kerültem, segédszerkesztőként dolgoztam, mert akkor még volt ilyen az állami tankönyvkiadásban. Végigjártam az összes lépcsőfokot, amit a tankönyvkiadásban lehet. Utána szerkesztő lettem, aztán felelős szerkesztő lettem, önálló kiadványokat kaptam. A rendszerváltás után, amikor elkezdtek alakulni a magánkiadók, [...] az elsők között volt az a kiadó, amelyik magához hívott irodalmi vezetőnek. Ez egy újabb lépcsőfok volt, addig ilyen önálló tevékenységet nem végeztem, ez '92-ben volt. [...] A következő lépés '93-ban, tehát rá egy évre: harmadmagammal megalapítottuk a Kiadót, ahol én voltam az ügyvezető igazgató.

Ez utóbbi kiadók gyakran annak köszönhették gyors piaci előretörésüket, hogy sikeres szerzőket „vittek el” a Tankönyvkiadótól. Vezetőik az állami tankönyvkiadásban megszerzett tapasztalataikat és korábbi kapcsolataikat felhasználva magasabb szerzői díjat, és az akkor újnak számító royalty rendszerű jutalékot ígérve keresték

meg a Tankönyvkiadó sikeres szerzőit. A szerzők, akiket még a szabaddá váló tankönyvpiacra is adott tábla szerint fizetett az állami tulajdonú Tankönyvkiadó Vállalat, nem ritkán váltottak. Ezt látva több szerző is maga kezdett el új kiadó után nézni. Ahogy egyik interjúalanyunk fogalmazott „a szerzők rájöttek arra, hogy ők a piacnak egy jelentős tényezői”.

A kilencvenes évek közepére a gazdasági recesszióknak köszönhetően a könyvpiacra jelentősen csökkent a kereslet. Az egyetlen stabil, és egyben növekvő szegmense a piacnak a kiszámítható kereslettel rendelkező tankönyvpiac volt. Míg 1985-ben a könyvpiaci összeforgalom 6 százalékát adták a tankönyvek, addig 1994-ben közel ötven százalékát (Bárány 2000). Ezért számos *olyan kiadó* kezdett el foglalkozni tankönyvkiadással, *amelynek korábban ez nem tartozott a profiljába* vagy csak kevés címmel jelent meg ezen a piaci szegmensen (a nagyobbak közül például a Corvina és a Műszaki). Sajátos példa a Műszaki Kiadó története, ami ugyan piacvezető volt a szakkönyvek és a szakképzési tankönyvek piacán, de a közismereti tankönyvek piacán jelentéktelen volt a szerepe. A már külföldi tulajdonban lévő Műszaki ezért 1997-ben megvette az akkor harmadik legnagyobb tankönyvkiadót, a Calibrat, így biztosítva saját maga számára újabb piaci lehetőségeket.

Külföldi kiadók és kiadványaik először a nyelvkönyvek piacán jelentek meg. Már a nyolcvanas években Magyarországon volt könyveivel az Oxford és a Longmann. Mindkét kiadó a Soros Alapítvány támogatásával és közreműködésével kezdte el térhódítását. Szótárakat és nyelvkönyveket ajánlottak iskoláknak, diákoknak, tanároknak, valamint könyvtáraknak a valós árnál lényegesen olcsóbban. A terjesztésbe bevonták a pedagógiai intézeteket is. Míg a támogatás célja a Soros Alapítvány számára az angol nyelvtanulás autentikus nyelvkönyvekkel és modern szemléletű nyelvtanítási módszerekkel történő elterjesztése volt, addig a programban résztvevő kiadók ismertségre tettek szert a jövőbeli piacon. Megemlítenéd, hogy ugyanekkor, a nyolcvanas évek második felében, a Corvina és az Akadémiai Kiadó nyelvkönyvek és hozzájuk kapcsolódó tananyagok licencét vette meg az Oxfordtól és a Longmantól. Ezeket a kiadványokat Magyarországon nyomtatták, könyvesboltokban terjesztették, de az iskolák kedvezményesen tudták megvásárolni. *A külföldi kiadók szakmai befektetőként* a kilencvenes évek második felében jelentek meg. (A német Westermann a Pauz majd a Dinasztia Kiadót, a holland Wolters Kluwer a Műszaki, az Akadémiai és a Közgazdasági és Jogi Kiadót vette meg.) De nagy vásárlások a legutóbbi években is voltak. (2006-ban a Nemzeti Tankönyvkiadó többségi tulajdonosa a finn SanomaWSOY Education lett, a Műszaki Kiadó pedig 2007-től egy angol pénzügyi befektető, a Bridge Point, érdekeltségébe került.)

Állami szerepvállalás a piac létrejöttében

A spontán piaci folyamatok mellett az állam szerepvállalása is hozzájárult ahhoz, hogy a tankönyvpiac néhány év alatt egy olyan piaccá fejlődjön, ahol sok eladó, a korábbi ideológiai felhangoktól mentes kiadványával verseng a vevők kegyeiért.

A Művelődési és Közoktatási tárca mindenképp a tankönyvek gyors cseréjét szorgalmazta. A rendszerváltást követően a tankönyvek tartalmi változása először csak bizonyos fejezeteknek (pl. az 1945 utáni történelem) tankönyvekből való kiha-

gyását jelentette. De a tárca csakhamar elrendelte a közoktatási tankönyvek teljes tartalmi felülvizsgálatát, továbbá tankönyv- és taneszköz-pályázatot írt ki új könyvek megjelentetésére elsősorban az ideológiai tárgykból (irodalom, történelem, földrajz) és az idegen nyelvekből. A jellemzően eseti mérlegelés alapján támogatást nyert könyvek között akadt jó pár, amely komoly politikai-szakmai viták tárgyává vált, mivel az ideológiamentesség csak annyiban valósult meg, hogy a könyv mentes volt ugyan a marxista szellemiségtől, viszont erősen tükrözte szerzője jobboldali, konzervatív beállítódását⁷ (Nagy 1994). A minisztérium könyvfelvásárlási pályázatot is indított, amelynek keretében iskolák és könyvtárak számára (sokszor korábban eladhatatlannak bizonyult) könyveket vásároltak az újonnan alakult kiadóktól, ezzel is támogatva azok fennmaradását.⁸

A tankönyvkiadók 1993-tól tíz éven keresztül állami garanciával vehettek fel hitelt forgóeszköz finanszírozásra, ami életmentő volt a kezdetben tőkehiányos kis kiadók számára. A kiadók az iskolai megrendelések februári beérkezése után már márciusban pontosan tudják, hogy mely kiadványokból, hány példányra van szükség. Ennek megfelelően rendelnek papírt, és tárgyalnak a nyomdákkal. A kiadásaik jelentős része a májustól augusztusig terjedő időszakra esik, a tankönyvek árát viszont csak szeptemberben kapják meg. A kilencvenes évek első felében alig volt olyan kiadó, amelyiknek a tankönyvkiadás kiadásainak és bevételeinek ilyen ciklikus eltolódása miatt ne lett volna szüksége az állami hitelgaranciára. Ebből fedezték a kiadók a gyártási és anyagköltségeket (Víg 2000). Az állam 2003-ig évenkénti kormányhatározatokban vállalt készfizető kezességet a benyújtott és elfogadott kiadói hitelekre. Ekkorra már az életképesnek bizonyult kiadóknak nem volt szükségük erre a fajta hitelre.

A 2004-ig százszázalékos állami tulajdonban lévő Tankönyvkiadó Vállalat, amely 1993-tól Nemzeti Tankönyvkiadó Rt.-ként működik, is eszköz volt a mindenkori kormányzat számára arra, hogy a piaci folyamatokat valamiképpen befolyásolni tudja. Nyilvánvaló volt, hogy ha a cél egy alapvetően piaci elvek szerint működő tankönyvpiac létrehozása, akkor ez elképzelhetetlen a korábban monopolhelyzetben lévő Tankönyvkiadó helyzetének gyengülése, sőt szándékos gyengítése nélkül.

A minisztérium is nagyon sok esetben generálta azt, hogy egy-egy kiadvány ne maradjon a kiadónál, hanem alakuljon ki egy piaci verseny. Nyilván ez a verseny magától sokára alakult volna ki, és nagyon nehezen, tudniillik a kiadó akkor is az akkori forintértéken több százmilliós árbevételű, akkor is több száz fős létszámú kiadó volt. Egy nagy apparátusú fejlesztőintézet volt, bátran lehet ezt mondani. A magánkiadók pedig néhány fős társulásként indultak el. Ezekről elvárni, hogy új címeikkel, az egyébként hagyománykövető pedagógus társadalmat, akik akkor már rendelési pozícióba jutottak, megváltoztassák, nem nagyon lehetett. Ezért a kormányok sora, nem feltétlenül megfogalmazott rendeletekben, de a pályázatok, illetve a támogatások odaítélésekor, illetve néhány államilag fontosnak tartott kiadvány megrendelés-

7 Az Antall-kormány idején született oktatás-politikai döntéseket rendre politikai viták övezték. Ezek közül talán a legemlékezetesebb a kötelező hittanoktatás bevezetésére irányuló kormányzati szándék kapcsán kirobban heves vita.

8 A könyvfelvásárlási pályázat nyertesei közül csak két példa: *Cserkészkönyv* és *Tanulj te is úszni!*. Mindkettő a Calibra kiadványa volt.

kor, gyakran informális módon tolták-nyomták a kiadót, a Nemzetit, arra, hogy ne pályázzon, ne vegyen részt, vagy vegye tudomásul, hogy elveszíti. De olyan is volt, hogy konkrét működő jogcímeiket kellett átadni.

Több, a kilencvenes évek első felében a Tankönyvkiadónál dolgozó interjúalanyunk is hasonlóképpen nyilatkozott, vérmérsékletének megfelelően kommentálva a kiadóra nehezedő állami nyomást. Tény, hogy a Tankönyvkiadó komoly vérvesztéseket szenvedett azáltal, hogy szerzők, művek kerültek más kiadókhöz és hogy rendre kudarcot vallott a tankönyvkiadási, tankönyvfejlesztési pályázatokon. A Nemzeti Tankönyvkiadó gyors ütemben veszítette el monopol helyzetét. 1994-ben példányszám tekintetében már csak 58%-át, árbevétel tekintetében 51%-át adta a piacnak.⁹

A tankönyvpiac a fent vázolt folyamatok eredményeként nagyon gyorsan kialakult. 1994-ben több mint hatvan, két évvel később közel száz cég foglalkozott minősített tankönyvek kiadásával. A piac kialakulása együtt járt a tankönyvvászték bővülésével. A régi egy-, vagy legfeljebb kétszínnyomásos kiadványokat felváltották a sokkal tetszetősebb, színesebb, gazdagon illusztrált könyvek. Ezek tartalmukban a kiadók saját szakmai elképzeléseire épülő fejlesztéseket, majd az oktatás tartalmi szabályozásának (Nemzeti alaptanterv, kerettanterv) nyomán, az ehhez igazodó kiadói fejlesztéseket tükrözték. A tankönyvkiadásban megjelent új vállalkozások a Nemzeti Tankönyvkiadó piaci részesedéséért és egymással szemben is harcoltak. A kínálat minősége mindezek ellenére, mind a tartalmat, mind a megjelenést tekintve egyenletlen volt.

A kiadók számára a kilencvenes évtized a tőkefelhalmozás és a fejlesztések időszakát, az iskolák, a pedagógusok számára a soha nem tapasztalt méretű kínálattal való ismerkedés időszakát jelentette.

ÁLLAMI SZABÁLYOZÁS

Az állam azáltal, hogy megszabja azt a szabályozási keretet, amely (a szándékok szerint) a mindenkor oktatáspolitikai elképzelésekkel összhangban határolja le a piaci szereplők mozgásterét meghatározó tényezője a tankönyvpiacnak. A szabályozás rendszerváltás utáni történetének első lépése a tankönyvkiadás liberalizációját biztosító 1991-es kormányhatározat volt. Ezt követően az oktatási tárca több rendeletében is szabályozta a tankönyvvé nyilvánítás, a tankönyvtámogatás és a tankönyvellátás rendjét, és az 1993-ban megszületett közoktatási törvény is érinti ezeket a területeket. A tankönyvek tartamának kialakításához az iskolákba 1998 őszén bevezetett, de már korábban elkészült és hosszasan vitatott Nemzeti alaptanterv (Nat), valamint az ezredfordulón született kerettantervek szolgálták támpontul. E két, az oktatás tartalmát szabályozó dokumentum megszületése előtt jószerével a kiadók saját szakmai elképzelései, koncepció alapján zajlottak a tankönyvfejlesztések.

A közoktatási törvény a pedagógus jogává teszi, hogy „a helyi tanterv alapján a szakmai munkaközösség véleményének kikérésével megválassza az alkalmazott tan-

9 Az adatok forrása Fehérvári Anikó Danka Attilával, a Nemzeti Tankönyvkiadó egykori marketingigazgatójával készített, az *Educatio* 1994/4. számában megjelent interjúja.

könyveket, tanulmányi segédleteket, taneszközöket”.¹⁰ A tankönyvkiadás és tankönyvforgalmazás ellenőrzése az oktatási tárca feladata. A törvény rendelkezik a tankönyvvásárláshoz nyújtott állami támogatásról is. (Érdemes megjegyezni, hogy ekkor, azaz a kilencvenes évek első felében, a tankönyvtámogatásra fordított költségvetési pénzek nagyobb része nem a vásárlást, hanem a kiadást támogatta.) A törvény szerint „az éves költségvetési törvényben kell meghatározni annak a támogatásnak az összegét, amelyet az iskolafenntartó - tanulói létszám alapján számítva - más célra fel nem használható támogatásként kap, a piaci áron forgalomba kerülő tanulói tankönyvek megvásárlásának támogatásához. A támogatás módjáról a nevelőtestület dönt, az iskolaszék az iskolai szülői szervezet (közösség) és az iskolai diákönkormányzat véleményének meghallgatásával. A döntésnél a tanulók szociális helyzete figyelembe vehető.” Tehát a tankönyvvásárlási támogatás szétosztásáról az iskola dönthetett, a mérlegelésnél a tanulók szociális helyzete csak egy volt a lehetséges szempontok közül. „A támogatás felhasználható a tankönyvek iskolai könyvtári elhelyezés céljára történő beszerzésére, ha könyvtári kölcsönzéssel biztosítják a tanulók ingyenes tankönyvellátását. Az iskolának a támogatás meghatározott részét jogszabályban foglaltak szerint tartós tankönyv vásárlására kell fordítani.”¹¹ Az 1998-as rendelet ezt az arányt minimum huszonöt százalékban határozta meg, ám a tapasztalatok szerint ezt az előírást az iskolák nem teljesítették.

Az 5/1998 MKM rendelet, illetve a 23/2004 OM rendelet alapján a tankönyvvé nyilvánítás eljárásában vizsgálni kell, hogy a könyv a Nemzeti alaptanterv követelményeinek megfelelően alkalmas-e a tantárgy tananyagtartalmának oktatására, biztosítja-e a szaktudományok megfelelő mélységű tudományos feldolgozását, az ismereteknek az érintett korosztályoknak megfelelő pedagógiai módszerekkel, stílussal és nyelvezettel történő közvetítését, továbbá, hogy a könyv könyvészeti szempontból megfelelő-e. A 23/2004 OM rendelet szerint vizsgálni kell, hogy a könyv összhangban van-e az általános emberi normákkal, és hogy tartalmaz-e az egyenlő bánásmód követelményét sértő, vagy az esélyegyenlőtlenséget erősítő sztereotip kijelentést, képet továbbá, hogy mentes-e a politikai állásfoglalástól. Legalább két, 2004-től három szakértő végzi a tankönyvvé nyilvánításra benyújtott könyv bírálatát, akik közül az egyik a szaktudomány területéről jön, míg másikuk gyakorló pedagógus. A harmadik bíráló, a technológiai (könyvészeti) szakértő. A jelenleg hatályos jogszabályok szerint szakértő az lehet, aki elvégezte az Országos Köznevelési Tanács (OKT) által előírt tankönyvszakértői tanfolyamot, és aki szerepel az erre a célra létrehozott szakértői névjegyzéken, vagy aki az adott szakterületen tudományos fokozattal rendelkezik. A tankönyvvé nyilvánítást végző hivatal a bírálatok alapján tesz javaslatot a könyv tankönyvvé nyilvánítására. A tankönyvvé nyilvánítás öt évre szól, de az meg is hosszabbítható. Az akkreditált tankönyvekről az oktatási tárca tankönyvjegyzéket készít. Nem vehető azonban fel a tankönyvjegyzékre az a kiadvány, amelynek beszerzési ára (az az ár, amit a tanuló, illetve szülője fizet) meghaladja az oktatási tárca által minden évben meghatározott legmagasabb beszerzési árat.¹² Emellett nem szerepelhet a listán az a könyv sem, amelynek ára az előző évhez képest indokolatlanul megnőtt. Ezek a normál piaci viszonyoktól idegen megkötések az oktatásirányítás azon aggo-

10 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról 19.§ (1).

11 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról 118.§ (5).

dalmát tükrözik, mely szerint egy teljesen liberalizált tankönyvpiacra elszabadulnának az árak.

2001-ben törvény születik a tankönyvpiac rendjéről, amelyet aztán 2004-ben módosítanak. A törvény újdonsága, hogy hatálybalépésétől tankönyvkiadással és terjesztéssel csak az foglalkozhat, aki tagja a korábban is érdekvédelmi szervezetként működő Tankönyves Vállalkozók Országos Testületének (TVOT). A TVOT etikai kódexben határozza meg az elvárható piaci magatartást és etikai bizottságában vitatja meg az ettől eltérő kiadói, terjesztői gyakorlatokat. A TVOT kizárhatja soraiból az etikai szempontból elmarasztalható tagjait. (Erre azonban, annak ellenére, hogy egyes kiadók bizonyítottan elkövettek etikai vétségeket, még nem volt példa.) A törvény értelmében az oktatásért felelős miniszter a továbbiakban a TVOT véleményének kikérésével határozza meg azt az összehatárt, amelynél magasabb fogyasztói ár alkalmazása esetén a tankönyv nem kerülhet fel a tankönyvjegyzékre. Újdonságértékű rendelkezés, hogy az iskolai tankönyvrendelésbe azokat a könyveket, amelyek nem szerepelnek a tankönyvjegyzékben, a szakmai munkaközösség, az iskolaszék, iskolaszék hiányában az iskolai szülői szervezet (közösség) és az iskolai diákönkormányzat egyetértésével lehet csak felvenni. A 25 százalékos tartós tankönyvi keretből már nem csak tankönyveket, de kötelező és ajánlott olvasmányokat, a 2004-es módosítás szerint elektronikus adathordozón rögzített tananyagokat, kis példányszámú tankönyveket is vásárolhatnak az iskolák, amelyek aztán könyvtári állományba kerülnek.

A kormány a 2003/2004-es tanévtől kezdődően biztosítja az ingyenes tankönyvhöz való hozzájutást az arra jogosultaknak, amelynek alapja a rászorultság. A tankönyvtámogatás rendszere már korábban is jelentős átalakuláson ment keresztül: míg a kilencvenes évek elején a támogatás a tankönyvkiadás támogatását jelentette, addig az évtized közepétől már a tankönyvvásárlás támogatását is (Polónyi 2000). Később ez utóbbi (normatív központi költségvetési támogatás formájában) vált meghatározóvá. A 2003-ban bevezetett rászorultság elvű kiegészítő támogatás 2006-ra teljesen kiszorította az alanyi jogon nyújtott támogatást. 2006-ban több mint hét milliárd forint közpénzt fordítottak a tanulói tankönyvvásárlás támogatására, ami jól mutatja, hogy az állam a vásárlói oldal jelentős tényezőjévé vált.¹³ A tankönyvek ingyenes biztosítása az arra jogosultaknak¹⁴ nem kizárólag a tankönyvek megvásárlásához nyújtott pénzbeli támogatás útján valósítható meg, de az iskolától történő tankönyv-kölcsönzés, napköziben, tanulószobában elhelyezett tankönyvek igénybevétele, használt tankönyvek által is. Az iskola igazgatója felel a normatív kedvezmények biztosításáért. Fontos adalék, hogy az Állami Számvevőszék (ÁSZ) 2006-os vizsgálata¹⁵ megkérdőjelezi,

12 A minisztérium több beszerzési árat is megállapíthat például a különböző technológiával készült kiadványokra vagy a tartós tankönyvekre, az alacsony példányszámú, speciális igényeket kielégítő tankönyvekre (gyógypedagógiai oktatás, nemzeti és etnikai kisebbségi oktatás stb.).

13 A tanulói tankönyvvásárlás költségvetési támogatása 1998-ban még csak 1,6, öt évvel később már 4,6, 2005-ben pedig 7,7 milliárd forint volt. (Ez a GDP arányában rendre 0,016, 0,020 illetve 0,035 százalékot jelent.) *Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról 2006.*

14 Jelenleg ingyenes tankönyvellátásra az a nappali rendszerű iskolai oktatásban részt vevő tanuló jogosult, aki tartósan beteg; vagy testi, érzékszervi, értelmi, beszéd fogyatékos, autista, több fogyatékoság együttes előfordulása esetén halmozottan fogyatékos; vagy pszichés fejlődés zavarai miatt a nevelési, tanulási folyamatban tartósan és súlyosan akadályozott; vagy három- vagy többgyermekes családban él; vagy nagykorú és saját jogán családi pótlékra jogosult; vagy rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesül.

hogyan jutnak-e a végső kedvezményezettekhez, és hogy az arra jogosult tanulók tankönyvtámogatása, vagy ingyenes tankönyvellátása megvalósul-e. Valószínűleg néhány forráshiánnyal küszködő fenntartó „lenyeli” a támogatások egy részét. Más fenntartók ellenben kiegészítik az állami támogatást (például mindenki számára ingyenes tankönyvellátás biztosításával, vagy füzetsomagok megvásárlásával, tanévkezdési támogatással).

2004-ben az oktatási tárca hatályon kívül helyezi a '98-as rendeletet és új rendeletben¹⁶ szabályozza a tankönyvvé nyilvánítás, a tankönyvtámogatás valamint az iskolai tankönyvellátás rendjét. A rendeletet két év múlva módosítják¹⁷. A módosítások legfontosabb és leginkább kritizált eleme, a tankönyvi akkreditációnak az az új szempontrendszere, amely a szempontok némelyikét számszerűsített értékekhez köti (például a szakszavak szakkifejezések mennyisége, mondatok hosszúsága, képi elemek aránya).

2007-ben módosították a tankönyvpiaci törvényt.¹⁸ Eszerint 2008 januárjától csak a tankönyvjegyzéken szereplő kiadványokból választhat a pedagógus. A törvény ösztönzi a tankönyvkölcsönzést és a használt tankönyvek forgalmazását.

A PROSPERITÁS ÉVEI

A piac kialakulását jelentő első kb. négy-öt évet követően a tankönyvpiacra jelentős fellendülés indult meg. 1999-ben 142, egy évvel később már több mint 180 cég foglalkozott akkreditált tankönyvek kiadásával. De a Tankönyvesek Országos Szövetsége szerint az ezredfordulón a háromezredet is meghaladta azon kiadók száma, akik a tankönyvpiacra (nem feltétlenül minősített) kiadványaikkal jelen voltak.

1. táblázat A közoktatási tankönyvkiadásban részt vevő kiadók és könyvek száma, 1991/92 és 1996/97–2005/06

	1991/92	1996/97	1997/98	1998/99	1999/00	2000/01	2001/02	2002/03	2003/04	2004/05	2005/06
Kiadók	2	99	125	130	142	183	120	72	75	75	68
Jegyzékre vett kiadványaik	184	1978	2689	3346	4134	5151	4818	2666	2558	2843	2554

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról, 2003 és Jelentés a magyar közoktatásról, 2006.

15 Az Állami Számvevőszék ellenőrzése kiterjedt a közoktatási tankönyvellátás ágazati felügyeletének és szakmai irányításának, valamint a tankönyv-akkreditáció rendjének vizsgálatára, továbbá a tankönyvellátás költségvetési támogatásának rendszerének és az ehhez kapcsolódó monitoring rendszernek a vizsgálatára. Jelentés a közoktatási intézmények tankönyvellátási rendszerének ellenőrzéséről. Állami Számvevőszék, 2006. december.

16 23/2004. OM rendelet a tankönyvvé nyilvánítás, a tankönyvtámogatás valamint az iskolai tankönyvellátás rendjéről.

17 10/2006. OM rendelet a tankönyvvé nyilvánításról szóló 23/2004. rendelet módosításáról.

18 2007. évi XCVIII. törvény a tankönyvpiac rendjéről szóló 2001. évi XXXVII. törvény módosításáról.

A tankönyvi bevételek a tankönyvkiadás liberalizációja óta folyamatosan és dinamikusan növekedtek. A magyar könyvpiac legnagyobb szegmensének számító tankönyvpiac forgalma 2000-ben, amikor a tankönyvi kínálat a csúcsponton volt, 10,8 milliárd forint volt, megközelítette a teljes könyvforgalom a 28 százalékát.¹⁹

2. táblázat A magyarországi tankönyvforgalom fogyasztói áron, és az összes könyvforgalom arányában (folyó árakon)

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Tankönyvforgalom fogyasztói áron (milliárd Ft)	6,2	7,8	8,8	10,8	12,6	13,4	14,4	15,3	16,3	17,3
Tankönyvforgalom az össz-forgalom arányában (%)	25,4	25,9	26,2	27,8	27,6	25,0	25,3	26,4	26,0	26,4

Forrás: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete.

A bevételekből évek óta ugyanaz a 10-12 kiadó részesedik 1%-ot meghaladó arányban. A legnagyobb 9-10 kiadó adja az össz-forgalom 90 százalékát. Ezek közül négy számít nagynak: a Nemzeti, az Apáczai, valamint a Mozaik és a Műszaki.

3. táblázat A tizenkét legnagyobb tankönyvkiadással is foglalkozó kiadó részesedése* a tankönyvpiacra megrendeléseik összértékének arányában, 2004/05 (%)

Kiadó	Piaci részesedés a megrendelések összértékének arányában (%)
Nemzeti	31
Apáczai	20
Mozaik	11
Műszaki	10
Oxford	5
Cartographia	4
Krónika Nova	3
Konsept-H	3
Korona	3
Pedellus	2
Dinasztia	1
Pauz-Westermann	1
Egyéb	6

Forrás: Tankönyvrendelési adatbázis; Educatio Kht.

* A kiadók tankönyvlistán szereplő tankönyveinek száma és rendelési adatai alapján.

19 A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének adatai alapján. www.mkke.hu.

A KERESLETI OLDAL

Az államszocializmus tankönyvellátásában a tankönyvek tartalma, kivitele és nem utolsósorban az időre való elkészülés, mind problematikus volt. Az 1985-ös közoktatási törvény nyomán tényleges szakmai autonómiára és a tantervek, tankönyvek, taneszközök terén innovációra vágyó pedagógusoknak jelentős igénye volt a szemléletükben, módszertanukban új tankönyvekre. Azok a kiadók, amelyek közvetlenül a tankönyvkiadás liberalizálását követően, vagy akár – segédletek, feladatgyűjtemények kiadásával – már azt megelőzően jelentek meg a piacon, óriási kereslettel találkozhattak. Ráadásul az iskolarendszer több évig tartalmi szabályozási vákuumban működött, mert miközben a régi tantervek elvesztették korábbi meghatározó szerepüket, aközben hosszan elhúzódott a Nemzeti alaptanterv kiadása. Ilyen körülmények között felértékelődött az oktatásban a tankönyvek jelentősége (Vágó 1997). A piacon megjelenő kiadók aztán bőséges kínálattal igyekeztek a keresletet kielégíteni. A kilencvenes években a pedagógusok többsége többféle könyvet is kipróbált, és az iskolák korábbi tankönyveik közel felét lecserélték. A tankönyvcserében a tanári keresgélés mellett a Nat-hoz igazodó helyi tantervekre és a Nat irányelveknek megfelelő tankönyvekre való átállás is szerepet játszott. Jellemző volt a kerettantervek megjelenését, egy-egy tantárgy óraszámának változását, illetve a tantárgy kezdési időpontjának megváltozását követő tankönyvcseré (Imre 2000). Mindez jól jelzi, hogy a közoktatási rendszerben a '90-es években lezajlott tartalmi változások legfőbb mediátorai a tankönyvek voltak (Vágó 1997).

4. táblázat A tankönyvek cseréjének mértéke az 1997 előtti években a különböző iskolatípusokban az összes használt tankönyv arányában a megkérdezett igazgatók szerint (%)

	Közismereti tankönyvek	Nyelvkönyvek
Általános iskolák	54,4	61,9
Gimnáziumok	43,8	69,6
Vegyes iskolák*	48,4	66,7
Szakképző iskolák	51,4	64,2

Forrás: Igazgatóvizsgálat 1997, OKI Kutatási Központ.

*Általános és középiskolai és/vagy általános és szakképzést egyaránt folytató intézmények.

A pedagógusok a piacon lévő kiadványokról kiadói tájékoztatókon, tankönyvbe-mutatókon, szakmai továbbképzéseken, a megyei pedagógiai intézetek könyvtáraiban, valamint a tankönyvi adatbázisból, szaklapokból tájékozódnak. A TÁRKI 2000-ben végzett kutatásában²⁰ a tankönyvválasztásuk alapjára vonatkozó kérdésre válaszolva a pedagógusok leginkább szakmai szempontokat említettek. A kivétel, a tartósság vagy más praktikus szempontok kevésbé jelentek meg. De az árral is ugyanez volt a helyzet, annál is inkább, mivel a könyvekért a szülők fizetnek (Imre 2000). A tanárok tan-

20 A TÁRKI 2000-ben végzett kutatása a magyarországi általános iskolai igazgatók, pedagógusok, és az általános iskolások szüleinek véleményét térképezte fel a tankönyvválasztás rendszeréről.

könyvválasztását erősen befolyásolja a kiadók marketing tevékenysége. Ezt jól érzékelteti egy másik, 1998-as, felmérés eredménye, amely szerint a tanárok választásában a kiadók munkatársainak lényegesen nagyobb szerep jutott, mint a tankönyvbemutató helyként is működő pedagógiai intézetek független szakembereinek (Karlovitz 2001). Az iskolaszék, vagy a szülői munkaközösség nem vesz részt a tankönyvválasztás folyamatában, annak ellenére, hogy ezt megtehetnék, sőt, a tankönyvjegyzéken nem szereplő kiadványokat csak az ő egyetértésükkel rendelhetné meg az iskola. A szülőknek észrevételeik legfeljebb az árra vonatkozóan vannak, szakmai kérdésekben nem nyilvánítanak véleményt, és erre az iskolák vezetése sem tart igényt (Imre 2000).

A kilencvenes évek végén a pedagógusok igen elégedettek voltak a tankönyvpiaci kínálatával, ugyanakkor gyakran nehezen igazodtak el benne. A 2000-ben készült TÁRKI felmérés szerint az igazgatók 80 százaléka, a tankönyvfelelősök háromnegyede vélte úgy, hogy szűkíteni kellene a kínálatot. Bár legkevésbé a pedagógusok gondolják azt, hogy túl széles a kínálat, többségükben ők is a szűkítés mellett voltak. Ez igen meglepő annak fényében, hogy a kínálat végső soron az ő választási lehetőségeik kiszélesedését jelenti. Nehezen képzelhető el még egy olyan piac, ahol a fogyasztói oldal a kínálat szűkítését látná jónak.

A KÍNÁLATI OLDAL

Annak ellenére, hogy a tankönyvkínálat szerkezetét erőteljesen befolyásolják a közoktatásban lezajló reform folyamatok és az állami szabályozások sora, a tankönyvpiac egy szabályos piac, ahol a kiadók különböző módokon és eszközökkel (köztük más piacokhoz hasonlóan akár tisztességtelennek tekinthető eszközökkel is) versenyeznek egymással. Mivel ma Magyarországon alapvetően a pedagógusok választanak tankönyvet, azaz az ő döntéseik minősítik sikeresnek, vagy sikertelennek, végső soron piacképesnek, illetve piacképtelennek az egyes kiadványokat, a kiadók az ő kegyeiket keresik, őket igyekeznek megszólítani.

Hiába a legeslegjobb könyv, ha nem találkozik a tanárok igényével. Ugye? Hát sok esetben nem olyan jót igényelnek, nem mindig a legjobbra van szükség. Példa rá a mi K-sorozatunk, nemzetközileg elismert és hibát nem talál benne egyetlen lektor sem. Mindenki, egyetemi oktatók az egyetemen, ezt használták a tanítási gyakorlatokon és nem sikerült piaci sikert elérni vele. És tudnék olyan könyveket is mondani, amelyek nem ilyen jók, hibák vannak benne, koncepciózusan sem jó, terjedős, minden baja van, mégiscsak jól megy, mert elkapja azt, hogy mit is szeretnének a pedagógusok.

Az a tény, hogy a pedagógusok más (a szülők illetve az állam) pénztárcájának terhére választhatnak már önmagában is egy korrupciós helyzetet teremt. Ugyanakkor más szereplők (például a szülői közösség) szelektáló pozícióba juttatása sem lenne kevésbé problematikus, hiszen ők valószínűleg sokkal kevésbé tekinthetők kompetensnek.

Kiadói marketing

A kiadók különböző módokon törekednek megnyerni maguknak a rendelési pozícióban lévő tanárokat. Többségük szakmai folyóiratokban (akár saját szakmai folyóiratában) megjelentetett hirdetéseken, iskolákba eljuttatott könyvismertetőkön, tankönyvbemutatókon keresztül igyekszik megismertetni a tanárokat termékeivel. Sok kiadó szervez szakmai programokat, tanártovábbképzést, melynek során ismertetik azokat a módszereket, és pedagógiai elveket, amelyekre tankönyveik épülnek. Tankönyveik mellé tanári segédleteket, az interneten is letölthető tanmeneteket ajánlanak a tanároknak. A nagyobb kiadók – akár főállásban, akár jutalékos rendszerben –, referenseket, területi képviselőket alkalmaznak, akik az orvoslátogatókhoz hasonlóan járják a körzetükbe tartozó iskolákat, bemutatják a kiadó termékeit, tanácsokkal látják el a tanárokat és begyűjtik azok észrevételeit. Szintén a nagyobb kiadók azok, amelyek bázisiskolákkal is rendelkeznek. Ezek a kiadóval speciális szerződést kötött (egyéb-ként önkormányzati fenntartású) iskolák rendszerint minden kiadványból ingyen kapnak példányokat, kedvezményesen vásárolhatnak és bizonyos összeghatárig ingyen kapnak könyvtáraik a kiadó könyveiből. Cserébe az iskola vállalja, hogy rendszeres visszajelzést ad az oktatásban használt könyvekről, bemutató órákat szervez a környező iskolák pedagógusai számára, vagy más módon népszerűsíti a kiadó könyveit. Olyan gyakorlattal is találkoztunk, amiben a bázisiskolával kötött szerződés része, hogy az iskola vállalja, hogy (alsó tagozaton) a szükséges tankönyvek minimum a felét a kiadótól rendeli meg. Megjegyzendő, hogy ebben az esetben az iskola igazgatója által aláírt szerződés egyben az egyes pedagógusok, szaktanárok tankönyvválasztási jogának korlátozását is jelenti, a szülői érdekek teljes figyelmen kívül hagyásáról nem is beszélve. A rendelési nagyságtól függő árkedvezmények sora szintén megkérdőjelezi, hogy a mások pénzéről döntő iskola a pedagógiai, módszertani, szakmai szempontból az adott tanulóközösségnek ténylegesen megfelelő tankönyveket választja-e. Erre a torzításra csak egyetlen példa: a marketing terén a piacon élenjáró Apáczai Kiadó a rendelési nagyságtól függően különböző mértékű „visszatérítést” ad az iskoláknak. (Tehát nem annak, aki fizet, hanem annak, aki rendel!) Ezt az iskola által meghatározott számlára utalja át, ami az esetek többségében vagy az iskola saját alapítványának, vagy az iskola fenntartójának (általában a helyi önkormányzatnak) a számlája. Hogy aztán ezekből a pénzekből mire költenek azt csak sejteni lehet. (Volt például olyan pedagógus adatközlőnk, aki arról számolt be, hogy az így visszatérített pénzből ment el a tanári kar kirándulni. De ha a pénz az önkormányzat számlájára kerül, akkor azt a közoktatáshoz még ennyire sem kötődő tevékenységre is költhetik.) Az Apáczai Kiadó „exkluzív ajánlata” szerint egy hároméves szerződéssel akár 30 százalékos visszatérítés is elérhető.²¹ Talán nem csoda, hogy az Apáczai konkurensei rendre a kiadó tisztességtelen piaci magatartását hangsúlyozzák, és számos példát említenek arra, hogy az egzisztenciálisan kiszolgáltatott pedagógusok azért nem rendelik meg kiadványaikat, mert az igazgató, vagy az önkormányzat arra utasítja őket, hogy apáczais könyvből tanítsanak.

21 Lásd a kiadó honlapját:

http://www.apaczai.hu/start.php?methode=show_news&nyelv_id=1&news_id=20.

Az árat természetesen más kiadók is versenytényezőnek tekintik: gyakoriak az internetes rendeléshez, valamint a különböző tankönyvcsomagokhoz²² kapcsolódó kedvezmények. (Ez esetben nem visszatérítésre kerül sor, hanem kevesebbet fizet a szülő, az állam, az önkormányzat.) A csomagkedvezményekhez sokszor ajándékot is adnak a kiadók a pedagógusnak (pl. tanári kézikönyvek) vagy az osztálynak (pl. falitáblák). A (jellemzően alsó tagozatos) tankönyvcsomagokat viszonylag jelentős kedvezményekkel ajánlják a kiadók, nem véletlenül. Ha egy iskola példának okául elsősei számára megrendeli egy bizonyos kiadó tankönyvcsomagját, akkor nagy valószínűséggel más kiadótól már nem, vagy csak egy-egy kiadvány erejéig rendel. A csomagba belerakhatnak a piacon kevésbé jól menő, vagy újonnan megjelenő és ezért kevésbé ismert kiadványokat is. Ráadásul a kiadó számíthat arra, hogy az iskola a tananyag egymásra épülésének biztosítása érdekében a következő három évben is tőle fog rendelni.

Üzleti stratégiák

A piacon egy százalékot meghaladó részesedéssel rendelkező kiadók állandóan szemmel tartják egymást és különböző stratégiákat alkalmaznak részesedésük megtartása, illetve növelése érdekében. Nem csak az árral, de a minőséggel, a jól ismert szerzőikkel is versenyeznek. Egyesek innovativitásukat, mások a megbízhatóságukat, hagyományosságukat hangsúlyozzák. Az alábbiakban felsoroljuk azokat a főbb stratégia típusokat, amelyek a kiadók jellemzően követnek. Bár a kiadók általában besorolhatóak a különböző típusokba, némelyikük piaci magatartásán megfigyelhető a különböző stratégiák kombinálása.

Erőteljes marketing

Minden kiadó célja a tanárok megnyerése, de vannak, olyan kiadók, akik ezt – a fentiekben ismertetett példákban szereplő kiadókhöz hasonlóan – a többiekénél jóval erőteljesebb marketing munkával igyekeznek elérni, és a marketing üzleti stratégiájuk központi eleme.

Elmennek az iskolába és azt mondják, ez egy vadonatúj kiadó kérem, Magyarország számára kifejlesztette ezt a könyvet, ami az új érettségire megfelelő, hogy ha az iskola úgy dönt, hogy ezt tudja használni, minden egyes tanárt felszerelünk tanárikönyvvel, hanganyaggal, segédanyaggal, ilyen anyaggal, mindenki mindent megkap, az égvilágon mindenre gondolunk. Hetente fog jönni a képviselőnk és megkérdezi, hogy van-e valami igény. Még hozzáadunk önnek ennyi és ennyi kedvezményt és akkor ez így nagyszerű lesz. [...] Tehát teljesen azokat a kereskedelmi módszereket [alkalmazzák], amivel mondjuk én egy új színes televíziót el akarnék adni vagy bármit, zoknit, akármit.

²² Tankönyvcsomag egy olyan, a kiadó által előzetesen összeállított csomag, amely egy adott évfolyam minden tantárgyához tartalmaz tankönyveket, esetleg munkafüzeteket, feladatlapokat stb. függetlenül attól, hogy ezek szerepelnek-e a tankönyvlistán.

A konkurensok általában tisztességtelennek tekintik az ilyen erőteljes marketinget, mert szerintük a tankönyv egy sajátos árucikk (nem televízió és nem zokni), egy olyan árucikk amelynek előállításával komoly társadalmi felelősség is hárul a cégre.

Tankönyvek a közoktatás teljes vertikumára

Ma a piacon a Nemzeti Tankönyvkiadó az egyetlen olyan kiadó, amelyik a közoktatás teljes vertikumára ad ki tankönyveket, úgy hogy közben egy-egy tárgyhoz egyszerűen akár több alternatívát is kínál. Ez alapvetően a kiadó múltjának köszönhető. A kilencvenes évek előtt a monopolhelyzetben lévő kiadó szerkesztőségeiben született szinte valamennyi közoktatásban használt tankönyv, és e szerkesztőségek, szakmai műhelyek a rendszerváltás viharai után is, némileg megtépázva ugyan, de biztosították azt a szakmai bázist, amely egy all-round kiadó működésének előfeltétele. A kiadó bizton számíthat azokra a tanárookra, akik kevésbé hisznek a pedagógiai, módszertani újításokban és értéknek tekintik a kiadó felhalmozott tapasztalatát. (Ráadásul annak ellenére, hogy mára a többségi tulajdonosa egy finn vállalat, és semmilyen értelemben nem tekinthető nemzeti intézménynek, neve vonzza azokat, akik úgy vélik „a Nemzeti” a biztos, a megbízható.) Jól érzékelhető a nagyobb kiadók törekvése arra, hogy ők is all-round kiadóvá váljanak. Például az Apácai és a Mozaik is indult 2004-ben Nemzeti Tankönyvkiadó privatizációs pályázatán, hogy megszerezze az egykori monopóliumot és annak piacát. Az előbbi az általános iskola alsó tagozatán, az utóbbi inkább a felső tagozaton erős, mindkettő igyekszik „felfelé”, illetve „lefelé” terjeszkedni. De a Műszaki kiadónál is egyértelműen megfigyelhető az a törekvés, hogy jelen legyen a közoktatás teljes vertikumán.

Folyamatos innováció és magas minőség

Bár fejlesztést a folyamatosan változó szabályozásokkal és oktatási koncepciókkal való lépéstartás érdekében mindegyik kiadó végez, kevés esetében tekinthető az innováció az üzleti stratégia meghatározó elemének. Azok a kiadók, amelyek folyamatosan törekednek szemléletükben és megjelenésükben is új kiadványok elkészítésére elsősorban a pedagógiai munka megújulását szorgalmazó, az új módszerekre és oktatási elképzelésekre nyitott tanárokat célozzák meg. Kevésbé bízhatnak abban, hogy a gondolkodásukban és használt módszereikben hagyománykövetőnek tekinthető pedagógusok csoportja rászánja magát a tőlük is (szellemi) befektetést igénylő új könyvek kipróbálására. Az egyik innovatív kiadó vezetője szerint például tankönyveiket elsősorban a képzetesebb, felső tagozaton, illetve gimnáziumban tanító tanárok választják. A fejlesztést nehezíti, hogy miközben az egy időigényes, a kiadók beszámolóit szerint egy tankönyv esetében is minimum egy, de sorozatok esetében akár három-négy évet is igénybe vevő folyamat, aközben a tankönyvjóváahagyás feltételei viszonylag gyakran változnak.

Egy szegmensben tartós siker

A közepes méretű kiadók egy részének meghatározó stratégiája a valamely piaci szegmensben való piacvezetői pozíció megszerzése, megtartása. Ezt általában viszonylag kevés számú kiadvánnyal, egy-egy sikeres szerző tankönyvsorozatával, és az ahhoz kapcsolódó egyéb kiadványokkal (szöveggyűjtemény, feladatlapok stb.) biztosítják. Az ilyen stratégiát követő kiadók nem ritkán igyekeznek saját maguk kiadni – egyébként nagy példányszámú – sikertankönyveik konkurensait is, csak hogy a piaci szegmensre mások ne törhessenek be hasonló kiadványokkal. Példa erre az az irodalom tankönyvekre specializálódott kiadó, amely bár folyamatosan átdolgozta azt a tankönyvet, ami, még a nyolcvanas években, a Tankönyvkiadónál jelent meg, és ami a szerző átszábitásával sikeressé tette a mostani kiadót, mellette két másik irodalom tankönyv sorozatot is kiadott. „Mi saját magunknak csináltunk konkurenciát, hogy inkább itt legyen választási lehetőség, mintsem hogy más kiadónak eszébe jusson irodalom könyveket gyártani” – mondja erről a kiadó vezetője.

Az angol nyelvű könyvek piaca is egy elég jól lehatárolható piaci szegmens, ahonnan a piacvezető külföldi kiadók az anyacég stabil szellemi és pénzügyi bázisára építve tarthatják távol konkurensaiket. Ide, bár igen jelentős és meghódítandó piacnak számít, nagyon nehezen tudnak betörni még a nagy, tőkeerős kiadók is. Az angol nyelvű könyvek piacán a teljes piaci vertikumon jelen lévő Nemzeti is csak 23, az Apáczai mindössze 8 (tankönyvjegyzéken szereplő) kiadvánnyal van jelen, és sem a Mozaiknak, sem a Műszakinak nincsen angol tankönyve, miközben a piacvezető Oxfordnak 111, fő versenytársának a Longman-nek 88 jegyzéken szereplő könyve van.²³ A bevételeket nézve meg ennél is nagyobbak a különbségek.

A képet némileg árnyalja, hogy ha a nagy kiadók nem is, az elmúlt években két külföldi (görög) kiadó versenyre kelt a piacvezetővel, és a nyelvű könyvek piacán eddig ismeretlen marketing módszereiknek köszönhetően rövid időn belül jelentékeny piaci pozíciót vívtak ki maguknak.

Piaci rések felkutatása

A kisebb kiadókra jellemző piaci magatartás a piaci rések felkutatása és azok hosszú távú birtoklása. Ezeket a réseket a kicsi, de speciális igényekkel bíró kereslet jellemzi. Ilyen például a két-tannyelvű iskolákba, illetve a nemzetiségi iskolákba járók, vagy a a gyógypedagógiai oktatásban résztvevők tankönyvszükséglete.

Megkerestük mindig azokat a pontokat, ahol úgy éreztük, hogy nincs akkora verseny... És amikor úgy láttam, hogy [...] a verseny olyan erőssé válik, hogy nem tudjuk minden szegmensben tartani magunkat, [...] akkor elkezdtük ezt szűkíteni és koncentrálni bizonyos területekre. Tudomásul kellett vennünk, hogy olyan kiadó már nem leszünk, amelyik nagyon széles skálán tud versenyképes maradni. Annyi tőkénk nincs, meg energiánk sem, és talán nem

23 Az adatok a 2007 novemberi állapotokat tükrözik, forrásuk a Közoktatási Információs Iroda honlapja: www.kir.hu.

is célunk ez, hogy annyira növekedjünk. És akkor a perifériákra mentünk ki. Ezek a perifériák a gyógypedagógiai oktatás, a nemzetiségi oktatás és a két tannyelvű oktatás. Ezeken a területeken nagyon csekély a verseny, mivel a példányszámok alacsonyok, a nagy kiadóknak nem igazán éri meg ezzel foglalkozni.

Az alacsony példányszámok miatt a nagyobb kiadóknak nem éri meg belépni a piacra, aminek igen hosszadalmas és költséges fejlesztések sora az előfeltétele. A résekben gyökeret vert cégekre a nagyok közül csak az allround-típusú kiadók jelenthetnek némi veszélyt, meg persze az ha, az állam felfüggesztené ezen területek igen jelentős támogatását.

AHOL NINCS TÚLKÍNÁLAT

A közoktatásnak vannak olyan szegmensei, ahol sem korábban sem most nem jellemző a tankönyvi túlkínálat. Ez a szakképzés, a gyógypedagógia és a nemzetiségi és etnikai kisebbségi oktatás területe. Mindhárom szegmens jelentős az állami szerepvállalás. Állami támogatások hiányában, tisztán piaci alapon nem születnének meg ezeknek a területeknek a többnyire ezer alatti, kis példányszámú kiadványai, hiszen a fajlagos fejlesztési és gyártási költségek igen magasak. A támogatások rendszere az utóbbi időben többször is módosult, de alapvetően a következő elemekből tevődött össze: 1. tankönyvfejlesztések támogatása, 2. támogatási szerződések kötése a kiadókkal a tankönyvek utánnomására, 3. az érintett tanulók tankönyvvásárlási támogatása kiemelt normatíva révén, vagy a tanulók ingyenes tankönyvellátottságra való jogosultságának biztosítása. 2006-tól a finanszírozási rendszer ezeken a területeken egyre inkább a tanulók, illetve az iskolafenntartók támogatásának irányába tolódott el, miközben a tankönyvek növekvő része piaci áron kerül forgalomba.

A szakképzési tankönyvek piaca első ránézésre jelentősen eltér a gyógypedagógiai és kisebbségi oktatás tankönyveinek piacától, hiszen a szakképzésben nagyságrendekkel magasabb a résztvevő diákok száma. Csakhogy ők megoszlanak a több száz közoktatásban oktatott szakma között, ezért az egyes szakmák különböző szaktankönyveire már nincs akkora kereslet, hogy azt piaci alapon ki lehetne elégíteni.

A kilencvenes években a szakképzés teljes átalakítását célzó programok indultak el, amelyek változásokat indukáltak a szaktankönyvek kiadásának terén is.²⁴ A programokat irányító Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet (NSZFI), (korábbi nevén Nemzeti Szakképzési Intézet (NSZI)) tankönyvfejlesztési pályázatok sorát írta ki, azzal a céllal, hogy korszerű az új modularizált képzési szerkezethez illeszkedő tankönyvek szülessenek. Az oktatási tárca háttérintézményeként működő NSZI kiadó-

24 A reformokra azért volt szükség mert a szakképzés számos sebből vérzik. Mindeddig köszönő viszonyban sem volt a valós munkaerő-piaci igényekkel, és a képzés nem készítette fel a tanulókat arra, hogy a változó körülményekhez később alkalmazkodni tudjanak. Ráadásul a szakmastruktúra korszerűtlen, rendkívül szétaprózott. Ezt a szétaprózottságot jól tükrözi, hogy 1994-ben több mint ötszáz szakmában folyt képzés, és a középfokú oktatásban nyilvántartott hozzávetőleg 3500 könyv közül 3000 minősült szakmai tankönyvnek. Korábban minden szakterületen, a létező átfedések ellenére, önállóan írtak tankönyveket a képzés teljes vertikumában, ami nyilvánvalóan nagyfokú pazarlást eredményezett (Tóth 1997).

ként is tevékenykedik, amit élesen kritizálnak a piacról élő kiadók, aki számára a gyors változások, a képzési rendszerben lévő bizonytalanságok egyébként is növelik az üzleti kockázatot.

TERJESZTÉS

A kilencvenes évek első felében nagyon kevés vállalkozás foglalkozott tankönyv-terjesztéssel. A Tankönyvkiadó 1992-ben az egész országot lefedő, öt regionális terjesztő vállalatból álló hálózatot hozott létre (ezt aztán a privatizációt követően eladták). Az újonnan megjelent kiadók azonban ritkán szerződtek terjesztőkkel, helyette maguk végezték ezt a tevékenységet is: a beérkezett rendeléseket postai szállítással, vagy saját fuvarozással elégitették ki.

Hát a lakásnak a konyhaasztala volt a Kiadó, ott csomagoltuk a könyveket. Aztán ez később átkerült a nyomdába, ott csomagolták, utánvétellel feladtuk, hordtuk ki a Wartburggal a postára. Egy ember a postán adta át. Rakodókkal raktuk a könyvet, jobb első, hátsó ülésen, csomagtartón, ahova csak kellett.

A TVOT szerint az évtized közepén a tankönyvek 40 százalékát, jelenleg mintegy 90 százalékát terjesztők juttatják el az iskolákba. A tankönyvek rendelését az iskolák tankönyvfelelősei (egy pedagógus, esetenként az iskolatitkár, vagy az igazgatóhelyettese, ritkán az igazgató) végzik, amiért jutalékot kapnak a kiadóktól. Január, február során véglegesítik a megrendelni tervezett tankönyvek listáját, majd ezt követően megküldik a rendeléseket az iskolával erre a feladatra szerződött egy, vagy több terjesztőnek, vagy közvetlenül a kiadónak. A terjesztő feladata a megrendeléseknek a kiadók felé történő továbbítása, a tankönyvek kiszállítása, a maradék könyv visszaszállítása, és az évközi árusításról való gondoskodás. Magát az értékesítést (a pénz beszedését) vagy a tankönyvfelelős, vagy a forgalmazó végezi. A terjesztők akkor tettek szert nagyobb szerepre, amikor szigorodtak a pénzügyi szabályok, miszerint minden tanulónak kiadónként számlát kell kiállítani a megvásárolt könyvekről. Ekkor a megnövekedett feladatokat már nem tudták ellátni az iskolai tankönyvfelelősök, az iskolák terjesztőkkel kötöttek szerződéseket.

Egyes kiadók felismerték, hogy a terjesztők révén befolyásolhatják a pedagógusok tankönyvválasztását, és ezért a piacon általános tizenöt százalékos jutalékot meghaladó jutalékot ígérve érdekeltté teszik őket kiadványaik propagálásában. Erről a sokak szerint meglehetősen etikátlan gyakorlatról azonban rendszerint sem az érintett kiadók, sem a terjesztők nem nyilatkoznak, arra csak a versenytársak utalnak.

Mivel most már a terjesztők vannak közvetlen kapcsolatban az iskolákkal, a tanárok igényei, visszajelzései náluk gyűlnek össze és ezek a kiadók számára igen hasznos információk. A terjesztők ráadásul több kiadóval is szerződéses viszonyban állnak, és pontos képük van a megrendelések alakulásáról. Sok esetben raktározással is foglalkoznak. Mindezek miatt a kiadóknak nem mindegy, milyen kapcsolatot tudnak kiépíteni a terjesztőkkel. Az évek során terjesztők között is megindult a koncentráció. Egyes terjesztők nagyon megerősödtek és a közepes méretű kiadókhoz hasonlóan éves szinten több százmillió forintos nettó árbevételt könyvelhetnek el, ami egyben a ki-

sebb, de akár még a közepes méretű kiadókkal szembeni erőfölényüket is megalapozza. Egyre inkább képesek diktálni a jutalék mértékének, a fizetés idejének és módjának megállapításakor.

A KIADÓK ÉS AZ ÁLLAM

Az állam meghatározó tényezője a tankönyvpiacnak. Azzal, hogy kötelezővé teszi az iskolai oktatást közvetett módon kötelezi a fogyasztót a termék megvásárlására²⁵ és különböző jogszabályokkal korlátozza, illetve befolyásolja a piaci szereplők döntéseit. Az elmúlt több mint másfél évtizedben változó mértékben és formában ugyan, de támogatást nyújtott bizonyos tankönyvek kifejlesztésére, előállítására, illetve tankönyvvásárlásra. 2004-ig egyedüli, 2004-től kisebbségi tulajdonosa a legnagyobb tankönyvkiadónak. Ezen túlmenően a mindenkori oktatási tárca a tankönyvvé nyilvánítás szabályozásával igyekszik biztosítani a tankönyvek minőségét.

Bár az állam hatása a piaci folyamatokra a kilencvenes években is jelentős volt, ez 2001-től egyre erőteljesebbé vált, amit a kiadók, akik egy ésszerű, kiszámítható és stabil szabályozási rendszer létét persze szükségesnek tartanak, egyöntetűen a piac elleni támadásként élik meg. A kiadók és az oktatási tárca közötti viták leghevesebben a tankönyvjóváhagyás szabályozásának változásai körül és legújabban a tankönyvpiaci törvény módosítása kapcsán lángoltak fel. Míg ez utóbbi azzal vált a kritikák céltáblájává, hogy a jövőben csak a tankönyvjegyzéken szereplő kiadványok közül engedje választani a tanárokat, addig a tankönyvvé minősítés mindenekelőtt túlszabályozottságával vívta ki a kiadók ellenszenvét.

A tankönyvvé nyilvánításról szóló OM rendelet már korábban hivatkozott 2006-os módosítása a hatósági tankönyvbírálati szempontok némelyikét számszerű határértékekhez köti. Erre íme néhány példa:

a) *Vizsgálni kell, hogy a tankönyv kellően szemlélteti és/vagy magyarázza-e a tananyagot. Ebben az esetben előírás, hogy valamennyi tantárgy esetében az 1-12. évfolyamon átlagosan legalább egy kép vagy ábra jusson a tankönyvi oldalakra.*

b) *Vizsgálni kell, hogy a tankönyv nyelvezete megfelel-e a tanulók fejlettségi szintjének. Vizsgálni kell, hogy a megnevezett évfolyamok esetében a tényleges tankönyvi ismeretanyagot bemutató szövegekben (idézetek, lábjegyzetek, képletek nélkül) a 150 betűhelynél (karakterek száma szóközökkel) hosszabb mondatok %-os aránya ne haladja meg: 1-2. évfolyamokon az 5%-ot, 3-4. évfolyamokon a 10%-ot, 5-6. évfolyamokon a 20%-ot, 7-8. évfolyamokon a 25%-ot, a szakiskolai 9-10. évfolyamokon a 25%-ot, a középiskolai évfolyamokon a 35%-ot.*

c) *Vizsgálni kell, hogy a tankönyvben szereplő szakszavak, szakkifejezések mennyisége és nehézségi szintje megfelel-e a kérelemben bemutatott tanulási céloknak, és az alkalmazni kívánt évfolyamokon tanulók életkorából következő fejlettségi szintnek. A tankönyvnek tartalmaznia kell a tananyagban tárgyalt új szakszavak felsorolását, az alapfokú oktatáshoz használt tankönyvek esetében rövid értelmezését. Középiskolai tankönyv esetében *-gal meg kell jelölni az érettségi vizsga részletes követelményeiről szóló*

²⁵ Létezik ugyanakkor olyan alternatív iskola, ahol egyes évfolyamokon nem használnak tankönyveket. Ez a gyakorlat kivételnek számít.

40/2002. (V. 24.) OM rendeletben foglalt gimnáziumi és szakközépiskolai érettségi vizsgák egyes tantárgyaihoz rendelt szakszavakat. Előírás az idegen nyelvi tankönyvek és a szakmai tankönyvek kivételével, hogy a megnevezett évfolyamok esetében az egymástól eltérő speciális szakszavak (tudományos szakszavak, szakkifejezések, amelyek a mindennapi nyelvben nem használatosak) átlagos előfordulási sűrűsége mondatonként ne haladja meg: 1-4. évfolyamokon a 0,3 értéket, 5-8. évfolyamokon a 0,5 értéket, 9-12. évfolyamokon a 0,8 értéket. Átlagos előfordulási sűrűség a vizsgált szövegben az előforduló egymástól eltérő szakszavak és az előforduló mondatok számának hányadosa.

d) Vizsgálni kell, hogy a tankönyv ábra- és képanyaga ad-e segítséget az előzetes ismeretek aktivizálásához, az információk rendszerezéséhez, jelenségek összehasonlításához, folyamatok, összefüggések, problémák megértéséhez, valamint a tanulók értékre neveléséhez. Előírás, az idegen nyelvi tankönyvek és a szakmai tankönyvek kivételével, hogy a képi elemek (térkép, grafikon, diagram, kép, ábra, egyéb vizuális jellegű illusztráció) 25%-ához közvetlenül kérdések vagy feladatok kapcsolódjanak.²⁶

A kiadók nem magukat a szempontokat, hanem azok mérendőségét bírálják. Egyöntetűen úgy vélik, hogy az ilyen jellegű szempontrendszer teljesen idegen a tankönyvírás és az oktatás világától, az nem más mint a túlzott bürokrácia megnyilvánulása. Ráadásuk az új számszerűsített szempontok alkalmazása egyes tárgyakhoz tartozó tankönyvek esetében értelmetlen. Például egy irodalom tankönyv képi elemeihez sokszor erőltetett kérdéseket, feladatokat kapcsolni. De nem pusztán az új szempontrendszereket, hanem a tankönyvvé nyilvánítás teljes proceduráját kritizálják a kiadók. A tankönyvjóváhagyás jelenlegi folyamatát valamennyi általunk megkeresett kiadó merevnek, túlzottan bürokratikusnak, hosszadalmasnak és drágának tartja. Sokan megfogalmazták, hogy olyanok bírálják el a benyújtott anyagokat, akik szakmai tudása erősen megkérdőjelezhető. Vannak, akik a szabályozásból hasznot húzó érdekcsoportokra hívják fel a figyelmet. Az akkreditáció költségeit mindegyik kiadó magasnak tartja.²⁷

„Én ilyen panaszfal vagyok, időnként hívogatnak [a kiadók], ma hívott az egyik kiadó, hogy visszakarta a kéziratot, imprimatúrát, amit négy színben lefénymásolt, színes fénymásolóval, 100 ezer forintért, hogy az esztétikai illetve technológiai szakértő üzeneti, hogy a sárga mezőn csúnya a kék betű. Most azt mondja ez a Kiadó hogy az a kínos benne, hogy fekete volt. De most nem kezd tiltakozni, azt mondja, nagyon szépen köszönjük, kijavítottuk, és visszaküldjük. Idegölő macera!

Egy másik nagy fájó pontja és egy problematikája a magyar oktatásügynek, hogy akik értékelik és minősítik a tankönyveket, azok bizonyos papírokat kell, hogy bemutassanak a tudásukról a minisztérium felé. Be kell mutatniuk azt, hogy ők ilyen végzettséggel rendelkeznek, ennyi ideje tanítanak, ilyen tanfolyamot még elvégeztek, és így tovább és utána kész, megkapják rögtön

26 10/2006. OM rendelet a tankönyvvé nyilvánításról szóló 23/2004. rendelet módosításáról, 2. számú melléklet.

27 A tankönyvvé nyilvánításban jelenleg fizetendő igazgatási díj új tankönyv esetében 20.000 forint, hosszabbítás esetén 11.000 forint nyomdai (A/5) ívenként.

az értékelési lehetőséget, ők akkor már tankönyvértékelők. Lehet, hogy tők hülyék, mert azért a bölcsészkart ugye mindannyian elvégeztük és tudjuk, hogy át lehet menni azokon a vizsgákon. Széles látókörűséget nem tud egy papír bemutatni, okosságot nem tud egy papír igazán igazolni és sokszor olyan, tényleg bornírt okok miatt vannak problémáink a tankönyvvé minősítéssel kapcsolatban, amelyek hát mélyen elgondolkodtatnak.

Tudniillik az a tankönyvszabályozás, ami most így létrejött, itt pontosan meg tudnánk fogalmazni – ha kikapcsolja a magnót, akkor sem teszem szívesen -, hogy kik azok, akik hasznot húznak abból ma közvetlenül, hogy ez a szabályozás létrejött. Van olyan vállalkozás, aki ebből egészen konkrét üzletet köt, a kiadókkal elővizsgálatokat folytat a tankönyvnél, és gyakorlatilag az ő anyaguk nélkül, mert nincs konkurensük, ezért az ő anyaguk nélkül nem is lehet beadni jóváhagyásra könyvet.

Amit a kiadók a piaci folyamatokra kártékonyan ható, túlzott állami beavatkozásnak tekintenek, azt az oktatási kormányzat minőségbiztosításnak tartja. Ami a kiadók szerint életidegen, az a tárca szerint objektív értékelés. Míg a kiadók véleménye szerint a pedagógusok szelekciójára kellene bízni annak biztosítását, hogy minőségi tankönyvekből tanuljanak a diákok, addig az állam ezt elsősorban szabályozással, piaci korlátok beépítésével és fenntartásával kívánja elérni. Ezt szolgálja a törvénymódosítás is, melynek értelmében 2008-tól már csak a tankönyvjegyzéken szereplő kiadványok közül választhat a pedagógus.

[A szabályozás folyamatos változása] részben a folyamatos tartalmi kihívásoknak is a következménye, részben nem tudom, hogy nevezhetjük-e túlburjánzott könyvkiadói, könyvforgalmazói körnek, az ő működésüknek a szabályozott tevékenységét volt hivatott rendezni. És mindezek mellett világossá vált az oktatásirányítás számára, hogy nem az a célszerű, hogy ha a tankönyvpiac egy szabadon áramló folyamat, hanem a mai napig azt képviseljük, hogy egy korlátozott piaci rendet érdemes fenntartani. (Az Oktatási és Kulturális Minisztérium főtanácsadója)

Úgy tűnik az oktatásirányítás nem örül túlzottan az általa „parttalannak” tartott kínálatnak, mert ez véleménye szerint ellene hat a minőségnek, különösen mert a pedagógusok eddig választhattak olyan kiadványt is, ami nem ment át a hatósági minőségvizsgálaton.

Én azt hiszem, hogy az arany középuthoz kellene visszatérni, tehát bizonyos tekintetben most a kínálat parttalan gazdagságával a ló túlsó oldalán vagyunk a nagy választék jelenléte révén. Ugye a tantervekhez, az oktatási programokhoz kell egy-egy intézménynek, pedagógusnak kiválasztania, hogy mely tankönyvből akar tanítani, melyik tankönyv elégíti ki, melyik tankönyv révén tudja teljesíteni azt a célt, ami a pedagógiai és nevelési programban benne foglaltatik. Na most ha egy-egy tantárgyhoz, mondjam azt, hogy csak 12 fféle tankönyv áll rendelkezésre, vajon a pedagógusnak van-e módja mind a 12 tankönyvet áttanulmányoznia és kiválasztania, hogy melyik a legmegfelelőbb tartalmi szempontból? Én attól tartok, hogy a választás

olyan motiváció útján is érvényesül, hogy milyen az egyes kiadónak a marketing tevékenysége. Azt hiszem, hogy ezzel pontosan kifejezem, hogy mire gondolok. A kiadó plusz-szolgáltatás kínálata szerepet játszhat abban, hogy a pedagógus, az intézmény, a 12 féle tankönyvből melyik könyvet választja ki. Most akkor kérdezzük meg magunktól, hogy a kitűzött pedagógiai programot biztos, hogy tudja segíteni az ilyen fajta módon kiválasztott tankönyv? A választ adja meg ki-kí a maga módján. Az, hogy az árlimitnek a változatlan életben tartása, hogy csak a tankönyvjegyzéken szereplő tankönyvből való választás lehetősége marad meg a közeljövőben, talán ezt a parttalan kínálatot igyekszik kordában tartani és nem konkrétan megfogalmazott oktatáspolitikai célhoz kötném ezt az utat, hanem az ésszerűséghez. (Az Oktatási és Kulturális Minisztérium főtanácsadója)

Ugyanakkor a tankönyvvé nyilvánításra vonatkozó kiadói véleményt támasztja alá az Állami Számvevőszék korábban hivatkozott 2006-os jelentése, amely szerint az akkreditációs eljárás „az eddigi tapasztalatok szerint költséges, árfelhajtó hatású az eljárási díjfizetési kötelezettség miatt, amelyet a kiadók törekednek az árakban érvényesíteni. Lassú és bonyolult, mert az eljárásban számos intézmény, szakértő és testület vesz részt. Az engedélyezési kritérium rendszere miatt egyszerre túl- és alulszabályozott, amelynek megalapozottságát szakmai körökben is vitatják.”²⁸

A szabályok szigorításának hátterében egyrészt az áll, hogy az állam a tankönyvvásárlás támogatására egyre jelentősebb összegeket költ, és bár a mindenkori oktatás irányításnak soha sem mindegy hogy miből tanul a felnövekvő generáció, így, hogy a pénze is „benne van”, még inkább érdekelt abban, hogy befolyásolja, mire is megy el ez a pénz. Márpedig – szól az oktatásirányítás érvelése –, jelenleg a tankönyvellátásra fordítható normatíva egy része tankönyvnek nem minősített kiadványokra költődik, és a más pénzéről döntő pedagógus választására nem feltétlenül jellemző a takarékoság. Ezért kell a pedagógust arra szorítani, hogy az árkorlátot meg nem haladó, minősített tankönyvek közül válasszon. Nem mellékesen az ÁSZ jelentés is szorgalmazza, hogy a tankönyvellátásra fordítható normatívát kizárólag a hivatalos tankönyvjegyzéken szereplő könyvekre használják fel és javasolja a miniszternek, hogy ellenőrizze és biztosítsa a tankönyv elnevezés használatának jogosultságát.

Másrészt a szigorítások hátterében a 2000-ben és 2003-ban végzett PISA (Programme for International Student Assessment) felmérések, illetve az ezt követő országos kompetencia felmérés, valamint az oktatási tárca által 2005-ben megrendelt tankönyvvizsgálatok eredményei húzódnak. A PISA vizsgálatok azt mutatták, hogy a magyar diákok olvasási-szövegértési, matematikai és problémamegoldó képességei elmaradnak a fejlett országokban tanuló társaikétól. A tankönyvvizsgálatok eredményei szerint a vizsgált kiadványok tömények, szövegük nehezen érthető, túl sok bennük az idegen szó, a hosszú mondat. A tankönyvek tananyag-centrikusak, nem fejlesztik a problémamegoldó gondolkodást, nem ösztönöznek önálló értelmezésre, véleményalkotásra. A kiadók eközben azt emlegetik, hogy a rossznak minősített tankönyvek korábban mind átmentek a jóváhagyás procedúráján, azaz a szakértők már egyszer megfelelőknek

²⁸ *Jelentés a közoktatási intézmények tankönyvellátási rendszerének ellenőrzéséről.* Állami Számvevőszék, 2006: 10.

tartották azokat. (A tankönyvjóváahagyás szempontrendszere egyébként a tankönyvvizsgálatot végző szakértők javaslatai alapján változott meg 2006-ban.)

Meglepő, hogy annak ellenére, hogy a rendszerváltást követő évtized oktatáspolitikáját alapvetően a közoktatás decentralizálására tett erőfeszítések jellemzik, a tankönyv-jóváahagyási eljárás az utóbbi években egyre szigorodik, inkább központosítási törekvéseket tükröz. Azt gondolom, hogy ezt csak részben magyarázzák a tankönyv-kutatások, és a nemzetközi iskolai vizsgálatok eredményei. Ugyanis, ha a pedagógusok valóban rendelkeznének azokkal az képességekkel, és ismeretekkel, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a piacon meglévő számos kiadvány közül a taníthatóság, és a tanulhatóság szempontjait figyelembe véve, az adott gyermekközösség szükségleteihez leginkább igazodó, legújabb pedagógiai irányzatokat követő, a hatékony ismeretszerzést támogató tankönyvet válasszanak, akkor a szakmailag, módszertanilag nem megfelelő könyvek, még ha akkreditált tankönyvek is, kereslet hiányában nem maradhatnának a piacon. Csakhogy jelenleg az a helyzet, hogy a piacon számos rossz minőségű, az előbb felsorolt kritériumoknak nem megfelelő (akkreditált) tankönyv van, és ezt nem magyarázza egyes kiadók erőteljes marketing tevékenysége sem. A pedagógusnak lehetősége van kevésbé reklámozott kiadványt választani. Sőt, nem csak lehetősége van, de kötelessége is a legmegfelelőbb tankönyveket kiválasztani. Gyanítom, sok pedagógus nem rendelkezik a megfelelő választás képességével. Ezt bizonyítja a már idézett TÁRKI felmérés eredménye is, mely szerint a pedagógusokat zavarba ejti a színes választék. Nehéz lenne persze politikailag felvállalni annak kommunikálását, hogy a pedagógusok a tankönyvválasztás terén nem rendelkeznek kellő kompetenciával, azt még kevésbé, hogy emiatt esetleg valamilyen módon korlátozzák a tanárok tankönyvválasztási szabadságát. A pedagógusok megfelelő felkészítése arra, hogy értő módon válasszanak (ami persze azt is feltételezi, hogy korszerű általános szakmai ismerettel rendelkezzenek) szintén nem realizálható rövidtávon. A cél, nevezetesen, hogy a közoktatásban használt tankönyvek feleljenek meg a kor szakmai, pedagógiai, módszertani követelményeinek, elérhető a szabályok szigorításával.²⁹

Az oktatási kormányzat persze nem csak szigorít. Saját háttérintézményeiben (a sulíNova Kht-ban, az NSZI-ben) gőzerővel dolgozik azon, hogy a közoktatás, illetve a szakképzés megújuljon. Így a Sulinova Kht. a Nemzeti Fejlesztési Terv közoktatást érintő programjainak szakmai koordinációját végzi.³⁰ Ezen belül oktatási programokat és ehhez kapcsolódóan továbbképzési, tanácsadói, értékelési és minőségfejlesztési rendszereket alakít ki. Az oktatási programokhoz tankönyveket, taneszközöket is fejleszt. Ez utóbbi tevékenységével kivívta a kiadók szinte egyöntetű ellenszenvét. Nem ok nélkül. A 2006/2007-es tanévben már több mint hatszáz közoktatási intézmény al-

29 Érdemes megjegyezni, hogy nem csak a tankönyv-jóváahagyás terén figyelhető meg a központi szabályozás szerepének növekedése. Az oktatási tárca számára éppen a közoktatási rendszer decentralizált jellege miatt nagyon kevés eszköze van arra, hogy reform törekvéseit (mindenek előtt a közoktatás megújítását, illetve a közoktatási esélyegyenlőség javítását) megvalósíthassa. A törvényi szabályozás, az oktatáspolitikai prioritásoknak megfelelő finanszírozás, és a központi tantervszabályozás az a három lehetséges eszköz, amely a tárca rendelkezésére áll. (Az utóbbit a korábban liberális vezetésű tárca elvből nem szorgalmazta.)

30 Ezek a programok a következők: HEFOP 2.1.1 „A hátrányos helyzetű, elsősorban roma tanulók, továbbá sajátos nevelési igényű gyerekek, tanulók oktatásában érintett szakemberek képzése, az integrációs oktatással kapcsolatos oktatási programok kifejlesztése”, és HEFOP 3.1.1 „Pedagógusok és oktatási szakemberek felkészítése a kompetencia alapú képzés és oktatás feladataira”.

kalmazta³¹ a sulíNova által kifejlesztett kompetenciafejlesztő programcsomagot, illetve a hozzá tartozó tankönyveket, taneszközöket. Az érintett tanulók száma mintegy 40 ezer, 2007-től ennek duplája.³² Ez azt jelenti, hogy egy jelentős kereslettömeg vonódik ki a piacról, amit a kiadók különböző mértékben ugyan, de megéreznek. Ráadásul a sulíNova Kht.-ra, illetve kiadványaira nem vonatkoznak mindazok a szabályok, amelyek a piacon, a piacról élő kiadókra, illetve kiadványaikra érvényesek. A tankönyvpiaci törvényben legalábbis ez áll:

*Nem minősül üzletszerűen végzett tankönyvkiadói, tankönyvforgalmazói tevékenységnek, ha az iskola, az iskola fenntartója, illetve a szakképesítésért felelős miniszter vagy az általa kijelölt országos pedagógiai szakmai szolgáltatató intézet, illetőleg egyházi jogi személy kizárólag az iskolába járó, illetve a fenntartó iskolába járó vagy a szakképesítésért felelős miniszter ágazatába tartozó, illetőleg az egyházi jogi személyhez tartozó iskolákba járó tanulók részére készít vagy készített tankönyvet, feltéve, hogy azt kereskedelmi forgalomba nem hozzák, és a tanulók legfeljebb az önköltségnek megfelelő árat fizetik érte. Nem minősül üzletszerűen végzett tankönyvkiadói, tankönyvforgalmazói tevékenységnek az sem, ha a tankönyvet kereskedelmi forgalmon kívül, alkalmasszerűen, ellenszolgáltatás nélkül juttatják el az iskolák részére.*³³

Mindezek miatt nem meglepő, hogy a kiadók háborognak.

Ellenben miket fejlesztenek ki a [sulíNovaban]? Tankönyveket fejlesztenek ki. De ők úgy mondják, hogy ezek nem tankönyvek, azért nem tankönyvek, mert még nincsenek forgalomba hozva, nincs áruk, azért mert ingyen adják oda. De hogyan adják oda az iskoláknak? Borzasztóan érdekes. ... Tehát tankönyvcsaládokat fejlesztettek ki, amiket nem láttunk tehát óriási titokzatoság van mögötte. Nekünk be kell fizetni ugyanúgy természetesen a szerzők után a díjat, Weöres, stb., nekik azt sem kell fizetni, mert mik kerültek az iskolába? Hát nem árért forgalmazzák őket, és azt mondják, hogy ezek nem tankönyvek, csak tankönyvnek látszó tárgyak. A Sulínova tankönyvnek látszó tárgyai. [...] Már rengeteg adatunk van arról, hogy az eddig forgalomban lévő Mozaikos, Nemzetis, Zsolnays, Romankovicsos, stb., könyvekből vesznek át ezekben a tankönyvnek látszó tárgyakba.

A sulíNova közoktatás modernizálási programjának értékelése nem tárgya ennek az írásnak. A kompetenciafejlesztést középpontba állító pedagógiai programok elterjesztésére valamint a sajátos nevelési igényű, illetve hátrányos helyzetű gyerekek integrált oktatására nyilvánvalóan nagy szükség van. Azonban a sulíNova kiadói tevékenységével megzavarja a normál piaci működést. A piaccal párhuzamosan létrehozott állami kiadói intézmény nem hagyja érvényesülni a versenyt. Míg az egyik ol-

31 A programban való részvételt pályázati úton nyerhették el a közoktatási intézmények. A programhoz egyebek mellett (kötelező) pedagógus-továbbképzés, tanári eszközök (modulleírások), értékelési eszközök valamint papír alapú és digitális taneszközök is tartoznak.

32 Az adatok forrása a Független Pedagógiai Intézet honlapja: www.fupi.hu.

33 2001. évi XXXVII. törvény a tankönyvpiac rendjéről 28.§ (2).

dal saját pénzét teszi bele a fejlesztésekbe, addig a másik közpénzből gazdálkodik. És a rendszerben egy jelentős információs aszimmetria is benne van. Az oktatási tárca hátterintézménye nem csak tájékozottabb az újabb oktatáspolitikai tervekkel kapcsolatban, de alakítója is e terveknek. Lényegében ugyanezek a megállapítások tehetők a Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet működése kapcsán, amely amellett, hogy maga is ad ki tankönyveket, részt vesz a szaktankönyvek akkreditációjában is. Némileg túlzó, de mégis találó egyik interjúalanyunk megjegyzése miszerint jelenleg a tankönyvpiac „visszaállamosítása” zajlik.

Bár a minisztérium tervei szerint a sulinova által kifejlesztett programcsomagokra pályázatokat fognak kiírni, s a tankönyveket a későbbiekben a pályázaton nyertes kiadók jelentethetik meg, illetve forgalmazhatják³⁴, egyelőre minderről a kiadóknak kevés információjuk van.

Érdekes, hogy míg a kiadók az első pillanattól kezdve tiltakoztak a módosítások ellen, addig a pedagógus szervezetek nem emelték fel a hangjukat ez ellen. Pedig a módosítás közvetve és közvetlenül is korlátozza jövőbeni választási lehetőségüket. Nem találkoztunk olyan pedagógus szervezetektől jövő megnyilvánulásokkal sem, amely a tankönyvpiaci törvényben is szereplő tankönyvbeválasztási vizsgálatokat sürgetett volna. Ilyenre egyébként a közoktatási tankönyvek esetében még nem került sor, pedig a beválasztási vizsgálatok segítenék a pedagógusokat a tankönyvválasztásban.

Az állami szabályozás fent vázolt átalakulása, a tankönyvvé minősítés szigorodó feltételei, valamint az iskolában használható kiadványokra vonatkozó szabályok szigorodása nagy valószínűséggel a piac további szűkülését fogja magával vonni. Egyrészt kevesebb lesz a tankönyv. A választék csökkenése ugyan növelheti a különböző pedagógiai programú iskolák közötti átjárhatóságot, de nincs tekintettel a más igényekre, azokra a pedagógiai kísérletekre, amelyek a sikeres innováció, a követendő példa lehetőségeit hordozzák magukban. Másrészt még kevesebb lesz a tankönyvkiadásra vállalkozó kiadó. Harmadrészt várhatóan növekednek a tankönyvárak, hiszen a kiadók igyekezni fognak a megnövekedett költségeiket (pl. az engedélyeztetés hatósági díját) a fogyasztókra, végső soron a szülőkre, illetve az államra hárítani.

KIADÓI STRATÉGIÁK A SZŰKÜLŐ PIACON

A piacot a kedvezőtlen demográfiai folyamatok és a szigorodó szabályozás miatt az utóbbi egy-két évben már a megtorpanás jellemezte. A szűkülő piaci feltételekre többféle stratégiával válaszolnak a kiadók. Az nyilvánvaló, hogy ha valaki a piacon szeretne maradni, akkor azt a jövőben csak jegyzéken szereplő könyvvel teheti meg. A kisebbek nem bírják kifizetni az akkreditáció költségeit. Vagy ha mégis, ezt csak az egyébként is viszonylag alacsony példányszámú kiadványaik árának növelésével tehetnék meg. Ezzel azonban jelentős versenyhátrányba kerülnének és az is lehet, hogy az az ár, ami mellett még érdemes lenne a tankönyvet kiadni, meghaladná az árkorlátot. Jó pár kis kiadó már lehúzta a redőnyt, köztük több, kísérleti jellegű, innovatív pedagógiai módszerekhez kapcsolódó kiadványokat megjelentető kiadó is. 2000-ben

34 Forrás: <http://www.magyarország.hu/hirkozpont/hirek/sajtokozlemenyek/tankonyv20071109.html>.

több mint 180 kiadó volt jelen jegyzékre vett tankönyvvel a piacon. Mára számuk 58-ra csökkent.³⁵

Páran igyekeznek – többnyire sikertelenül – eladni magukat, vagy kiadványaikat. Vannak olyan cégek, amelyek szerteágazó tevékenységi területeik közül csak a tankönyvkiadással hagynak fel, és mint képzéseket, köztük pedagógus továbbképzéseket szervező cégek maradnak fenn. Ugyanez a helyzet azokkal, akik a tankönyvkiadást eddig melléktevékenységként üzték.

A közepes és nagyobb kiadók egyrészt szelektálnak: átgondolják, mely kiadványaikat érdemes a piacon tartani és ennek érdekében – amennyiben ezt még nem tették meg – akkreditáltatni és a tankönyv-jegyzékre feltetetni, illetve mely kiadványok azok, amelyek nem érik meg ezt a befektetést. Az akkreditáció nagyon költséges, sok kiadványt éppen emiatt nem nyújtottak be eddig tankönyv-jóváhagyásra. (Annak, hogy egyes egyébként minőségileg jó kiadványokat miért nem akkreditáltatnak egy másik oka, hogy ezek árát a kiadók nem kívánják az árkorlát alatt tartani, mert annál magasabb áron is elkelnék.) Másrészt a kiadók a kitörési lehetőségeket keresik. Általában az előremenekülést jelentő tankönyv-fejlesztésben, az oktatásirányítás által is erősen szorgalmazott digitális tananyagfejlesztésben, az óvodák felé, illetve a normál kereskedelmi forgalom felé történő nyitásban látják az új piaci lehetőségeket. Ez utóbbi két esetben a kiadók arra a tapasztalati tényre építenek, hogy a szülők még a romló gazdasági körülmények között is hajlandóak pénzt költeni olyan kiadványokra, amelyek reményeik szerint fejlesztik óvodás és kisiskolás gyermekeiket.

Eközben, ahogy az az állami túlszabályozás időszakában lenni szokott, a kiadók igyekeznek lobbizással, érdekkijárással versenytársaiknál előnyösebb pozíciót kiharcolni maguknak minden olyan területen (pl. állami megrendelések, pályázatok), ahol az állami hivatalok vannak döntési pozícióban. Ezt még meg is könnyíti az törvénymódosítás mely szerint a jövőben tankönyvkiadással és forgalmazással nem csak a TVOT tagjai foglalkozhatnak. Ezzel szabad utat kaphatnak azok a külön érdekek, amelyek eddig, a tagok szerint egyébként is gyenge érdekvédelmi szereppel bíró TVOT-ban, kevésbé tudtak megjelenni.

ÖSSZEGZÉS

1. Az egy tanterv–egy tankönyv elvére épülő tankönyvellátás állami monopóliumát a kilencvenes évek elején felváltotta a piaci alapú tankönyvkiadás. A nagyrészt spontán, kisebb részt állami beavatkozások eredményeként kialakult tankönyvpiac kínálati oldalán a megrendelőkért és a tankönyvírókért, illetve a kiadási jogokért egymással versenyző kiadók állnak. A keresletet azonban nem a fogyasztók (a diákok, vagy szüleik), hanem a megrendeléseket adó iskolák képviselik. Az állami árkorlátozás miatt a tankönyv ára nem tiszta piaci alapon képződik, és azt nem a megrendelők fizetik. A keresleti és kínálati oldal között a terjesztők közvetítenek.

2. A tankönyvpiac 1991-es liberalizálását követően jelentős fellendülés indult meg a piacon, amely 2000 körül érte el csúcspontját. Ekkorra már kialakultak azok a piaci erőviszonyok, amelyek a kínálati oldalt jellemzik: az összeforgalom 90 százalékát kb.

35 A TVOT 2007 májusi adatai szerint.

10 kiadó adta és adja ma is. A kiadók az árat, a minőséget, a jól ismert szerzőket tekintik versenytényezőnek. Eltérő üzleti stratégiákat követnek melyek közül az erőteljes marketing, a folyamatos innováció, a kínálatbővítés, bizonyos piaci szegmensek monopolizálása, illetve a piaci rések felkutatása a legjellemzőbbek.

3. A kilencvenes évek elején nagy volt a kereslet a tartalmában és küllemében új tankönyvekre, amelyet a kiadók eleinte saját szakmai elképzeléseken alapuló, később a közoktatás tartalmi szabályozásához igazodó fejlesztéseikkel igyekeztek kielégíteni. A keresleti oldalt megtestesítő pedagógus a tankönyvek megrendelésekor mások pénzéről dönt, és döntését több tényező is befolyásolja, köztük a kiadók nem egyszer etikátlan marketing tevékenysége. Felmérések szerint a pedagógusokat ma már zavarba ejti a bőséges kínálat és többségük a kínálat szűkítését látná jónak.

4. Az utóbbi években visszaesés tapasztalható a tankönyvpiacra, amely részben a negatív demográfiai változásoknak, részben az egyre erőteljesebb és szigorúbb állami beavatkozásoknak köszönhető.

5. Az állam igen jelentős mértékben befolyásolja a tankönyvpiaci folyamatokat. Azt gondolom, más piacokkal összevetve ez ennek a piacnak a legsajátosabb vonása. Az állam egyrészt közvetett módon kötelez a tankönyv fogyasztására, és kijelöli, hogy ki választhat, és ki adhat ki tankönyvet. Másrészt meghatározza, hogy tartalmában, küllemében milyennek kell lennie a tankönyvnek, ezzel igyekeztve elősegíteni az aktuális oktatáspolitikai szempontok érvényesülését. A közoktatásban az elmúlt több mint másfél évtizedben lezajlott reformokat visszatükrözi a tankönyvek tartalmának és a kínálat szerkezetének változása. A tankönyvjegyzéken szereplő könyvek ára nem haladhatja meg a hatósági árkorlátot. Az állam mindezen túlmenően támogatást nyújtott, illetve nyújt tankönyvek fejlesztésére, előállítására különösen azokon a területeken, ahol a piaci alapú tankönyvkiadás nem realizálható. Az oktatási tárca háttérintézményei maguk is készítene tankönyveket. Jelentős a tankönyvvásárlás állami támogatása is. Az állam ráadásul sokáig kizárólagos, ma már kisebbségi tulajdonosa a legnagyobb tankönyvkiadónak.

6. Az állam a piac erőteljes szabályozásával egyrészt a minőséget kívánja biztosítani, másrészt az árakat akarja kordában tartani. Ez számottevően csökkenti a kiadók mozgásterét. A tankönyvpiac legnagyobb dilemmája, hogy hol van az az egyensúlyi pont, ahol az állami szabályozás és a piaci mechanizmusok összjátéka egy sokszínű, korszerű tankönyvválasztékot eredményez.

IRODALOM

- Bárány A. (2003): *Média-, nyomda- és könyvszakmai privatizáció 1988–1998*. Budapest: ÁPV Rt.
- Fehérvári A. (1994): Interjú Danka Attilával. *Educatio*, 4.
- Imre A. (2000): Tankönyvválasztás, tankönyvhasználat az általános iskolákban. *Educatio*, 3.
- Jelentés a magyar közoktatásról 1997.*
- Jelentés a magyar közoktatásról 2003.*
- Jelentés a magyar közoktatásról 2006.*
- Karlovitz J.T. (2001): Az iskolai tankönyvválasztásról. *Új Pedagógiai Szemle*, 1.
- Nagy P.T. (1994): Tankönyvpolitika a kilencvenes években. *Educatio*, 4.

Polónyi István (2000): Tankönyvet fogtam, nem enged. *Educatio* 2000/3.

TÁRKI (2000): A magyarországi általános iskolai igazgatók/pedagógusok/iskolások szüleinek véleménye a tankönyvválasztás rendszeréről.

Tóth É. (1994): A szakképzés tankönyvhelyzete. *Educatio*, 4.

Vágó I. (1997): Tankönyvek – taneszközök. Háttér tanulmány a *Jelentés a magyar közoktatásról, 1997-hez.*

Víg I. (2000): A közoktatás tankönyvgyártásának hitelezése. Kézirat.

TÁJÉKOZÓDÁS

MEGALAPOZOTT ELMÉLET: EGY MÓDSZERTAN FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE*

KUCSERA Csaba

MTA Szociológiai Kutatóintézet
H-1014 Budapest, Úri u. 49.; e-mail: kucsera@socio.mta.hu

Abstract: Grounded theory is a procedure based on empirical data, elaborated to create meso theories generated through systematic methodological steps from the data. In my study I present this cognitive and methodological approach which is little known in Hungary and is generally used in qualitative research. I also cover the historical changes and development trends of this methodology, of significance not only as information on the history of science but also for the light it throws on the differing paradigms of scientific investigation.

Összefoglaló: A megalapozott elmélet empirikus adatokon nyugvó, azokból szisztematikus módszertani lépésekkel generált mezoelméletek létrehozására kidolgozott eljárás. Tanulmányomban ezt a Magyarországon kevésbé ismert, jellemzően a kvalitatív kutatásoknál használt megismerési és kutatás-módszertani felfogást ismertetem. Kitérek a módszertan történeti változásának, fejlődési irányainak bemutatására is, amelyeknek a tudománytörténeti információkon is túlmutató jelentősége azáltal van, hogy a tudományos megismerés eltérő paradigmáira reflektálnak.

Keywords: grounded theory, qualitative research, methodology, theory building, meso theory, epistemology, constructionism, symbolic interactionism

Kulcsszavak: megalapozott elmélet, kvalitatív kutatás, kutatómódszertan, társadalomtudományi elméletalkotás, mezoelmélet, episztemológia, konstrukcionizmus, szimbolikus interakcionizmus

* Köszönöm Gayer Zoltánnak, Széman Zsuzsának, Vicsek Lillának, valamint a Szociológiai Szemle két – általam ismeretlen – bírálójának a tanulmány korábbi verziójához fűzött megjegyzéseit. A tanulmányban maradó esetleges hibákért én viselem a felelősséget.

BEVEZETÉS

A *megalapozott elmélet* módszere nincs a magyarországi kvalitatív kutatás főáramában, amit az eredeti angol terminus – „grounded theory” – módszer nevének magyarra fordítása körüli kiforratlanság is jelez: a fogalomnak még nincs bevett és általánosan elterjedt hazai megfelelője. A legtöbb magyar nyelvű forrás vagy csupán megemlíti, vagy csak röviden ír a módszertanról, nem pedig azt a középpontba állítva.

A módszertan bemutatásával foglalkozó egyetlen hosszabb cikk Gelencsér Katalintól (2003) jelent meg a Szociológiai Szemlében. Ő *megalapozott elméletnek* fordítja, bár a tanulmánya az angol terminusnak – *Grounded Theory* – megfelelő címet viseli. Tanulmányában egyébként főként a megalapozott elmélet eredeti felfogását és a korai változatait (Glaser 1978; Strauss 1987) ismerteti.¹

*Alapozott elmélet*ként hivatkoznak rá ugyanakkor a felsőoktatási módszertani alapképzés egyik alapkönyvének (Babbie 2003) fordítói és Vicsek Lilla is ugyanezt a kifejezést használja (Vicsek 2006). Emellett találkozhatunk még a *lehorgonyzott* elmélet fordítással is (Rácz 2006), de például Ehmman Bea (2002) és Irving Seidman (2002) fordítója is az eredeti angol terminust használják, nem próbálkoznak meg az átültetésével.

Ezek a nevek mind ugyanezt a módszertani keretet takarják, de én a *megalapozott elmélet* kifejezést fogom használni, mert ezt érzem a legtalálóbbnak.

A MEGALAPOZOTT ELMÉLET MEGJELENÉSE, HELYE A SZOCIOLÓGIÁBAN

A megalapozott elmélet kifejezést a Barney G. Glaser és Anselm L. Strauss (1967) szerzőpáros vezette be a társadalomtudományi módszertanba az 1967-ben megjelent *A megalapozott elmélet felfedezése: stratégiák a kvalitatív kutatáshoz* (*The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, röviden: *Discovery*) című könyvükben. Mindketten amerikai szociológusok voltak, de eltérő szociológiai irányzatok örökségét hordozták magukban. Glaser a Columbia egyetem erős kvantitatív iskolájából jött, ahol a rá nagy hatást tevő Paul Lazarsfeld tanítványa volt. Strauss pedig a chichagói iskola kvalitatív tradícióit hozta magával, és nagy hatással voltak rá a korábban ott tevékenykedő pragmatista és interakcionista társadalomkutatók (pl. R.E. Park, W.I. Thomas, J. Dewey, G.H. Mead) mellett Herbert Blumer is, akinek az asszisztense volt. A megalapozott elmélet – később ismertetendő – módszertanában az amerikai szociológia e két alapvető fontosságú iskolájának a befolyása jól meg is ragadható.

1 Tanulmányomban bővebben tárgyalom a módszertan azon vonatkozásait, amelyekkel Gelencsér Katalin egyáltalán nem foglalkozik. Az egyik legfontosabb a megalapozott elmélet módszertanának 1990 utáni szakadása, amely után a két alapító szerző vezetésével külön fejlődési irányba tartottak a módszertan *glaseriánus* és *straussziánus* változatai. Szintén kihagyta a szerző a konstruktivistá megalapozott elmélet – Kathy Charmaz nevéhez köthető – ismertetését. Elengedhetetlennek érzem azoknak az episztemológiai és ontológiai megfontolásoknak a felvázolását is, amelyek már a módszertan eredeti felfogásánál is jelen voltak, és a megalapozott elmélet különböző későbbi típusai, az őket övező viták is javarészt e felfogás-különbségekből eredtek.

A *megalapozott elmélet* lényege a „társadalomtudományi kutatás adataiból szisztematikusan kinyerhető elmélet” (Glaser–Strauss 1967: 2).² A módszer hidat teremt a szociológiai elmélet(alkotás) és az empirikus kutatás között, ott ahol az átjárás a hatvanas években a szerzők véleménye szerint nem, vagy csak alig volt lehetséges. A szerzők diagnózisa szerint a szociológia akkoriban a tudományág „nagy öregjei” által felállított „nagy elmélet”-ek (*grand theory*) kvantitatív módszerekkel való verifikálásával foglalkozott, és gyanakodva nézte az elméletalkotásra vállalkozókat.

A fő problémát abban látta Glaser és Strauss, hogy a makroelméletek jó része vagy nem empirikus adatokból, vagy az adatok önkényes felhasználásával lett megalkotva (a kortársak közül Parsonst és Mertont említik példaként). Jóllehet nem „nagy elmélet”-ek létrehozására szánták a megalapozott elmélet módszerét, hanem középszintű elméletek megalkotására, de a cél világos: induktív módon, adatokból generált elmélet létrehozása. Tehát ennek a módszertannak az alkalmazásával adatokból eredő, *megalapozott elméletet* lehet létrehozni, amely éppen ezért ráilleszhető a valóságra (*fit*), működőképes (*work*) és szembehelyezhető egy „spekulatív” nagy elmélettel.

Mindkét szerző foglalkozott empirikus kutatásokkal is, a módszertanuk 1967-es foglalata a közös kutatásaikon keresztül (pl. Glaser–Strauss 1965) kristályosodott ki.

A MEGALAPOZOTT ELMÉLET TUDOMÁNYFILOZÓFIAI HÁTTERE

A hatvanas években az Egyesült Államokban a szociológia fő megismerési paradigmája a *pozitivizmus*ból eredt. Ontológiailag feltételezte az *objektív valóság* létezését, e világ szisztematikusan, értéksemleges módszerekkel végrehajtható megismerhetőségét, elvont, általános törvényekbe foglalhatóságát. A pozitívizmusból kialakuló *poszt-pozitivizmus* immár nem abszolútként kezeli ezeket a feltevéseket, de az objektivitásra törekvő tudományos megismerési eljárások érvényességét magasabb rendűnek tartják, mint a „vélemények” és „hitek” által vezérelt alternatív valóságértelmezéseket, így az alternatív tudományos paradigmákat, pl. a konstrukcionizmust (Crotty 1998; Phillips 2000).

Az eredeti felfogású megalapozott elmélet (Glaser–Strauss 1967) egészében ugyan tagadja a pozitívizmus tudományos logikáját, de több elemet is átvesz belőle. Az egyik a – később ismertető – kutatási módszer szisztematikusan, rigorózus alkalmazásának az igénye, egy másik pedig az, hogy a létrehozott megalapozott elmélet tesztelésére deduktív/statisztikai eljárásokat javasolnak.

A szerzők ugyanakkor kritizálják azt a felfogást, amely alapján a 20. század harmincas éveitől a létező makroelméletek tesztelésére kvantitatív eljárásokat használó kutatók (a nagy tekintélyű Stouffer és Lazarsfeld vezetésével) egy idő után a tudományosság biztosítékának hitték a statisztikai eljárásokat. Ezzel párhuzamosan a kvalitatív módszereket „az igazi” (kvantitatív) kutatásokat felvezető módszerekkel

2 A meghatározás minden elemének jelentősége van, mert a *Grounded Theory/megalapozott elmélet* név nem csak szűken értelmezve, a „végeredmékre”, azaz a felfedezett elméletre utal, hanem az egész módszertani eljárásomagot, a szisztematikusan empirikus műveleteket és a sajátos kutatási filozófiát is magában foglalja. Néhol, az egyszerűség kedvéért csak *módszertanként* fogok a megalapozott elméletre utalni.

degradálták (ugyanakkor Némedi (2005) szerint Lazarsfeld a magyarázathoz, a statisztikai összefüggések értelmezéséhez elengedhetetlennek tartotta a kvalitatív módszereket). Glaser és Strauss azonban egyenrangúnak tekintette a kvalitatív és a kvantitatív módszereket, mondván, hogy mindkettő alkalmas elmélet generálására és verifikálására is, és szerintük ez a lényeg. Ajánlásuk szerint a megalapozott elmélet módszere egyaránt alkalmazható kvalitatív és kvantitatív módszereknél (bár jellemzően kvalitatív módszerként mutatják be, ahogy arra a könyvük alcíme is utal, és ott is terjedt el a későbbiekben).

A pozitívizmusból átvettek tehát néhány elemet a szerzők, de jelentkezik a megalapozott elmélet módszerében a konstrukcionista gondolatrendszer is.

A *konstrukcionizmus (constructionism)*³ alternatív ontológiai-episztemológiai paradigmát nyújt. Felfogása szerint minden emberi tudás (értelmezés) az emberi tevékenységtől függ, ember és ember, ember és a természet közötti interakciókban konstruálódik (azaz nem tőle függetlenül „létezik”), és szociális kontextusban közvetítődik. A történelmi-szociális kontextus nagyon fontos a konstruált jelentések megértéséhez, mivel helyi és sajátos „valóságok” jönnek létre, a kategóriák és fogalmak, amiket a világ-értelmezésben használunk történelmileg és kulturálisan meghatározottak. A társadalmi jelenségeknek nincs „egyedül érvényes”, „igaz” értelmezése, interpretációja (relativizmus), különböző emberek ugyanannak a jelenségnek más-más, akár egymásnak ellentmondó szubjektív értelmet is tulajdoníthatnak. A tudományos megismerés célja a tudás-konstrukciók megértése és a rekonstrukciója, amelyben a vizsgálatot végző és a vizsgálat tárgya/résztevője kölcsönhatásban áll, együtt hozzák létre (konstruálják) a „tudományos tudást”. A kutató háttérének, különösen az értékeinek fontos szerepe van, ez a paradigma nem feltételez értéksemleges, objektív vizsgálatot. A tudományos megismerés mércéje a konstrukció információs és kidolgozottsági szintjének a foka. Ehhez a paradigmához tartozik többek között a fenomenológia és a szimbolikus interakcionizmus is (Burr 1995; Crotty 1998; Guba–Lincoln 1998).

Különösen Kathy Charmaz (2003b, 2006) munkáiban explicit és hangsúlyos a konstrukcionizmus / konstruktivizmus hatása, aki a kortárs megalapozott elmélet-iskolák egyikének meghatározó teoretikusa. Ő a saját, *konstruktivista megalapozott elméletét* éppen a klasszikus megalapozott elmélettel szemben fogalmazza meg.

Az ontológiai és episztemológiai háttér felvázolása után áttérek az *elméleti perspektíva* ismertetésére, ami a módszertan mögött álló beállítottság, azaz a módszertani lépések logikájának és jellegzetességeinek a háttérét jelenti.

A megalapozott elmélet módszertana nagyon sokat merített a *szimbolikus interakcionizmus* szociológiai / szociálpszichológiai iskolájából. A szimbolikus interakcionizmus összetett Mead-i felfogásából a megalapozott elmélet vonatkozásában a két legrelevánsabbat ismertetem. Eszerint az egyén az őt körülvevő társadalmat (a közösségi attitűdöt és az intézményeket) kommunikációs jelek (a nyelv, és

3 A konstrukcionizmusra a szakirodalomban néha konstruktivizmusként hivatkoznak, pedig nem teljesen ugyanazt jelentik. A *konstrukcionizmus* a tudás konstruálásának a társadalmi dimenzióját tartja fontosnak és megengedi a kutató részéről a megfigyelt tudás kritikáját, míg a *konstruktivizmus* az egyén tudás-konstruálására fókuszál, mindenkinek a tudását egyenlően igaznak és ezért – a kutató részéről – megkérdőjelezhetetlennek tartja (Crotty 1998).

nonverbális jelek, pl. gesztusok) alapján értelmezi. A jelek többségének jelentése a közösség többsége számára adott helyen és időben azonos (hasonló), és ezek a jel-értelmezések az interakciókon keresztül történnek. A szimbolikus interakcionizmus másik olyan kulcsgondolata amivel megtermékenyítőleg hatott a kutatásmódszertanra a szerepátvétel: a szocializáció során a gyermek a játékokon keresztül bele tudja helyezni magát egy „általános másik” helyébe, szerepébe (Mead 1973). Ebből a két fő elemből építkezik a szimbolikus interakcionista módszertani iskolához tartozó metódusok lényege: az egyén nézőpontjából kiinduló, az interakcióin keresztül történő kulturális és társas környezet-értelmezésének a feltárása. Megvizsgálja, hogy az egyén milyen ingerekre hogyan reagál, milyen sajátos kontextusban, milyen következményekkel cselekszik. Fontos a mindennapi kontextusban történő adatfelvétel (helyszín, tevékenységek), tehát ott, ahol a vizsgálni kívánt jelentések konstruálódnak. A szimbolikus interakcionizmus elméleti perspektívája az *interpretatív* módszerek közé tartozik (Crotty 1998).

Mead tanítványa volt Herbert Blumer, akinek a személyes hatása a megalapozott elmélet módszerére közvetlen, mert Strauss az ő tanítványa és kutatóasszisztense volt. Két konkrétan, Blumer által felvetett problémával fejezem be a megalapozott elmélet mögött meghúzódó tudományelméleti háttér és szellemi előzményeinek ismertetését.

Blumer egyik 1940-ben írt tanulmányára többször is hivatkoznak a *Discovery*ben. Ebben a szociálpszichológiában és általában a társadalomtudományokban használt fogalmak többségének homályos és pontatlan jelentéséről ír, ami egyaránt hátráltatja az elméletalkotást és az elmélettesztelést is. A probléma megoldásához szerinte egy folyamatos, kitartó munka vinne el, amelyben a fogalmak a megfigyeléseken, az empirián alapulnak, azaz hidat kell építeni az empirikus kutatások és az elméletalkotásban használt fogalmak közé. Ezáltal a fogalmak egyre pontosabbak lesznek, és segítségével a társadalomtudományok felzárkózhatnak a természettudományok mellé, ahol a fogalmak pontosak, szabatosak (Blumer 1940).

Blumer másik fontos hatása a megalapozott elméletre a *Mi a baj a társadalomelmélettel? (What is Wrong with Social Theory?)* című, 1954-es tanulmánya. Ebben kifejti, hogy a szociológia komoly hiányossága, hogy az elméletalkotásnál elszakadt az empirikus világtól, a kutatásoktól. Határozott és végleges (*definite*) fogalmak helyett csupán érzékenyítő (*sensitizing*) fogalmakkal operál. A *végleges* fogalmak az attribútumaikkal precízen leírják, hogy mi a közös a vizsgálat tárgyainak adott csoportjában, azaz előírják, hogy mit lássunk; az *érezékenyítő* fogalmak pedig csak egy általános vonatkoztatási érzetet, jelentést generálnak a használójában, amivel meg lehet közelíteni a konkrét empirikus eseteket, de csupán arra utalnak, hogy merre tekintsünk (Blumer 1954).

A MEGALAPOZOTT ELMÉLET SZISZTEMATIKUS KUTATÁSMÓDSZERTANI LÉPÉSEI AZ EREDETI FELFOGÁS SZERINT

A megalapozott elmélet módszertanának szisztematikusan kimunkált legfontosabb jellemzőit először az eredeti felfogás szerint (Glaser–Strauss 1967) ismertetem.

A módszertan célja egy empirikus kutatómunkán keresztül megalkotott elmélet felfedezése (*discovery*). Ez a *megalapozott elmélet* – a megszületésének körülményeiből következően, mivel az adatokból emelkedik ki – ráilleszhető a valóságra, működ-

dőképes és releváns, és ezeken felül a társadalmi jelenségeket magyarázó, megértésüket segítő, valamint azokat előrejelző tulajdonsága is van.

A módszertan alkalmazása egy folyamatos-iteratív munkát jelent: az adatfelvétel, adatkódolás, adatelemzés és elméletgyártás lépései nem egy egyirányú, lineáris folyamatba illeszkednek, hanem közöttük oda-vissza lépések történnek, szimultán módon zajlanak. A kutató-elemző személy a folyamat minden lépésébe bevonódik (tehát például az adatfelvételbe is).

A kutatás egy általános, előre nem gondosan kimunkált problémafelvetéssel kezdődik, és ez a vizsgálat előrehaladtával konkretizálódik, szűkül. Rögtön az első adatok beérkezése után elkezdődik az adatelemzés, kódolás, aminek a célja a releváns és fontos, a kutatás további irányát is megszabó *fogalmak* és a hasonló fogalmakból álló, elvontabb szintet képviselő *kategóriák* beazonosítása valamint ezen kategóriák tulajdonságainak rögzítése. A kutató szociológus elmélet-érzékeny kell, hogy legyen, azért, hogy észrevegye a felbukkanó fogalmakat és kategóriákat.

A kategóriákat a kutatás során telíteni (*saturation*) kell. Telítettség alatt azt értik, hogy a tulajdonságai már nem bővíthetők további adatgyűjtéssel sem. Telíteni ugyanakkor csak a kulcskategóriákat kell, a kevésbé relevánsakat nem szükséges, bár a gyakorlatban ez kevésbé magától értetődő, mert – különösen a kvalitatív kutatásban – a fogalmak relevanciaszintje az elemzés során gyorsan változhat. A kutatás előrehaladtával el lehet hagyni eredetileg relevánsnak és fontosnak tűnő témákat, és az adatgyűjtésben a menet közben felfedezett dolgokra is ki lehet térni a későbbi interjúkban.

Ez a koncepció a mintavételre is hatással van. A beérkező első adatok kódolását/elemezését követően minden további adatgyűjtés, a már formálódó (kulcs)kategóriák kiteljesítését, telítettségé válását célozza. A kutató feladata eldönteni, hogy a további adatgyűjtés során ezt hol és hogyan lehet elérni, a további mintavételt ennek a célnak kell alávetni. *Elméletvezérelt* tehát a mintavétel (*theoretical sampling*)⁴, amit addig végeznek, míg el nem érik a telítettséget. Minden egyéb – előre eltervezett – mintavételi stratégia a kutatói prekoncepciók vagy egy adott elméleti keret ráerőltetését jelentené a vizsgálni kívánt jelenségre. Ez viszont a konfirmatív logika sajátja, nem a megalapozott elméleté, ahol a hangsúly a kategóriák felbukkanásán és kibontakozásán van. Ezen kategóriák közötti kapcsolat leírására alkalmas az elméletvezérelt mintavétel, de a kapcsolat terjedelmének (*magnitude*) vizsgálatára statisztikai mintavételt – és egyéb más módszereket – kell alkalmazni. Az hogy a minta végül hogyan áll össze, mely csoportból hány mintaelem kerül a mintába nem is határozható meg előre, hanem csak a vizsgálat lezárultával derül ki.

A kutatás különféle lépései (adatgyűjtés-elemzés-elméletalkotás) közötti állandó és többirányú átjárás egy *folyamatos összehasonlító módszer* (*constant comparative method*) megvalósulását eredményezi. Ennek során adatot adattal, fogalmat fogalommal és adatot fogalommal kell folyamatosan összevetni (pl. egy fogalom előfordulása-it egy interjúban belül, vagy az interjúk között). Ez arra szolgál, hogy az összehasonlításban a hasonlóságok és különbségek a felszínre kerüljenek. Az összeha-

4 A kifejezést *elméleti mintavétel*nek szokták fordítani, de ezt a kifejezést zavarónak érzem az elméleti / gyakorlati konnotáció miatt, mintha az elméleti mintavétel elve csak elméletben létezne, és a gyakorlatban nem feltétlenül valósulna meg. Ezért az elméletvezérelt szó szerintem jobban visszaadja az eredeti jelentést.

sonlításnak elengedhetetlen szerepe van abban is, hogy a formálódó elmélet hatókörének és terjedelmének a határait kijelölje. Ez a módszertan egyik sarkalatos pontja, és a későbbi verzióiban jobban ki is dolgozzák például az ehhez szükséges kódolási technikákat.

Szerepe van az összehasonlításnak abban is, hogy az elméletírás alapjául szolgáljon a kategóriákról írt jegyzetek, „memók” (*memo*) összevetésével. Ezek a jegyzetek egyrészt arra szolgálnak, hogy a formálódó – eleinte nyers – ötletek ne hogy elfelejtődjenek, másrészt ezek olyan analitikus jegyzetek, amelyek szükségesek a fogalmak tulajdonságainak a kifejtéséhez, megmagyarázásához, egymáshoz való viszonyuk feltárásához.

A szerzők megkülönböztetnek *szubsztantív* és *formális* elméleteket. A szubsztantív elmélet valamely konkrét kutatási kérdésre válaszul lett megalkotva, és így egy korlátozott társadalmi kontextusra érvényes, a formális elmélet pedig elvontabb, általánosabb társadalmi jelenségre vonatkozik. A szubsztantív elméleteket tovább lehet fejleszteni formális elméletekké, ha azok hasonló dologra vonatkoznak más-más társadalmi kontextusban. Ebben az esetben elvontabban, általánosabban is megfogalmazható lesz az – immár formális – elmélet, és a hatóköre is nagyobb társadalmi szegmensre vonatkozatható.

Hibát akkor követ el a kutató, ha a formális elméletekből indul ki, és az abból eredő fogalmakat, kategóriákat erőlteti rá az adatelemzésére, azaz a logiko-deduktív módszer logikája szerint jár el, ahelyett, hogy hagyná a fogalmait és végső soron az elméletét az adatokból felbukkanni. Ha a releváns fogalmakat, kódokat és kategóriákat hagyja az elemző az adatokból kiemelkedni, akkor elméleti értelemben kevésbé torzított, megbízhatóbb eredményt kap.

További újszerű, első olvasatra meglepő, de a már ismertetett eljárásokkal összhangban álló tanácsa a szerzőknek, hogy a kutatás megkezdése előtt lehetőség szerint hagyják figyelmen kívül az elméletre vonatkozó szakirodalmat, a téma korábbi kutatásait, mert az is csak lehatárolja a kutató kreativitását, a fogalmak és kategóriák „saját jogon” való felbukkanását⁵. A már említett *elmélet-érzékenység* az, ami segít a kutatónak elkülöníteni a lényegest a lényegtelentől, a relevánst az irrelevánstól. Az elemzési „mag” kialakulása után már összevethető a szakirodalommal a formálódó elmélet a hasonlóságok és különbségek behatárolásához.

Egy felfedezett elmélet a bemutatott eljárások iteratív jellegű *folyamatának* eredménye (*theory as process*), de ez a fogalom utal arra is, hogy mindig lehet tovább gazdagítani az ismereteket. Ettől függetlenül egy kidolgozott, telített (*saturated*) elméletet lehet publikálni, de ahogy a társadalom is változik, úgy a társadalmi jelenségeket magyarázó, a várható eseményeket előrejelző elméleteknek is változniuk kell.

Az ismertetett szisztematikus módszerek betartásával létrehozott *megalapozott* (mezo-) *elméleteket* már ütköztetni lehet a „nagy elméletek”-kel, az előbbieket érvényessége az utóbbiakkal szemben – azok adatokon nyugvó volta miatt, szemben a nagy elméletek spekulatív jellegével – egyértelmű.

5 A szerzők ugyan maguk is elismerik, hogy nem lehetséges tabula rasa-val közelíteni a kutatás tárgyához, de ez lesz az egyik legvitatottabb pontja – majdnem lehetetlen megvalósítása és egyéb hátrányai miatt – a módszertannak.

Összefoglalóan elmondható, hogy Glaser és Strauss az empiria és az elméletépítés között próbáltak meg hidat verni, vissza kívánták állítani a kvalitatív kutatások rangját a kvantitatív módszerekkel szemben, azzal, hogy azt szisztematikussá és elméletépítésre is alkalmassá tették. Ennek az eléréséhez dolgozták ki a megalapozott elmélet módszertanát, amelynek a *differentia specifica*-i: az adatgyűjtés és -elemzés párhuzamossága, adatokból eredő kódok és kategóriák használata, a memók írása, az állandó összehasonlítás módszere, az elméletvezérelt mintavétel, a szakirodalom áttekintésének a kutatás végére hagyása valamint az elmélet generálása. A módszertan rigorózussága mellett a flexibilitás is jelen van, ilyen jellemző pl. a lépések közötti átjárhatóság is.

Ez a rendszerezett, konzisztens empirikus-módszertani eljárásgyűjtemény a kvalitatív kutatók körében népszerűvé tette a módszert, és a segítségével kibontakozott a kvalitatív módszerek reneszánsza (ami korábban is népszerű volt a szociológiában, elsősorban a chicagói iskola képviselőinek etnográfiai írásaiban). Charmaz szerint (2001) a mű az első átfogó módszertani útmutatás volt kvalitatív adatok elemzéséhez, mert azok korábban csak szájhagyomány útján terjedtek mester és tanítványa között.

Az elmúlt évtizedekben a módszer átment a tudományos szcéna kritikáján, a szerzőpár útjai is szétváltak, és ma már a megalapozott elmélet Strauss szerinti (Strauss 1987; Strauss–Corbin 1990, 1998) és Glaser szerinti (1978, 1992, 2002; 2004) felfogásáról ugyanúgy beszélhetünk, mint az eredeti felfogástól jobban eltérő, a konstruktivizmuson alapuló megalapozott elmélet-koncepcióról (Charmaz 2001, 2003a, 2003b, 2006).

A MEGALAPOZOTT ELMÉLET FEJLŐDÉSÉNEK STÁCIÓI, ÁLLAPOTA MA

A megalapozott elmélet módszertanát használva írtak néhány közös könyvet az alapítók (Glaser–Strauss 1965, 1968, 1971). Ezek egészségsszociológiai művek voltak, ahol főleg súlyos, halálos betegeket ápoló kórházi osztályokon kutattak. Az egyik érdekes felfedezésük az volt, hogy az ápolószemélyzet „felméri” a haldokló „társadalmi értékét”, a veszteséget, amit a halála jelentene a társadalomnak, a mikrokörnyezetének. Ennek a mérlegelésnek az „egyenlege” változhat, minél többet megtudnak az ápoltról, a munkájáról, a szeretteiről és a velük való viszonyáról. Ezzel összefüggésben, következményként változik például az is, hogy az ápolói értékelés aktuális eredménye pozitívan vagy negatívan befolyásolhatja a betegeknek nyújtott figyelem mértékét és az ellátás gondosságát (Glaser–Strauss 1965).

A hetvenes években már Glaser és Strauss útjai különváltak, majd mindketten megjelentettek egy-egy önálló könyvet a megalapozott elmélet-felfogásukról (Glaser 1978; Strauss 1987), amelyekben már látható, hogy másként képzelik el a módszertan fejlődésének irányát.

A felfogásuk közötti különbség a kilencvenes években teljesedett ki, és főleg az adatok kódolásának eltérő koncepciói körül. Mivel kódok segítségével értelmezzük az adatokat, ezért a kódok eredete, származtatása – az tehát, hogy a vizsgált adatokból képzett, vagy kívülről importált kódok „ráerőltetésével” elemzünk – kulcsfontosságú.

Glaser még 1978-ban javasolt egy kódolási eszköztárat. Ebben megkülönböztetett *szubsztantív* és *elméleti* kódokat. Az előbbi kategóriába a valamely esemény kódolása-kor a kezdeti, spontán, nyitott kódok tartoznak, az elméleti kódok pedig a szubsztantív kódokból épülnek fel, magasabb szintűek, elvontabbak, és a segítségükkel konceptualizálódik az elmélet. Az elméleti kódokkal lehet tehát a megalapozott elméletet létrehozni a szubsztantív kódokból, az elméleti kódokkal lesz a kutató elmélet-érzékeny. Az elméleti kódok olyan formalizált „kódolási családokból” állnak, amelyek a társadalomtudományokban a leggyakrabban használatos fogalmakból/jellemzőkből alkotott meg Glaser. Ezek olyan elvont kódok, amelyekkel anélkül lehetséges a szisztematikus közelítés, hogy torzítanák/gátolnák az elmélet kibontakozását.⁶

Ezek az elméleti kódcsaládok csupán elvont konstrukciók mindaddig, amíg nem a szubsztantív kódokra, végső soron az adatbázisra épülnek. Arra kellene, hogy a szubsztantív kódok közötti kapcsolatot elméleti szintre emeljék, mert nélkülük a szubsztantív kódok közötti kapcsolatteremtés esetleges, nem analitikus, és így azok csupán leírást lennének képesek adni az adatokról. Glaser azonban nem dolgozta ki azokat a konkrét, praktikus lépéseket, amelyek összehoznák a szubsztantív és az elméleti kódokat, ezért a kidolgozott kódolási eljárása nem felhasználóbarát.

Glaser a kódolási eljárás során megkülönböztet nyitott és szelektív kódokat. Az előbbivel darabokra szedjük, feltárjuk a kutatást, az adatot (pl. az interjút). Ezt a legaprólékosabb módon, „sorrol-sorra, vagy akár szóról szóra” (Glaser 1978: 28) kell végezni: az aprólékos, gondos munkával elkerülhetjük azt a csapdahelyzetet, hogy valami fontos elkerülje a figyelmünk. A szelektív kódolás név arra utal, hogy a nyitott kódokban kikristályosodó kulcskategóriára koncentrálnak, ennek rendel alá minden egyebet, ezt akarja kiteljesíteni, *telíteni*. A szelektív kódolás egy idő után dominánssá válik, ahogy a kutatás kulcskategóriái kirajzolódnak.

Ebben a művében Glaser a *Discoveryt* nem fogalmazza újra, és a későbbi írásaira is ugyanez a jellemző, legkevésbé az ő munkái térnek le arról az útról, amit Staruss-szal közösen alkottak meg 1967-ben.

Strauss a *Kvalitatív elemzés társadalomtudósok részére (Qualitative Analysis for Social Scientists, 1987)* című könyvét Glaserénél jóval felhasználó-barátabb módon, példákkal gazdagon illusztrálva írta meg. Ebben egy másik kódolási módszert javasol, amit *kódolási paradigmának* nevezett el. Glaser nyitott/szelektív kódolási sémáját hármásra bővíti, közéjük illeszti a tengelyes kódolást (*axial coding*). Nevét onnan kapta, hogy mindig egy beazonosított kulcskategóriára koncentrálnak, és a kiválasztott kategória mentén (tengelyén) zajlik az adatok kódolása. A részletesebb kidolgozásban a kategória tulajdonságait (előfordulásának körülményeit, következményeit) és kapcsolatát más kategóriákkal tárhatjuk fel. A kategóriák lehetnek szociológiai logikával megalkotott kódok (mint Glasernél), vagy az „életből” vett *in vivo* kódok, amelyeknek

6 Ennek a 18 kódolási családnak mindegyike egy adott esemény különböző dimenzióját ragadja meg, és a dimenziókhöz rendelhető leggyakoribb példákat is felsorolja Glaser. Így például létezik a *Stratégia* nevű család, amelyhez azokat a szubsztantív kódokat kell csatolni, amelyek valamilyen stratégiát, taktikát, manipulációt, (helyzet-)kezelést, manővert, pozicionálást, technikázást, stb. (angolul összesen 16 példa) jelölnek. Egyetlenként létezik egy olyan család is – a legfontosabb –, amit csak a példák azonos (angol) kezdőbetűje köt össze, „A hat C” családja: okok, kontextus, váratlan események (*contingencies*), következmények, kovarianciák és feltételek.

az eredete és az elnevezése az adatból jön. Természetesen – a megalapozott elmélet logikájához híven – bár ez a három kód fajta egymásra épül, de a kódolás iteratív folyamat, azaz van visszafelé is út, ha az elemzés úgy kívánja.

Ezeket a munkákat külön írták tehát, de a felfogásuk közötti különbség még nem tűnt összegeyztetethetlenné. Közben pedig egyre több kutatásban használták a megalapozott elméletet, főleg azokban a tudományágakban, ahol az megszületett, azaz egészség-szociológiai és ápolástani (*nursing science*) területeken. Az egyik első olyan tanulmánykötet, amelyik a módszertan gyakorlati alkalmazását segítette és nem az alapító szerzőktől származott ápolástani háttérű volt (Chenitz–Swanson 1986).

Ebben a könyvben jelent meg például Fagerhaugh (1986) tanulmánya, aki még korábban (Fagerhaugh 1973) előrehaladott állapotú tüdőtágulatban szenvedők életmód-változtatását, mobilitási stratégiáit kutatta (betegségük miatt már kisebb fizikai igénybevétel esetén is fulladásos tünet, légszomj keletkezett náluk). Ebben az írásában az időközben megjelent Glaser könyv módszertani újításait demonstrálja a korábbi kutatásán.

Ebből a korszakból egy másik példaként a később önálló – konstruktivista – megalapozott elmélettel jelentkező Kathy Charmaz 1983-ban megjelent tanulmányát említem meg. Ő súlyos állapotú krónikus betegek énképének csorbulását és elvesztését tanulmányozta. Azt kutatta, hogy a betegségük következményeiből (korlátok közre szorított élet, szociális elszigeteltség, az énkép megkérdőjeleződésének megtapasztalása, teherré válás mások számára) fakadóan hogyan értékeli át a korábbi énképüket, és az állapotuk következményei hogyan ütköznek néhány tipikus amerikai értékkel (függetlenség, kemény munka, egyéni felelősség, a magánélet sérthetetlensége, stb.).

Az alapítók közötti szakadás néhány évvel később vált véglegessé, amikor Strauss Juliet Corbinnal, egykori tanítványával közösen adott ki egy könyvet (1990), ami a céljaik szerint a módszert használni kívánó kezdő és haladó kutatók számára nyújtott praktikus fogódzókat az empirikus munkájukhoz.

Ebben például kifejtik a *paradigma-modellt*, amellyel szándékuk szerint a tengelyes kódolás kategóriáinak és alkategóriáinak, valamint a köztük fennálló okozati kapcsolatoknak a szisztematikus feltárását segítik elő.⁷

Strauss és Corbin szerint szükséges továbbá egy elméleti keret, amely segít beazonosítani és értelmezni a releváns jelenségeket, tehát a kutató elmélet-érzékenységet tulajdonképpen a kutató előzetes tudása, végső soron a szakirodalom stimulálja. Ők tehát akár már a kutatás kezdetétől felhasználhatónak tartják a szakirodalmat, ha azt körültekintő módon teszi a kutató. Óvják ugyanis attól, hogy a kódjai és kategóriái elszakadjanak az adatától, és, hogy a kutatása során bármely szakirodalom „foglyává váljon”. Különösen alkalmasak lehetnek az elmélet-érzékenyítésre a kevés

7 Ehhez figyelembe kell venni azon (A) *okszági körülményeket*, amelyek (eseti/megelőző körülményeként) segítettek a (B) *jelenség* létrejöttében/kifejlődésében; e jelenség (C) *kontextusát* (ez egyrészt jelenti a jelenség előfordulási sokszínűségét különböző dimenziókban, másrészt a sajátos akciós/interakciós stratégiákhoz vezető körülményeket); (D) a *közbejövő körülményeket* (a szélesebb strukturális kontextust, idő, tér, kultúra, gazdasági státusz, stb.); (E) az *akciós/interakciós stratégiákat* (amelyekkel a cselekvő előidéz, kezeli a jelenséget vagy éppen reagál rá); valamint ezek (F) *következményeit*. Mindezt az alábbi folyamatábrával szemléltették a szerzők (Strauss–Corbin 1990: 99): (A) okszági körülmények -> (B) jelenség -> (C) kontextus -> (D) közbejövő körülmények -> (E) akciós/interakciós stratégiák -> (F) következmények.

interpretatív tartalommal „terhelt” pontos (sűrű) leírásokat tartalmazó írások, vagy az átfogó filozófiai/tudományos elméleti keretek (pl. marxista, szimbolikus interakcionista). Ezen kívül használható még a szakirodalom adatforrásként, releváns kérdések megfogalmazására vagy az elméletvezérelt mintavétel támogatására is. Megengedőbbek tehát a szakirodalom kezelésében, mint ahogy azt az eredeti felfogásban gondolta Glaser és Strauss (1967).

A Strauss–Corbin művet Glaser (1992) a tudományos életben szokatlan – inkább a hitvitákra jellemző – heveséggel támadta, a bemutatott technikákat egyenesen félrevezetőnek nevezte, és szerinte amit Straussék benne kifejtettek „az biztosan nem megalapozott elmélet” (Glaser 1992: 62). Négy lényegi, egymással is összefüggő vitapontot lehet elkülöníteni, és ezek leginkább a glaseri könyv alcímében is megjelenített problémát érintik: *Felbukkanás kontra erőltetés (Emergence vs. Forcing)*, amely dilemma a kódokra és az elméletre vonatkoztatott.

A négy fő vitapont közül az első a Strauss–Corbin által leírt kódolási eljárás. Megengedhetőnek tartják a szakirodalomban már létező *fogalmak* kölcsönvételét a kódoláshoz. Glaser szerint azonban ez egyértelműen megakadályozza a kategóriák, a fogalmak, és végső soron az elmélet saját jogú felbukkanását, kiemelkedését, és így a kölcsön vett fogalmakat használók prekoncepciókkal erőltetik az adatok értelmezését.

Eltérő az *elméleti keret* alkalmazhatóságának a megítélése is. Láttuk, hogy Strauss és Corbin megengedő a használatával kapcsolatban, a kódolási paradigmájuk mögött is feltételeznek valamilyen episztemológiai közelítést, de szükségesnek tartják a kutatás alaposabb megtervezését is, például a kutatási problematika konkrétabb megfogalmazását és az ennek tanulmányozásához szükséges módszerek, eszközök (pl. mélyinterjú-kérdések) előzetes lefektetését. Glaser az elmélet-érzékenységet a kódolási családokkal megoldottnak tekinti, szerinte az elméleti keret megöli a kreativitást, és már létező dolgokat, elméleteket erőltet az adatbázisra. Álláspontja szerint egy általános érdeklődéssel kell közelíteni a kutatási problematikához, ami feltárul majd és a módszertani stratégiával együtt konkretizálódik a kutatás során. A szakirodalom előzetes áttekintését továbbra is kerülendőnek tartja.

A már létező elméleti keretek kölcsönvétele, alkalmazása a kutatási problematikára különben a *deduktív* logika sajátja – és ez a harmadik vitapont. A megalapozott elmélet Glaser szerint tisztán *induktív* logikájú, Strauss és Corbin pedig a deduktív logikát sem zárták ki a módszerből. Ők mindkét logikát beilleszthetőnek tartották a megalapozott elmélet eszköztárába, ugyanakkor Glaser szerint a megalapozott elmélet módszerében a kategóriák közvetlenül az adatokból emelkednek ki, ráadásul már a kutatás elején, tehát a módszer kizárólag induktív.

A negyedik vitapont a *validitás* és *verifikálás* szerepe körül bontakozott ki a megalapozott elmélet módszerében. Strauss és Corbinnal szemben Glaser szerint nincs értelme verifikálhatóságról beszélni, mivel a felfedezett elmélet azáltal, hogy szorosan az adatokra épül, a verifikálhatóság kérdését okafogyottá teszi a kutató számára, az mások feladata. A megalapozott elmélet induktív logikája egyébként sem teszi lehetővé hipotézisek tesztelését, legfeljebb felállítását, amelyet egy következő kutatásban kell tesztelni.

Anselm Strauss 1996-ban bekövetkezett halálával lezárult egy korszak a megalapozott elmélet fejlődésében. A már posztumusz megjelent Strauss–Corbin (1998) mű az 1990-es könyv átdolgozásával készült, lényegi elemen nem változtattak.

A megalapozott elmélet módszere ekkorra már átterjedt más szakterületekre és tudományágakra is, és ebben a folyamatban nagy szerepe volt az első Strauss–Corbin könyv megjelenésének. A módszertan elterjedéséről Dey (1999) idéz egy kutatást Benoliel-től és azt kiegészíti a saját adataival is. Ezek szerint a megalapozott elmélet módszerét a kilencvenes években a korábbiakhoz képest növekvő számban használták pl. az ápolástani kutatásokban (*nursing research*) is, és egyre nagyobb volt az Egyesült Államokon kívüli alkalmazás aránya is (Dey 1999: 13).

A Strauss–Corbin szerzőpáros által kidolgozott kódolási paradigma-modellt használta az elméletalkotáshoz például Morrow–Smith (1998). Pszichológiai kutatásokban még gyerekként szexuális zaklatás áldozatává vált nők túlélési és trauma-feldolgozó stratégiáit, valamint a zaklatásuk körülményeit, kontextusát tárták fel.

A kilencvenes években jelent meg a *konstruktivista megalapozott elmélet* felfogás is, ami főleg Kathy Charmaz nevéhez köthető, és aki magának a harmadik út megteremtését és képviselését vindikálja. Strauss halálával és Glaser kissé doktrinér hozzáállásával Charmaz esélyt kapott, hogy az egyik emblematikus figurája legyen a kortárs megalapozott elméletnek, és iskolateremtő lehessen a munkásságával. A módszer mindkét megalapítóját személyesen ismerte, Glasernek a tanítványa volt San Franciscóban, Strauss pedig a disszertáció-védési bizottságának az elnöke volt (Charmaz 2006). Charmaz felfogása talán Strauss–Corbinéhoz (1990, 1998) áll közelebb bár őket is objektivistáknak tartja, de ugyanakkor elismeri náluk a poszt-positivizmus hatásait (2003b).

Charmaz így elsősorban Glaser felfogásával, munkáival (Glaser 1992, 2002, 2004) vitatkozik (Charmaz 2001, 2003a, 2003b, 2006). Szembenállása Glaserrel különösen a 2003-as munkáiban feltűnő, a 2006-ban megjelent könyvében nem folytatja olyan élességgel a korábbi vitájukat. Ez a könyv az első nagyobb lélegzetű mű, amiben összefoglalja a felfogását a módszerről, korábban csak folyóirat-cikkekben és mások által szerkesztett könyvek egy-egy fejezetnyi terjedelmében foglalkozott elméleti szinten a módszerrel. Könyvében – amely főleg gyakorlati kézikönyv – röviden ismerteti az alapító atyák munkásságát és kifejti a saját felfogásának lényegét, ami a konstruktivista megalapozott elmélet. Ahhoz azonban, hogy önmaga jól elhatárolhatóan egy sajátos megalapozott elmélet-verzióval tudjon előállni,⁸ kissé túlrázza a megalapozott elmélet klasszikus verzióját, erősen hangsúlyozva annak „objektivista”, pozitivistikus jellegét. Ideáltípusoknak is nevezhetnénk, mert úgy állítja fel őket, de ezt a fogalmat nem használja.

Charmaz a felfogását, módszerét a posztpozitivizmus és a posztmodernizmus közé helyezi. Kiindulópontja az (2003b, 2006), hogy a kategóriák, kódok – ellentétben a megalapozott elmélet klasszikus felfogásával – nem tudnak az adatokból „maguktól” kiemelkedni. Szerinte – erősen támaszkodva a szimbolikus interakcionista hagyományra –

8 Ő maga is hangsúlyozza, hogy csak egy megalapozott elméletről van szó, nem pedig *a* megalapozott elméletről. Sőt, mint azt kifejti, a megalapozott elméletet használók közül az objektivista hagyomány követői vannak többen.

mányra – a fogalmak, kategóriák a kutató, elemző révén bukkannak fel, az elmélet az ő személyén keresztül konstruálódik, nem pedig „felfedeződik”. Tudatában van annak, hogy a saját értékei, előfeltevései végig befolyásolják a kutatás, elemzés során, és ezáltal a kutatás eredménye is befolyásolt általa. A konstruktivista kutató ezért reflexív, elemzi az elmélet kialakulásának a folyamatát és benne a saját szerepét is. Figyelembe veszi továbbá, hogy a kutató és a kutatás résztvevője (az „adatközlő”) egyaránt *interpretálja* a jelentéseket és a cselekvést, még akkor is, ha a végső cél a résztvevők világának, cselekedeteinek, jelentéstulajdonításainak a feltárása és megmagyarázása. Az adat és az elemzés is egyaránt konstrukció, és leválaszthatatlan arról a – társadalmi, időbeli, kulturális és fizikai – kontextusról, amelyben generálódott.

A kutatás során az elemzők feltételes állításokat tesznek, és olyan fogalmakat, értelmezéseket alkotnak, amelyet más kutatók is használhatnak a saját szubsztantív területükön. A megalapozott elméletet konstruktivista felfogásban „az okság utalásszerű, nem teljes és bizonytalan” (Charmaz 2003b: 273). Az elemzés vállaltan intuitívabb, impresszionisztikusabb és az elmélet is jobban beágyazott a narratívába, a személyes történetekbe, tehát élet közelebb, mint az objektivista megalapozott elmélet esetében.

A megalapozott elmélet konstruktivista felfogása Charmaz szerint azért alkalmasabb a világ megértésére, mert nyitottabb, rugalmasabb, a módszertanában emergensebb. A módszertani megfontolásai „csupán” iránymutatások, nem pedig rigid, „lelketlen” előírások, mint pl. a glaseriánus felfogás kódolási családjai vagy a Strauss szerinti kódolási paradigma.

Ez utóbbi, „objektivista” felfogásokban szerinte szigorúan követendő procedúrává válik az elemzés, elvesztve a flexibilitást, amit pedig elvárásként maguk az alapítók fogalmaztak meg még a Discovery-ben. Ezek a rigid előírások Charmaz szerint abból a pozitivista alapállásból születtek, hogy általuk megismételhető a kutatás, így biztosítva a kutatás megbízhatóságát. További pozitivista elem bennük annak a feltételezése is, hogy az adat önmagában „valós”, objektíven képezi le a megismerhető világot, és a kutató szerepe az, hogy azt felfedezze. Az adat, az elemzés független az előállításának folyamatától: kiszakítódik a kontextusból, a kutató hatásától és a kutató és a résztvevők közötti interakcióból. Az objektivista felfogásnak nem csak a megértés és a feltárás a célja, hanem az előrejelzés is.

Barney Glaser (2002) azonban hasonló hevésséggel támadja a megalapozott elmélet konstruktivista felfogását, mint tette azt a Strauss–Corbin mű esetében. Olyan kifejezéseket használ, mint pl. az „Ez a kijelentés hihetetlenül téves” (Glaser 2002: 12. bekezdés). A fő problémája azzal van, hogy szerinte Charmaz a kvalitatív adatelemzési eljárásokat, logikát húzza rá a megalapozott elmélet módszertanára, és ezért csupán leíró elemzést lehet vele készíteni, nem pedig absztrakt elméletet, ami pedig a megalapozott elmélet célja. Glaser szerint lehetséges objektíven elemezni, és ehhez az állandó összehasonlítás módszerének használata a biztosíték. Az interjúkészítőnek/elemzőnek végig törekedni kell a semlegességre, és az sem szükségszerű, hogy szubjektivitásával befolyásolja az eredményeket: a glaseriánus módszertan alkalmazásával annyira objektív elméletet lehet létrehozni, „amennyire az emberileg csak lehetséges” (Glaser 2002: 19. bekezdés). A szubjektivitás elfogadása csupán lustaság, mert az munkával kiszűrhető, és ki is kell iktatni, mert ha elfogadjuk a konstruktivista módszert akkor legitimáljuk a prekoncepciók – a kutatói szubjektivitás – ráerőltetését az adatra. Rövi-

den, a módszertan Charmaz-i újrafogalmazása megfosztja azt a lényegi elemeitől, pedig az csak egyféle van, és ha van is javítanivaló rajta, semmiképpen nem ott és azok, amiket ő gondol.⁹

Charmaz munkássága azonban iskolateremtőnek bizonyult, konstruktivista verziója a tudományos közéletben elfogadást nyert. Ennek csak az egyik, de elég markáns jele az ezredfordulón összeállított 26 kötetes *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* szerkesztőinek azon (tudománypolitikai) döntése, hogy ebbe ő készítse el a megalapozott elméletről szóló szócikket (Charmaz 2001).

A konstruktivista iskolában a Henwood–Pidgeon (2003) szerzőpáros is említést érdemel, akik pszichológiai kutatásokban alkalmazták a megalapozott elméletet, de az alkalmazás mellett az irányzat módszertani/elméleti hátterét is erősítették.

Ők az egyik fókuszcsoportos vizsgálatukban például azt kutatták, hogy egy walesi kisváros lakói milyen szimbolikus jelentéseket tulajdonítanak a településüket körbevevő erdőknek. Az ottani Erdészeti Hivatal volt a megbízója ennek a közpolitikai vonatkozású kutatásnak, és a hivatal a kutatási eredményeket az erdőgazdálkodási tevékenysége társadalmi következményeket is figyelembe vevő átalakítására használta fel (Henwood–Pidgeon 2001).

A MEGALAPOZOTT ELMÉLET KÜLSŐ KRITIKÁJA

A megalapozott elmélet módszere átment a szélesebb tudományos közélet kritikáján is, különösen az elterjedésével párhuzamosan.

A kívülről érkező kritika számosságában, mélységében és hangnemében sem mérhető a belső – azaz a valamely megalapozott elmélet-felfogást képviselő szerzőktől egymás irányába kifejtett – kritikákhoz. Ennek részben az lehet a magyarázata, hogy a különböző irányzatok megjelenésével és a módszertan elterjedésével sok eleinte homályos, nem kellően kidolgozott elemet továbbfejlesztettek, finomítottak. Másrészt az lehet az oka a kevesebb külső kritikának, hogy az egyik felfogás vélt gyengeségeit a másik irányzat teoretikusai azonosították be és bírálták elsőként.

A külső kritikák közül részletesebben is bemutatok néhányat, elsőként egy alapos és többszemponotú bírálatot.

Alvesson–Sköldberg (2000) a könyvükben többféle kvalitatív jellegű módszertant vettek reflexív-kritikai górcső alá, többek között a megalapozott elméletet is, lényegében annak az eredeti felfogását. Egyrészt a módszertan konstrukcionista kritikáját nyújtják abból az alapállásból, hogy a tudás nem elválasztható a tudás birtokosától, a tudás interpretáció eredménye. Így például problematikus a kódolás azért is, mert az észlelt/alkalmazott kódok is törvényszerűen jönnek *valahonnan*, alapulnak *valamin*, ha nem kölcsönvett tudományos elméleti kereteken, akkor pl. a mindennapi józanészen. A korábbi szakirodalomtól való távolságtartás azzal kiegészülve, hogy a cselekvő szintjéhez ennyire közel tartja a módszer az elméletet azt is eredményezheti, hogy nem sok újat fedez fel a kutatás, csak mondjuk új fogalmakkal ír le olyasmit, ami már

9 Arra reflektálva, hogy a szakirodalomban általában „glaseriánus” felfogásként emlegetik az ő megalapozott elmélet-koncepcióját kifejti, hogy jobban szereti a „klasszikus megalapozott elmélet” jelzót használni arra, amit ő csinál (Glaser 2004).

ismert. Másrészt az eredeti mű inherens problémáit, ellentmondásait, inkonzisztenciáit is feltárják. Szerintük hiába állítja Glaser–Strauss, hogy egyenrangúak a kvantitatív és kvalitatív módszerek, a hangsúlyt éppen a kvalitatívra teszik, a kvantitatívna másodlagos (verifikáló, tesztelő) szerepet szánnak. Bírálják őket a ki nem fejtett, nem pontosan körülírt fogalmak miatt, mint pl. a vizsgált „esemény” (*incident*), a szubsztantív és formális elméletek és a köztük húzóó határ, vagy éppen az elméletvezérelt mintavétel túl elvont leírása miatt. Kritika tárgya a nehézkes és hosszadalmas kódolási eljárás is, ami Alvesson–Sköldbberg szerint túlságosan mechanisztikus és nem hatékony.

De ezzel együtt is olyannak tartják a módszert, ami összességében sok hasznos dolgot nyújt, külön megemlítve a benne felhasználható adatok sokszínűségét és azt, hogy elmélet létrehozására alkalmazható. A kutatót pedig inspirálhatja a módszer, és annak akár csak bizonyos részeit is felhasználhatja. Lényegesen jobbá lehet tenni viszont szerintük a megalapozott elméletet az interpretatív elem beépítésével.

Mások egy-egy részproblémát látnak a megalapozott elmélet gyengeségének. Emerson (2004) az ő etnográfiai nézőpontjából és más etnográfusok tapasztalataiból kiindulva a kulcs-események beazonosítását tartja problémásnak. Szerinte ehhez szükséges lenne jobban kidolgozni azt a tényleges eljárásrendet, amellyel a kódokból és a memókból felépíthető az elemzés. Mely kódok fontosak, melyeket lehet elhagyni? Melyek azok a jelenségek, amelyeket a folyamatos összehasonlítás módszerével kell összevetni egymással? Hogyan lehet a különálló memókat összegyűjteni?

Tovább nehezíti a kulcskategóriák kidolgozását, hogy az emergens jellegű, az adatokkal megalapozott elemzéseknél a terepen sokszor vannak olyan jól látható, beszédes jelenségek, amelyek erősen formálják a további kutatást. Ezzel azonban elsikkadhatnak olyan jelenségek, amelyek a résztvevők (a „kutatási alanyok”) számára nem tűnnek lényegesnek és reflektálnak, a kutató számára sem „ugrik ki” az elméleti jelentőségük és a jelentésükben is homályosak. Mindezek ellenére is előfordulhat bennük tudományos potenciál, azaz kulcskategóriákká is lehetne őket fejleszteni további vizsgálódással.

Többen is bírálták a megalapozott elmélet – főleg a glaseriánus verziójának – me-rev viszonyát a szakirodalom kezeléséhez.

Érdekes szempontra hívja fel ezzel kapcsolatban a figyelmet Morse (2003). Szerinte az előzetes tartózkodás a szakirodalom áttekintésétől kivitelezhetetlen lehet pályázati rendszerű kutatás-finanszírozás esetén. Ekkor a kutatási pályázat részeként általában be kell adni egy alapos irodalmi áttekintést is, hogy a pályázó ennek a kontextusában tudja meggyőzni a bírálókat arról, hogy relevánsak, fontosak és válaszra várók a tervezett kutatásának a kérdései.¹⁰

Ezzel együtt is megállapítható, hogy a módszertan megfontolásai nem csak a *megalapozott elmélet* felfedezését célul kitűző, és ezért annak előírásait szorosabban (a glaseriánus, „klasszikus” iskola elvárásának megfelelően) vagy lazábban, kreatívabban (a konstruktivista verziót) alkalmazó elemzők számára lehet hasznos. Sok társadalomkutató a módszertanra jellemző sajátos kutatásfilozófiai elgondolások egy részét, a módszertan eszköztárának néhány elemét veszi kölcsön a saját – más módon – módszertanához (Dey 2004).

10 Ehhez kapcsolódóan Henwood–Pidgeon (2003) az elméleti „tudatlanság” helyett az elméleti agnoszticizmust tartja annak a helyes alapállásnak, amivel egy kutatónak a kutatás elején viszonyulnia kell a vizsgálat tematikájához és a szakirodalomhoz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alvesson, M.–Sköldbberg, K. (2000): *Reflexive Methodology: New Vistas for Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Babbie, E. (2003): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Blumer, H. (1940): The Problem of the Concept in Social Psychology. *The American Journal of Sociology*, 45: 707–719.
- Blumer, H. (1954): What is Wrong with Social Theory? *American Sociological Review*, 19: 3–10.
- Burr, V. (1995): *An Introduction to Social Constructionism*. London–New York: Routledge.
- Charmaz, K. (1983). Loss of Self: a Fundamental Form of Suffering in the Chronically Ill. *Sociology of Health and Illness*, 5(2): 168–195.
- Charmaz, K. (2001): Grounded Theory: Methodology and Theory Construction. In Smelser, N.J.–Baltes, P.B. eds.: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam: Pergamon, 6396–6399.
- Charmaz, K. (2003a): Grounded Theory. In Smith, J.A. ed.: *Qualitative Psychology: a Practical Guide to Research Methods*. London: Sage Publications, 81–110.
- Charmaz, K. (2003b): Grounded Theory: Objectivist and Constructivist Methods. In Denzin, N.K.–Lincoln, Y.S. eds.: *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks: Sage Publications, 249–291.
- Charmaz, K. (2006): *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage Publications.
- Chenitz, W.C.–Swanson, J.M. eds. (1986): *From Practice to Grounded Theory: Qualitative Research in Nursing*. Menlo Park, Calif.: Addison-Wesley.
- Crotty, M. (1998): *The Foundations of Social Research: Meaning and Perspective in the Research Process*. London; Thousand Oaks, Sage Publications.
- Dey, I. (1999): *Grounding Grounded Theory: Guidelines for Qualitative Inquiry*. San Diego: Academic Press.
- Dey, I. (2004). Grounded Theory. In Seale, C.–Gobo, G.–Gubrium, J.F.–Silverman, D. eds.: *Qualitative Research Practice*. London: Sage Publications, 80–93.
- Ehmann B. (2002): *A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés*. Budapest: Új Mandátum.
- Emerson, R.M. (2004). Working with ‘Key Incidents’. In Seale, C.–Gobo, G.–Gubrium, J.F.–Silverman, D. eds.: *Qualitative Research Practice*. London: Sage Publications, 457–472.
- Fagerhaugh, S.Y. (1973). Getting around with Emphysema. *The American Journal of Nursing*, 73(1): 94–99.
- Fagerhaugh, S.Y. (1986). Analyzing Data for Basic Social Processes. In Chenitz, W.C.–Swanson, J.M. eds.: *From Practice to Grounded Theory: Qualitative Research in Nursing*. Menlo Park, Calif.: Addison-Wesley, 133–145.
- Gelencsér K. (2003): Grounded Theory. *Szociológiai Szemle*, 13: 143–154.
- Glaser, B.G. (1978): *Theoretical Sensitivity: Advances in the Methodology of Grounded Theory*. Mill Valley, Calif.: Sociology Press.
- Glaser, B.G. (1992): *Basics of Grounded Theory Analysis: Emergence vs Forcing*. Mill Valley, California: The Sociology Press.
- Glaser, B.G. (2002): Constructivist Grounded Theory? *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research [On-line Journal]*, 3: 47 paragraphs. Letöltve: 2006. 07. 19-én a <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm> oldalról.

- Glaser, B.G. (2004): Remodeling Grounded Theory. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research [On-line Journal]*, 5: 80 paragraphs. Letöltve: 2006. 07. 19-én a <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm> oldalról.
- Glaser, B.G.–Strauss, A.L. (1965): *Awareness of Dying*. Chicago: Aldine.
- Glaser, B.G.–Strauss, A.L. (1967): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine.
- Glaser, B.G.–Strauss, A.L. (1968): *Time for Dying*. Chicago: Aldine.
- Glaser, B.G.–Strauss, A.L. (1971): *Status Passage*. Chicago: Aldine.
- Guba, E.G.–Lincoln, Y.S. (1998): Competing Paradigms in Qualitative Research. In Denzin, N.K.–Lincoln, Y.S. eds.: *The Landscape of Qualitative Research: Theories and Issues*. Thousand Oaks: Sage Publications, 195–220.
- Henwood, K.–Pidgeon, N. (2001): Talk about Woods and Trees: Threat of Urbanisation, Stability and Biodiversity. *Journal of Environmental Psychology*, 21: 125–147.
- Henwood, K.–Pidgeon, N. (2003). Grounded Theory in Psychological Research. In Camic, P.M.–Rhodes J.E.–Yardley, L. eds.: *Qualitative Research in Psychology: Expanding Perspectives in Methodology and Design*. Washington, DC: American Psychological Association, 131–155.
- Mead, G.H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*. Budapest: Gondolat.
- Morrow, S.L.–Smith, M.L. (1998). Constructions of Survival and Coping by Women Who Have Survived Childhood Sexual Abuse. In Creswell, J.W. ed.: *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Traditions*. Thousand Oaks: Sage Publications, 297–321. (Előszőr: *Journal of Counseling Psychology*, 1995(42): 24–33.)
- Morse, J. M. (2003): A review committee's guide for evaluating qualitative proposals. *Qualitative Health Research*, 13: 833–851.
- Némedi D. (2005): *Klasszikus szociológia, 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Phillips, D.C. (2000): *The Expanded Social Scientist's Bestiary: A Guide To Fabled Threats to, and Defenses of, Naturalistic Social Science*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Rácz J. (2006): *Kvalitatív droggutatók*. Budapest: L'Harmattan.
- Seidman, I. (2002): *Az interjú mint kvalitatív kutatási módszer*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Strauss, A.L. (1987): *Qualitative Analysis for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strauss, A.L.–Corbin, J.M. (1990): *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park: Sage Publications.
- Strauss, A.L.–Corbin, J.M. (1998): *Basics of Qualitative Research: Techniques And Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Vicsek L. (2006): *Fókuszcsoport. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Budapest: Osiris.

A BÜNTETÉS DICSÉRETE

MAROSÁN György

BGF Külkereskedelmi Főiskolai Kar
H-1165 Budapest, Diósy Lajos u. 22-24.; e-mail: marosan.gyorgy@mail.datanet.hu

Abstract: The article surveys the role of the institutions of punishment in the societies. In the past years – besides of analyzing the other-regarding behavior – more and more experiments were carry out examine definitely the effect of the punishment. The subjects of these experiments were partly human persons, partly agents of computer simulations. The results of the experiments show much more appropriate picture about role of the punishment institutions in the societies. The article presents the characteristics of different types – direct, indirect, and altruistic – punishments. It argues that the punishment behavior of different people depends on their personality and the life-history, and their social circumstances also. The article analyses the different types of distortion of punishments. In summary it claims that the different institutions of punishments are essential for integration of the society.

Összefoglaló: A cikk a büntetés intézményének a társadalom életében betöltött szerepével foglalkozik. Az elmúlt években – a másokra-tekintő viselkedés mellett – egyre több, kifejezetten a büntetés hatását elemző kísérletet hajtottak végre. E kísérletek résztvevői konkrét személyek, és számítógépes ágensok egyaránt voltak. Az eredmények a korábnál jóval árnyaltabb képet festettek a büntetésnek a közösség működésében betöltött szerepéről. A cikk bemutatja a különböző típusú – közvetett és közvetlen, illetve altruista – büntetés szerepét. Rámutat arra, hogy egy adott ember büntetési hajlandósága, részben személyiségének, részben konkrét élettörténetének, főként azonban társadalmi körülményeinek függvénye. Elemzi a büntetés intézményének torzulásait: az „alul-büntetést”, a másodrendű potyautasságot, a „túl-büntetést” és az antiszociális büntetést. Megállapítja, a büntetés különböző intézményeinek alkalmazása a közösségi integráció nélkülözhetetlen eszköze

Keywords: game theory, evolutionary games, public good game, dictator game, prisoners dilemma, free riders, second order free riders, altruism, parochial altruism, altruistic punishment

Kulcsszavak: játékelmélet, evolúciós játszmák, közös javak játéka, diktátor-játék, fogoly-dilemma, potyautasság, másodrendű potyautasság, altruizmus, altruista büntetés, parókiális altruizmus, társadalmi intézmények

A társadalom létrejöttét elemző cikkek többnyire az ismeretlenek között is általánosan megnyilvánuló együttműködési készség szerepére helyezik a hangsúlyt (Fowler 2005). Egyrészt, kiemelik az emberi fajnak ezt az – állatvilág egyedeitől megkülönböztető – jellegzetességét. Másrészt viszont, csodálkoznak azon is, miként lehetséges ez, lévén az egyéni rátermettséget maximalizáló evolúció szempontjából, az együttműködés hátrányos is lehet. Mások előnyben részesítése a szűkösen rendelkezésre álló

javak felosztásánál csökkenti a saját rátermettséget, miközben a kedvezményezett előnyre tesz szert. Az evolúció logikája ezért az önérdék – másokra tekintettel nem levő – érvényesítését sugallná. A valóságban, az állatvilágban a „szociális” lények populációi igen sikeresek (Csányi 2002). Az emberi társadalmak között is azok a legfejlettebbek, amelyekben széleskörűen működnek együtt – hangolják össze a viselkedést, osztják meg az információt, és az erőforrást – nem rokoni kapcsolatban levő egyedek (Shennan 2002).

A kutatások sokáig természetes alapfeltevésként fogadták el, hogy a közösségeket a mások érdekeinek jó-szándékú tekintetbe vétele tartja össze. Ehhez képest, a büntetésnek, és a mögötte megbúvó érzelmeknek, a bosszúnak és az irigységnek az átlagember pro-szocialitást gyengítő hatást tulajdonít. Az elmúlt években azonban egyre több, kifejezetten a büntetés hatásait vizsgáló, kísérletet hajtottak végre. Ezek eredményei jóval árnyaltabb képet festettek a büntetésnek és a szankcióknak a közösség működésében betöltött szerepéről. A cikk összefoglalja ezeket az eredményeket és bemutatja a – társadalmi evolúció során fokozatosan intézményesülő – büntetésnek a közösségek fennmaradásában betöltött szerepét.

A KÖZVETETT BÜNTETÉS

Az altruizmussal – saját erőforrások ellenszolgáltatás nélküli átengedésével – szemben a büntetés olyan cselekedetként határozható meg, amely egy partnerrel való együttműködés lehetséges változatai közül (1) neki kárt (költséget) okozót választja, (2) olyan indítékból, amely a válasz a másik (vélt vagy valóságos, múltbeli, vagy jövőbeli) cselekedetére. A büntetés fenti meghatározásából következik, hogy a jelenség alapvetően az ember (és csak kisebb mértékben az emberszabásúak) jellemzője, hiszen megjelenik benne a másodrendű intencionalitás szintjéhez kötődő „gondolkodás”. A büntetési akció alapja a másik fél bennünket érintő akciójával kapcsolatos várakozásunk, majd az akciója által előidézett hátrány, és a feltételezésünk, hogy cselekedhetett volna/cselekedhetne másként is.

A büntetés sok szempontból is elemezhető. A pszichológia, a mások viselkedésével kapcsolatos várakozásában való csalódás kiváltotta érzelmeket vizsgálja. A humán etológia, a csalódás, illetve az erre válaszként megjelenő düh, vagy éppen bosszú evolúciós gyökereit kutatja. A jog-tudomány a büntetés társadalmilag legitim mechanizmusait, és a konkrét büntető intézmények működését írja le. A szociológia a közösségekben élő ember, büntetéssel kapcsolatos beállítódását, míg a történelem-tudomány a fejlődése során kialakuló büntetés intézményi formái, és azok szerepét törekszik megérteni. Fontos megkülönböztetni a decentralizált, a közösség tagjainak informálisan is alkalmazott büntető viselkedését, és a fejlett társadalmakban létező, centralizált, részben az állam által működtetett büntető és jutalmazó intézményeket (Elster 1995). Ebben a cikkben az egyén büntető akcióinak a közösség működésére gyakorolt – és a kísérletekben feltáruló – hatásait elemezzük, de feltárjuk a büntetés intézményesülésének mozgatórugóit.

A büntetés már része volt a legelső – az ismétléses fogolydilemma (IFD) játék számítógépes szimulációjára épülő – kísérletnek (Axelrod 1990). Az IFD játékban a kölcsönható partnerek választhatnak az „együttműködő” és „nem-együttműködő”

viselkedés között, és ennek következményeképpen, - a kifizetési mátrix alapján - meghatározott pontokat kapnak. A kísérletben ugyan számítógépes programok „játszotak” egymással több meneten keresztül, de a programok kidolgozójuk személyiségét, és a közösségbeli viselkedésről alkotott feltételezéseit tükrözték. A játék ilyen általános feltételek mellett megválaszolhatóvá tette a kérdést: milyen viselkedés vezet a sikerre egy emberi társadalomban? A versenyben végül győztes tit-for-tat (TFT) program két sorból állt: először működj együtt, majd tedd mindig azt, amit partnered az előző lépésben. Ez az „pofon-egyszerű” stratégia – a későbbi elemzések szerint - négy alapelve épült: (1) előlegezd meg a bizalmat, (2) soha ne csalj elsőként, (3) mindig add vissza, ha becsaptak, (4) ne büntess megtorlóan (sorozatban).

A TFT stratégiában háromféle, büntetésként interpretálható lépés azonosítható. Először, a játék indulásakor, az együttműködést választó fél, partnerének „nem-együttműködő” („csaló”) lépését, – önzésből, vagy bizalmatlanságból eredő – büntetésként értelmezheti. Másodsor, a TFT, a „csaló” lépésre, figyelmeztetésnek szánt, büntető, „nem-együttműködéssel” válaszolhat. Harmadsor, egyes stratégiák esetén előfordul – ezt a TFT soha nem teszi – hogy a partner „csaló” lépésére, megtorlóan büntető, „nem-együttműködő” lépések sorozatával válaszol. Az a tény, hogy a siker-stratégiának is eleme a büntetés már utal arra, hogy nélkülözhetetlen része az ismeretlen partnerrel való – hatékonysági követelményekre is tekintő – együttműködésnek. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy az ismétléses játék esetén, csak meghatározott büntetési stratégia vezet sikerre. Nem célszerű – még ha csak bizalmatlanság miatt is - a játékot „nem-együttműködéssel” kezdeni. A tapasztalatok szerint ezt a másikat – egyébként együttműködő - fél büntetésként értelmezi, és hosszabb távon visszavonhatja együttműködési készségét. Másrészt, – és sokak számára ez még nehezebben elfogadható – a nem-együttműködő partner, a leghatékonyabban, a figyelmeztető célú, de következetesen alkalmazott „büntető” lépésekkel nevelhető. Nem remélhető ugyanis – ellentétben sokak feltételezésével - hogy a csalónak a példamutatástól megjön majd az esze. A büntetés elmaradása - éppen az ellenkezőleg – arról győzi meg, a „csalás” kifizetődik. Harmadrészt, nem érdemes megtorlóan büntetni: ez megakadályozza, hogy ha partnernek mégis „megjön az esze” visszatérhessen a normális együttműködéshez.

Az IFD játék sikere nyomán az idők folyamán több, együttműködési helyzetre vonatkozó játékelméleti modellt dolgoztak ki. A következő „játékcsalád” tagjai, a diktátor-játék (DJ), és az ultimátum-játék (UJ) voltak (Guth et al. 1982). Ezek lényege: a játékvezető valamennyi – általában az adott közösségben elérhető egy napi átlagfizetésnek megfelelő – pénzt ad az egyik játékosnak, aki ezt tetszőleges arányban megosztja önmaga és a másik játékos, a kedvezményezett (K) személy között. A DJ-ban a K-nak passzív a szerepe, legfeljebb elmerenghetett a felosztáson. Az UJ-ben viszont lehetősége van befolyásolni a játék menetét: mérlegelheti, elfogadja, vagy visszautasítja az ajánlatot. Ha jóváhagyja a felosztást, akkor mindkét fél megkapja a felajánlott felosztásból neki járó részt, ha viszont elutasítja, akkor egyikük sem kap semmit. A UJ-ban tehát a büntetés – a TFT-hez hasonlóan – közvetett. Az ajánlat visszautasítása ugyanis végső soron altruista büntetésnek tekinthető: a visszautasítás miatt sem a felosztó, sem a kedvezményezett nem kap semmit.

A különböző közösségekben végrehajtott kísérletek az emberre univerzálisan jellemző viselkedés-mintát tártak fel. Egyrészt, minden társadalomra jellemző, hogy a

méltánytalanság – amelynek megítélése persze eltérő a különböző társadalmakban – büntetést von maga után, és a kiváltott büntetés arányos a méltánytalanság mértékével (Henrich et al. 2006). Ugyanakkor, a szakembereket mehökkentette, hogy – a várakozásokkal ellentétben – a fejlett piacgazdaságok polgárai mehökkentően együttműködően, és igazságérzettel közelítettek az ismeretlenekhez. Ez a tény a közgazdaságtan alapfeltételezésének – a racionális, és saját érdek maximalizálására törekvő egyed – tükrében váratlan (Camerer et al. 2006). A gazdasági racionalitás ugyanis azt sugallja: „minél kevesebbet engedj át, és ha bármilyen keveset adnak is, azt fogadd el”. Ehhez képest az ipari társadalmak polgárai a DJ-ban – amikor a másik fél még „visszaszólni” sem tud – hajlandók 25-30 százalékot átengedni. Az UJ-ban pedig – amikor a másik félnek aktív szerepe van, elfogadja-e a felosztást, vagy sem – a résztvevők jelentős százaléka 45-50 közötti felosztást választott, míg a 30% alatti ajánlatot rendre visszautasítják (Henrich 2006). Ezzel összevetve viszont – szintén váratlan módon – a kevésbé fejlett, de közösségibbnek gondolt társadalmak polgárai az idegenek iránt jóval kevésbé voltak méltányosak, és együttműködők.

A következő kísérlet-típus, az ún. közös javak játéka (KJJ). Ebben egy kisebb, 4-5 fős csoport minden tagja kap valamilyen pénzüsszeget, amelynek szabadon eldönthető részét felajánlhatták a csoportnak. A játék vezetője a csoport-tagok önkéntes felajánlásaiból összeálló befektetést megnöveli (pl. megkétszerezi), majd ezt egyenlő mértékben visszaosztja a tagoknak. Ezzel egy különös szociális dilemma jön létre: az egyéneknek érdekében áll a saját pénz egy részét a közösség számára átadni, hiszen a megnövelt közös vagyon visszaosztása miatt ez jó üzlet. Ám még nagyobb a csábítása annak, hogy ne adjon be a játékos a közösbe pénzt, hiszen úgymint részesülni fog mások befektetéseinek hozadékából. S valóban, a kísérletek első menetében, a résztvevők többsége számottevően hozzájárult a közöshöz, ám a társak önző viselkedésének hatására a befektetési hajlandóság gyorsan lecsökkent, és végül gyakorlatilag megszűnt (Fehr–Gintis 2007). A közösség-barát befektetők, a társak potyautas viselkedésének hatására visszavonják a befektetési hajlandóságukat. Ellentétben azonban a FD játékkal, ahol a TFT közvetett és önmagának is kárt okozó büntetése többnyire észre térítette, és visszavezette az együttműködéshez a csaló partnert, a KJJ-ban az együttműködés visszavonása a közösség széteséséhez vezetett.

AZ ALTRUISTA BÜNTETÉS

Az eddigi kísérlet-típusok alapváltozataiban a büntetés csak közvetetten volt jelen. Az 1990-es évek végén azonban elkezdődött a közvetlen büntetés „aktusának” bevezetése a játékokba, és ez a kiegészítés érdekes eredményeket hozott (Fehr–Gächter 2002). A büntetést kétféle formában alkalmazták: vagy a résztvevő érintett (aki az igazságtalan felosztás szenvedő alanya volt), vagy a kísérletekbe beillesztett harmadik fél, megítélve a lezajlott cserét, a rendelkezésére bocsátott összegből – tehát saját költségén! – tehetett igazságot, megbüntetve a felosztót. A büntető, egységnyi saját pénzen, két-, vagy három-egységnyi csökkenést idézhetett elő az igazságtalannak minősített fél vagyonában, mintegy megleckéztetve azt. A büntetésnek ezt a típusát nevezték el altruista büntetésnek (AB), mivel: (1) a büntető saját forrásainak terhére gyarorolja, (2) nem kap közvetlenül nyereséget érte, (3) a konkrét „célszemélynek” vi-

szont kárt okoz. A büntetés „költsége” mindenképpen megfontolásra késztet: össze kell vetni a büntetés mértékét, a lejátszódott eseményből kiolvasható igazságtalanság mértékével, és saját anyagi érdekével. A közgazdaságtan hagyományos feltételezése alapján azt várnánk, hogy racionális ember nem dob ki pénzt megbüntetni másokat, amiből nem származik közvetlen haszna (Boyd–Matthew 2007). Még kevésbé várható, hogy az egész ügyletben közvetlenül nem érintett „harmadik” fél, – saját költségen – megbüntet egy ismeretlent, mert igazságtalannak minősítette annak, egy másik ismeretlen személlyel szembeni viselkedését. Az elmúlt hónapokban született vizsgálat azt mutatta, hogy az emberi lény altruista viselkedése részben örökölt, részben tanult. Az idegeneket illető altruizmus, és ugyanakkor az idegenek etnocentikus – a csoporthoz tartozók, és az ahhoz nem tartozók eltérő – megítélése azonban alapvetően tanult viselkedés (Fehr et al. 2008).

Az első, célzottan AB-t alkalmazó kísérletben, 240 egyetemi hallgató vett részt, akikből négy-fős csoportokat alkottak (Fehr–Gächter 2002). A csoporttagok mindegyike 20 pénzegységet kapott, amelyet vagy megtarthatnak maguknak, vagy egy tetszőleges részét „beadhatták” a közösbe. Ez a közös vagyont a kísérletvezető megszorozta 1,6-al és egyenlő arányba visszaosztotta a résztvevőknek. A csoportok felének viszont megadták azt a lehetőséget, hogy a befektetési akció lezajlását követően, amikor mindenki megtudhatta az egyes tagok befektetéseinek mértékét, saját pénzéből, – 1 pénz árán, 3 pénz levonással – büntethette azokat, akiknek a hozzájárulását alacsonynak ítélték. A játék 10 meneten keresztül folyt, és a csoportok tagjai folyamatosan változtak, így az ismételt találkozásból származó torzító hatásokat is kiküszöbölték.

A kísérletben a játékosok világos büntetési stratégiája rajzolódott ki (Fehr–Gächter 2002: 137–138). (1) A résztvevők túlnyomó többsége (84,3 %) legalább egyszer büntetett, 34%-a több mint ötször, és csaknem 10 %-a több mint tízszer. (2) A büntetések 75%-át a magas-szintű befektetők hajtották végre, az alacsony szintű befektetők rovására. (3) Minél alacsonyabb volt egy résztvevő hozzájárulása a „közöshez”, annál gyakrabban, és annál nagyobb mértékben volt célpontja a büntetésnek. (4) A büntetés hatására a korábban alacsony szintűen befektető résztvevők befektetési hajlandósága jelentősen nőtt. A büntetés lehetősége mellett az átlag-befektetések mértéke csaknem kétszerese volt a büntetés nélküli helyzetnek. (5) Ugyanez fordítva is érvényesült: amint kikapcsolták a büntetés intézményét, a befektetési hajlandóság azonnal visszaesett, és harmadára csökkent. A kutatók a kísérlet lezajlását követően kérdőívvel elemezték a résztvevők viselkedésének motivációját, és arra a következtetésre jutottak, hogy a célzottan és bosszúálló következetességgel alkalmazott büntetést nem a közösségi-befektetés preferálása, hanem a potyautasok viselkedése által kiváltott negatív érzelmek irányították. Ez arra utalt, hogy nem a „jó-szándék” és a közösségért érzett aggodalom, hanem a csalás ténye kiváltotta felháborodás, és bosszúvágy idézte elő a büntetést, és vezetett a – végső soron a közösség érdekeit szolgáló – befektetési hajlandóság emelkedésére (Bhattacharjee 2006).

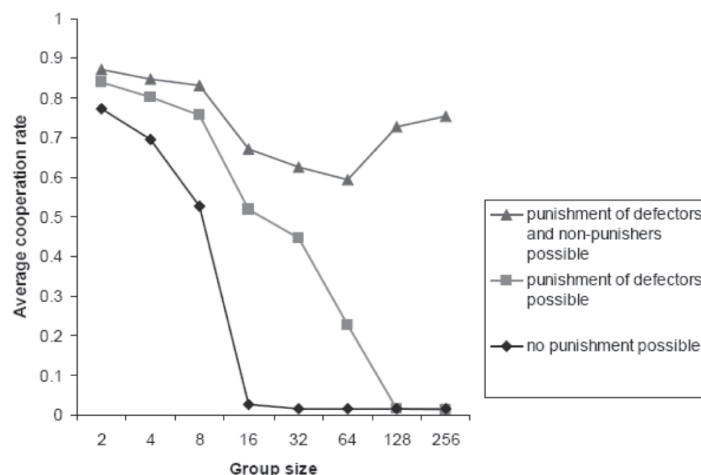
Az eredmények egyértelműen mutatták, hogy – ellentétben a közgazdaságtan klasszikus paradigmájával – a valóságos emberek hajlamosak: (1) előszeretettel, (2) saját költségen is, (3) bár nem egyenlő mértékben, és nem egyforma stratégiával büntetni (Henrich et al. 2006). Az elmúlt évtizedben legalább ötven, a legkülönbözőbb fejlettségi szinten levő, eltérő természeti és társadalmi körülmények között élő

csoportban végrehajtott kísérletek azt mutatták, hogy nem csupán az együttműködési készség (és ennek háttérében jelen levő altruizmus) tekinthető általános és magyarázatot igénylő emberi tulajdonságnak. Épp így általános, – de tulajdonképpen még meglepőbb és éppen ezért még inkább magyarázatra szorul – az altruista büntetési hajlandóság is: nevezetesen hogy a föld legkülönbözőbb pontjain élő ember hajlandó saját költségén másokat megbüntetni – még akkor is, ha neki ebből semmi közvetlen haszna nem származik (Hauert et al. 2007). A büntetési hajlandóság ilyen elterjedése arra utal, a büntetésnek adaptív szerepe van az emberi közösségek stabilitásában (Fehr–Gintis 2007). (Nem elegendő a bosszúra, és az irigységre, esetleg a gyűlöletre hivatkozó pszichológiai beállítódásra utalni, hiszen – mint látni fogjuk – a büntetési hajlandóság éppen a fejlett, és piacos társadalmakban magas.)

A büntetést az elvárt viselkedéstől való eltérés, vagyis a norma-sértés váltja ki, és a szankció közvetlenül a norma-sértők ellen irányul. A kísérletekben a közösségbe való befektetés volt az elvárt norma, és büntetés a norma-sértők, vagyis a potyautasok megrendszabályozásának eszközeként működött. Ám a norma-sértésnek lehetnek közvetettebb formái is. Mivel a büntetés evolúciósan hatékonynak bizonyult, a következő lépésben elvárt viselkedéssé – vagyis normává vált – a büntetési hajlandóság is. Így normásértő viselkedéssé válik a potyautasok megbüntetésének elmulasztása. Ezt a (költséges) büntetéstől való elzárkózást nevezték a kutatók másodrendű potyautaságnak. Ezzel párhuzamosan pedig, felvetődhet a másodrendű potyautasok megbüntetésére is. A kísérletekben így elemezni kezdték a másodlagos büntetés hatását a közösség stabilitására.

A kísérletben számítógéppel szimulálták a FD játék lezajlását különböző méretű – két-főstől, egészen 256 fősig terjedő – csoportokban (Fehr–Fisherbaheer 2003). A játék feltételeit úgy határozták meg, hogy a csoportok egy résznek nem volt megengedve a büntetés, másik részének „csak” a potyautasok büntetésére volt lehetősége, míg egy harmadik részüknek megadták mind a potyautasok, mind pedig, a potyautasok büntetésétől elzárkózók (vagyis a másod-rendű potyautasok) megbüntetésének lehetőségét. Ha kizárólag a csoport tagjainak együttműködési készségére – a kölcsönös altruizmusra – hagyatkoztak, csupán néhány fős csoportok létezhetek stabilan. (Lásd az alábbi 1. ábrát Fehr–Fisherbaheer 2003. 770.) Ilyen feltételek mellett egy tucatnál több tagot számláló közösség egyszerűen nem életképes. Ha tehát kizárólag az egyének együttműködési készségére hagyatkozunk, egyszerűen nem létezhetne társadalom. Amikor azonban megadjuk a potyautasok megbüntetésének lehetőségét a stabilan együttműködő egyénekből álló közösség mérete elérte a két tucatot, de a stabil „létezés határa” itt is alatta marad a 128 főnek.

Ám ha lehetőséget adunk az elsődleges, és a másodlagos büntetésre egyaránt – lásd az ábra – a közösség 256 tagnál nagyobb méretben is életképes maradt. A kísérlet azt mutatta, a társadalom fennmaradását sem az altruizmus, ám még az első-rendű altruista büntetés sem képes biztosítani. A történelem során, az egyre növekvő méretű társadalmak stabil létezését, kezdetben a szocializáció során átadott, a norma-szegés visszaszorítására szolgáló egyéni büntető stratégiák alkalmazása, majd különböző típusú, büntetést végrehajtó – pl. a büntetés költségeit részben átvállaló állami - intézmények működtetése, végül a közvetlen büntető intézményeket kiegészítő, „másodlagos” büntető (és épp így, a másodrendű jutalmazó) intézmények (pl. vallás, vagy a „dicsőség” közösségi számontartása) bevezetése biztosította (Marosán 2008).

1. ábra Az együttműködési készség a büntetés-nélküli, altruista és a másodlagos büntetés esetén

Forrás: Fehr–Fisherbaheer 2003:770 o.

A fenti kísérlet – érvelhet bárki – bizonyítja ugyan, hogy az AB-nek fontos szerepe van a közösség fennmaradásában, de felvethető – és vannak is erre utaló jelek (Kionary–Barclay 2005) – hogy az emberek, nem szívesen élnek a büntetés rendszerében. Ha tehetnék – és megválaszthatnák hol, milyen körülmények között éljenek – a büntetés nélküli társadalmat választanák, és csak a társadalmi nyomásnak engedve fogadják el a büntetést. Egy következő kísérletben „rákérdeztek” erre a feltételezésre. Az erre irányuló vizsgálatban a résztvevőknek induláskor felkínálták a „büntetéses”, illetve a „büntetés nélküli” kísérleti feltétel közötti választás lehetőségét (Rockenbach–Milinski 2006). A résztvevők 70%-a induláskor a „büntetés nélküli” kísérleti csoportot választotta. A választás következményei megrázóak voltak: a „büntetés” intézményét alkalmazó csoportban jóval nagyobb volt a közösségbe való befektetés, és mivel idővel egyre kevesebb lett a potyautas, és így egyre csökkent a büntetés költsége az egyének számára. Ezzel szemben a „nem-büntető” társadalmában hamar túlsúlyra jutottak a potyautasok. Mivel pedig ezzel párhuzamosan gyorsan lecsökkent a „befektetés” mértéke, így a reménybeli „potya” hamarosan nullára csökkent, és a társadalom is elszegényedett. Amikor pedig, a kísérlet későbbi szakaszában, a résztvevők szembesültek a választott csoportjukban lezajló folyamatokkal, a korábban büntetés-nélküliséget preferáló résztvevők egyre nagyobb arányban részesítették előnyben a „büntetés” lehetőségét felkínáló csoportot. Világossá vált ugyanis előtűnik, hogy a büntetéses csoportban a közösségbe való befektetés magasabb szintű volt, mint a büntetés nélküliben (Rockenbach–Milinski 2006: 719).

Ugyanezt a kérdést vizsgálta egy másik kutatócsoport a közös javak játékának ismétléses változatát alkalmazva (Güerker et al. 2006). Ebben a kísérletben is felkínálták a résztvevőknek a büntető, illetve nem-büntető csoportok választását, és az eredmények megegyeztek a korábbival. Induláskor csupán a résztvevők 1/3-a választotta a büntetés

intézményét felkínáló csoportot (Gürerk et al. 2006: 109). Ugyanakkor ez a választás nem pusztán morális, vagy kényelmi preferencia volt. A büntető intézmények alkalmazását elfogadó egyének hajlandók voltak: (1) saját költségen jelentős mértékben büntetni a csoport potyautasait, ugyanakkor, (2) a nem-büntető csoportok tagjainál átlagban 40%-kal többel hozzájárulni a közösségi forrásokhoz. És fordítva, a nem-büntető csoportot választók között igen magas volt a potyautasok aránya, és egyénileg kevesebbel járultak hozzá a közösséghez, mint a büntetők. Ennek eredményeképpen a büntetés intézményét alkalmazó csoportok közösségi befektetéseinek mértéke jelentősen meghaladta a nem-büntető csoportokét. Jellegzetes volt, ahogyan a nem-büntetők reagáltak erre a helyzetre: fokozatosan alkalmazni kezdték a büntetés intézményét. A kísérlet végső szakaszában a büntetést alkalmazó csoportok aránya elérte a 90%-ot, és a különbség az egyéni hozzájárulás mértékében még szélsőségesebb lett. A büntetők a kapott források 95%-át befektették a közösbe, míg a nem-büntetők hozzájárulása a 0-ra esett vissza. Még két érdekes – és társadalmunk mai helyzetét figyelembe véve elgondolkoztató – tapasztalatra tettek szert a kutatók. Az egyik: azok a résztvevők, akik potyautasból büntetőkkelé váltak – a neofitákra jellemző viselkedéssel – magasabban hozzájárulók, egyben szigorúbban büntetők lettek, mint az eredetileg is büntetők. A másik: miközben a szabályok betartásában egyaránt szerepe van a pozitív ösztönzőknek (a jutalomnak) és negatív (büntető) szankcióknak, egy jutalomra átlagban 1.66 büntetés jutott, ami a büntetés ilyen mértékű preferenciájára utal (Gürerk et al. 2006: 110).

A BÜNTETÉS DICSÉRETE

A felsorolt kísérletek összességükben megvilágítják, egyben magyarázatát adják annak a történelmi tendenciának, hogy a büntető-intézmények különböző formáinak alkalmazása miként támogatja az egyre nagyobb közösségek létrejöttét, és fennmaradását. Ebből a szempontból a büntetés intézményei – sokat átkozott állam, és a különböző viselkedést-befolyásoló társadalmi intézmények, mint a törvény, az erkölcs, sőt a vallás is – evolúciós adaptációknak tekinthetők (Marosán 2008). Úgy tűnik, éppen akkor van jelentősége a „másodlagos” büntetésnek, amikor az adott közösségben viszonylag gyorsan, tömeges, és jelentős viselkedés-módosítás megy végbe, a forradalmak vagy korszakváltást jelentő reformok (pl. a honfoglalás) során. Ilyenkor kéz a kézben kell haladnia az „elsődleges” (a norma-sértőkre összpontosító) és a „másodlagos” (a norma-sértők büntetését elmulasztókra irányuló) büntető-intézményrendszer fejlődése. Ahhoz, hogy a közösség viszonylag gyorsan magáévá tegye az új, és a történelmi hagyományaitól elütő szabályt – a közvetlen szabályszegők büntetése mellett –, a szabályszegést gyakran csak „kívülről” szemlélő egyéneket is büntetéssel kell rászorítani arra, szabályszegést tapasztalva lépjen ki passzív szerepből, és vállaljon részt – saját költségén – a szabálykövetés kikényszerítésében. Ezért volt fontos a honfoglalás idején, a letelepedéssel egyidejűleg, amely új együttélési szabályok (új törvények) kialakítását kívánta meg, a kereszténység felvétele, amely legitimálhatta ezeket a szabályokat, és másodlagos büntető (egyben másodlagos jutalmazó) szerepet betöltve segíthette, és hatékonyabbá tette az új normák működését.

A közösség hőse tehát nem csupán, sőt nem is elsősorban Teréz Anya, aki a „másik orcáját is odanyújtja”, hanem – hangozzon ez bármilyen szentségsértően – a „magányos

cowboy”, aki saját kárán (néha saját élete árán is) leckézteti meg a közösség megkárosítóit. Bizonyos korszakokban azután – pl. amikor különböző okok miatt robbanásszerűen elterjed a „potyautasság” – még fontosabb az altruista büntetés, mint a feltétel nélküli jó-szándék. Világosan bizonyították ezt saját IFD játékot alkalmazó kísérleteim (Marosán 2006). Ebben, 5 csoportban, 68 hallgató, harminc meneten keresztül játszott a IFD játékot. A játék elején és végén kérdőívvel azonosított viselkedéstípusok számba vétele lehetővé tette, hogy a viselkedési stratégia változását nyomon követhessük. A kísérlet eredményei megmutatták, hogy a játék során nyert – gyakran negatív - tapasztalatok hatására, a kísérlet végére, mind a túlságosan „elnéző” (feltétel nélkül együttműködő), mind pedig, a „csaló” (bizalmatlan, és önző) stratégiát választók aránya visszaszorult. A 30. menet végére – a korábban végrehajtott kísérletekkel összehangban – a „kedves, de büntetni kész” TFT emelkedett ki „siker-stratégiaként”.

Ugyanakkor a kísérlet igazolta: a közösség szempontjából az elnéző, „majd csak észreveszi magát” stratégia nem csupán ön-, de közveszélyes is. Önveszélyes, mert a helytelenül viselkedőt megerősíti abbéli tudatában: egyedül hatékony, és ezért követésre érdemes korábbi – önző, és csaló – stratégiája. Ugyanakkor, ez a viselkedés közveszélyes is, mert segít a közösséget károsító viselkedés terjedésében. A pro-szocialitás kikényszerítéséhez elengedhetetlenül bizonyult a TFT-k világosan felismerhető, határozott, de nem megtorló büntetése. Ennek hiányában különös ciklust ír le a társadalom: „káoszt” > „bizonytalan együttműködés” > együttműködő TFT-k társadalma > jóindulatú (elnéző) TFT-k társadalma > növekvő számú potyautas > túlsúlyra jutó potyautasok és lecsökkenő együttműködés > a közösség szétesik, és egymástól elszigetelt aktorok halmazává válik. A „káoszt” visszaállt, és az aktorok újra elkezdhetik hosszú és küszködéssel teli útjukat újra a pro-szocialitás felé (Fowler 2005).

A BÜNTETÉS KONTEXTUS-FÜGGÉSE

A büntetés tehát – mint látjuk – nélkülözhetetlen eszköze a társadalmi létnek. Ugyanakkor, az is világos, hogy egy adott közösségben élő átlagos ember, büntetési hajlandósága változó: részben személyiségének, részben konkrét élettörténeke, jelentős mértékben azonban társadalmi körülményeinek függvénye. Figyelmünket alapvetően a társadalmi tényezőkre összepontosítva, megállapíthatjuk, egy konkrét személy büntetési hajlandósága alapvetően három tényezőtől függ: (1) a társadalom fejlettségétől (gyűjtögető, letelepült, vagy ipari társadalomban él-e?), (2) a közösség homogenitásától (sok, vagy kevés környezetében az eltérő életmódot folytatók száma), (3) a kísérletben résztvevők – gyakran a kutatók figyelmét elkerülő – egyedi társadalmi kapcsolataitól és speciális körülményeitől.

Büntetés hajlandóságot – erre korábban már utaltunk – mindennek előtt az adott közösség fejlettségi szintje befolyásolja. A DJ, az UJ, valamint a KJJ kísérletekből a következő általános szabály vonható le: minél kiterjedtebb a munkamegosztás az adott közösségben, és – ebből következően - minél inkább rászorultak egymásra az ismeretlenek, egyben minél inkább tapasztalják az ismeretlenekkel való együttműködés előnyét, annál magasabb lesz mind az együttműködési, mind pedig a büntetési hajlandóság (Henrich et al. 2004). Ennek a ténynek az a magyarázata, hogy minél fejlettebb a közösség, minél jobban integrálódott világgazdaságba, tagjai annál inkább ta-

pasztalják, hogy életkörülményeiket alapvetően befolyásolja: környezetükben élők milyen mértékben tartják be az együttműködést segítő közösségi szabályokat. Ebből adódik az a beállítódásuk, hogy ismeretlenek között is szabálykövetők lesznek, ugyanakkor hajlamosabbak lesznek az együttműködés szabályai ellen vétőket – a potyautasokat – megbüntetni. A kísérletekben ez a beállítódás abban mutatkozik meg, hogy gazdaságilag minél fejlettebb közösség tagjai a résztvevők, annál több forrás átadását várja el az ismerentlentől, és egyben maguk is annál magasabb saját forrást hajlandók átengedni. Ugyanakkor büntetési szituációban, magasabb altruista büntetést lesznek hajlandók alkalmazni (Marosán 2007). Egészében – a közvélekedéssel ellentétben – az ipari társadalmak polgárai a vándorló közösségek tagjaival összevetve, együttműködőbbek az idegenekkel – inkább hajlamosak megosztani velük forrásaikat, és megelőlegezni nekik a bizalmat – ugyanakkor, hajlamosabbak altruista büntetéssel kényszeríteni őket az együttműködésre, és kevésbé fogadják el a méltánytalanságot.

A másik – az elmúlt időszakban végrehajtott – kísérlet, amely a büntetés kontextus-függését mutatta, a közösségek összetételére összpontosított. A kísérletre Pápua Új Guineai Felföld két kicsiny, egymástól elkülönülő, de együttműködő és egymással nem ellenséges viszonyban levő közösségénél került sor (Bernhard et al. 2006). A kutatók, a DJ speciális változatát játszották, amelynek három résztvevője eltérő szerepet töltöttek be. A felosztó (D), az általa kapott összeget saját belátása szerint szétoszthatta önmaga és a kedvezményezett (K) között. Ha ezt a felosztást az ítélkező (I) nem tartotta igazságosnak, megbüntethette – saját kárán – a felosztó személyt. A kísérletben különböző összetételű csoportokat alkottak: volt, ahol mindhárom személy egy törzsből származott, (DKI), volt, ahol K és I, származott azonos törzsből (KI), volt, ahol D és K tartozott egy törzshez (DK), és végül, volt, ahol D és I tartoztak azonos, míg K „idegen” törzshez (DI).

Az eredmények egyértelműen igazolták: az önző személy minden esetben számíthat arra, hogy akár a saját, akár az idegen törzs „igazságtevője” megbünteti, ugyanakkor a méltányosságot nemcsak a saját, hanem az idegenek felé is elismerték. Ez az egyenlőség és igazságosság értékeinek – nem egyformán érvényesülő, de mindenütt előbukkanó – univerzalitására utal. Jellegzetesen eltérő volt azonban – és a csoportösszetételtől függött – a büntetési hajlandóság: magas-szintű volt a DKI és a KI esetben, míg alacsony a DI és DK esetben. (Ezt a jelenséget nevezték a kutatók „parókiális altruizmusnak”.) DKI esetben – mivel az egyenlőség és a méltányosság értékeit magasra értékelték a résztvevők – várható volt a norma-sértők büntetése. A KI esetben, a DKI-val összemérhető büntetési hajlandósága az ún. etnocentrikus viselkedés szemszögéből logikus. A modern korból is jól ismert érzés kifejezője: a saját csoporttaggal szemben méltánytalanul eljáró idegen büntetést érdemel. A DI és DK esete ugyancsak az etnocentrizmus modellje alapján értelmezhető. A DI esetben idegen „járt pórul”, a saját csoportot nem érte kár, saját pénzen nem érdemes büntetni. Ezzel szemben a DK esetben, a büntető helyzetében levő, de más törzshöz tartozó I úgy okoskodik: kevés közöm van ahhoz, miként élnek az idegenek, emiatt nem éri meg saját pénzen igazságot tenni.

A „parókiális altruizmus” jelenségét azután számítógépes szimulációs kísérletben is vizsgálták, és ellenmondásos jelenségre bukkantak (Choi et al. 2007: 636). A kutatók az ágenseket két „génnel”, illetve azok két „alléljával” ruházták fel: lehettek toleránsak, vagy etnikai szemléletűek, és lehettek altruisták vagy nem-altruisták. Ezután a genetikai meghatározottságuk alapján négyféle viselkedésű (nyitott altruista, nyitott nem-altruista,

etnocentrikus altruista, és etnocentrikus nem-altruista) menetenként párokba sorsolt ágensek több-száz meneten keresztül kölcsönhatottak. A kölcsönható ágensek hálózatából azután két – egymástól alapvetően eltérő, de az adott feltételek között egyaránt stabil, és magas „rátermettségű” – közösség emelkedett ki: a nyitott nem-altruista (önző kereskedőké), és a etnocentrikus altruista (önfeláldozó harcosoké).

A fenti kísérlet azt látszik bizonyítani, hogy amennyiben – miként az emberiség fejlődésének hosszú korszakaiban – a közösségek kapcsolatát inkább jellemezte a harc, mint a kereskedelem, a saját közösség önfeláldozást is magában foglaló előnyben részesítése, és egyidejűleg más közösségek ellenséges elutasítása közösségi rátermettséget növelő, tehát adaptív jellemzővé válik. A „parókiális” altruizmus jelensége arra világított rá, hogy nem csupán az együttműködési, de a büntetési készség is jellegetesen „etnocentrikus”. Ez a kísérletileg igazolt tény pedig magyarázza mindennapjaink -szomorúan megélt – tapasztalatát, hogy a közösségek differenciálódásával, és heterogenitásának növekedésével az együttműködési és a büntetési készség is visszaesik, és a közösség kevésbé integrálttá válik.

Az antropológusok kezdettől fogva felhívták a figyelmet a különböző közösségekben végrehajtott kísérletek eredményeinek kontextus-függésére (Lesorogol 2007). A játékelméleti vizsgálatok ugyan – a társadalomtudományok hagyományos módszereihez képest – világos és szabványos feltétel-rendszert alakítanak ki, mégsem képesek teljesen kiszűrni a kontextus-függést, ami számottevően befolyásolhatja a résztvevők viselkedését. Amikor például az egyik kísérletben a résztvevők számára a problémát szociológiai kérdésként fogalmazták meg, a játékosok magasabb szintű együttműködési készséget mutattak, mint amikor közgazdasági kérdésként prezentálták azt. Jellegzetes különbséget találtak a különböző nemzeti gyökerű résztvevők kockázat-vállalási és döntési stílusa között. A korábban említett 16 kis közösséget elemző kísérletben például arra figyeltek fel, hogy a tanzániai Hazda törzs tagjaival ellentétben – akik hajlandók voltak jelentős mértékű AB-ra – a perui Machiguenga törzs viszonylag kevés készséget mutatott ugyanerre. Egy másik kísérletben a francia résztvevők inkább „büntetés-pártiak”, míg az irakiak inkább vonakodók voltak az AB tekintetében. Hasonló módon befolyásolja a KJJ-ben az együttműködési készséget, de épp így a büntetési hajlandóságot, a résztvevők közösségének nemrég átélt kollektív tapasztalata. Így például egy kenyai kísérletben, a térségben nemrég lezajlott közös beruházás pozitív tapasztalatai növelték a befektetési hajlandóságot (Esminger 2006). Mindez arra figyelmeztet, az eredmények értelmezésénél óvatosan és körültekintően kell eljárni, és a kontextuális tényezők nem elhanyagolhatók.

A BÜNTETÉS TORZULÁSAI

Az eddigiek egyértelműen bizonyítják: a büntetés különböző intézményeinek alkalmazása a közösségi integráció nélkülözhetetlen eszköze. Ennek nem mond ellent, hogy a büntetésnek – miként az altruizmusnak is – megvannak a „torzulásai”. A „torzulás” kifejezés arra utal, hogy a viselkedés szempontjából kevert - altruista, konformista, csaló egyedeket egyaránt tartalmazó – valóságos társadalomban, létezhet olyan büntető stratégia, amelynek alkalmazása a proszocialitás gyengüléséhez, végső esetben, a közösség széteséséhez vezethet. Az eddigi kutatások a „proszociális” büntetési

stratégia négy jellegzetes „torzulására” hívták fel a figyelmet: (1) „alul-büntetés” (Fehr–Gächter 2002), (2) másodrendű potyautasként a büntetéstől való elzárkózás (Dreber et al. 2008), (3) a „túl-büntetés” (Fehr–Rockenbach 2003), (4) az antiszociális büntetés (Herrmann et al. 2008).

Az „alul-büntetés”, kudarcot eredményező, következményeit már az első IFD játékok feltárták. Még világosabbá tették azonban a „büntetés-nélküliség” egyéni, és közösségi-rátermettséget rontó jellegét a korábban idézett – és a büntetés nélkülözhetlenségét tanúsító – kísérletek. Még azok is, akik nem értenek egyet azzal, hogy a szabályok ellen vétőket meg kell rendszabályozni, a valóságos életben, szembetalálkozva a büntetés-nélküliség állapotának életminőséget és közösségi jólétet rontó hatásával maguk is bevezetik a büntetés intézményét. Úgy tűnik az emberiség eddigi történelmében az egyre fejlődő, és mind összetettebb formát öltő büntető-intézmények nélkülözhetetlen eszközei a fejlődés fenntartásának. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy bármiféle büntetés egyaránt hatékony lenne.

A büntetés-stratégia második torzulása: a másoknak kárt okozó szabályszegők megbüntetésétől – „másodrendű” potyautasként – való elzárkózás. Bemutattuk (lásd 1. ábra), hogy a közösség stabilitásának megőrzésében szerepe van nemcsak az elsődleges, de a másodlagos büntetésnek. A másodrendű potyautas, az őt közvetlenül nem, csupán a közösség más tagját érő „atrocitást” nem reagálja le altruista büntetéssel, hanem tovább lép: nem hajlandó saját forrásokat áldozni a másokat megkárosító csaló megleckéztetésére. A legutóbbi kísérletben a kutatók azt vizsgálták, vajon milyen kimenete lesz az együttműködő, a csaló, és az altruista-büntető stratégiát követő egyedekekből álló csoportnak (Dreber et al. 2008). Az adott feltételek mellett az altruista (és költséges) büntetés emelte ugyan a csoporton belüli együttműködés mértékét (a kontrollként vizsgált, csak együttműködőket, illetve csalókat tartalmazó csoporthoz képest), ám nem növelte a csoport átlagos eredményét.

Ez az eredmény arra utal, hogy a közösség érdekében saját költségen a csalókat megbüntető – miként a „Hét mesterlövész” című filmben a cowboy-ok egy része – ráfizetnek, miközben a proszocialitás fennmaradásából származó előnyöket, az egyébként szabálykövető, de a szabályok áthágóinak megbüntetésével nem bajlódók aratják le. Mivel ők betartják a pro-szociális szabályokat (vagyis nem potyautasok), de nem alkalmazzák az altruista büntetést sem, így maximálni tudják egyéni rátermettségüket (Milinsky et al. 2008: 297). Felismerték tehát, hogy az adott helyzetben közvetlenül érzékelhető „nyerő-stratégia”: együttműködni, de nem veszíteni pénzt a csalók – saját költségen történő – megbüntetésére, bízva abban, hogy ezt majd mások megteszik. Az oka, hogy a „másodrendű” potyautasság stratégiája is a torzulásnak tekinthető: következményeként a proszocialitás fennmaradásához nélkülözhetetlen altruista büntetést maladaptívvá – vagyis evolúciósan hátrányossá – válik. Azok akik, a közösség érdekében, saját forrásaikat feláldozva büntettek, az elszenvedett veszteségek hatására vagy közömbössé válnak, és nem büntetnek tovább, vagy egyszerűen kipusztulnak. Így végeredményben a közösség proszocialitása meggyengül, és ez az egész társadalom kára lesz. Nem véletlen hát, hogy a társadalmak sokféle, az altruista és nem altruista büntetést stabilizáló mechanizmust működtetnek. Ilyenek az indirekt reciprocitás (vagyis a jó-hírnév), amely az adott közösségben számon tartja, és elismeri a közösség érdekében tett jótetteket (Panchanathan et al. 2004). Ilyen azonban maga az állam (és sokféle

intézménye) is, amely az egyéntől függetlenített törvényhozói, és végrehajtoi apparátusának finanszírozásával, és működtetésével átvállalja az altruista büntetés terheit.

A büntetési stratégia harmadik torzulása a „túl-büntetés”, valamint, ide sorolható az ún. „nem-legitim” büntetés. A „túl-büntetés” veszélyeire már a TFT bemutatása kapcsán felhívtuk a figyelmet. A TFT sikereinek lényeges összetevője volt, hogy kifejezetten elutasította a megtorlást, amikor a „megcsalt” fél – A Döbrögit háromszor elvető Ludas Matyiként – sorozatos „nem-együtműködéssel” sújtjuk a korábbi menetekben őt „becsapó” partnerét. A TFT egyik – ritkán kiemelt – nagyon fontos jellemvonása, hogy nem a büntetésre, hanem az együtműködés helyreállítására összpontosít. Büntetése pusztán figyelmeztetés: minthogy mindent az életben másokkal való együtműködésből szerzünk, a legfontosabb az együtműködés fenntartása, illetve helyreállítása. A „nem-legitim” büntetés jelenségére az ún. bizalom-játék (BJ) egy egyedi változatát alkalmazó kísérlet hívta fel a figyelmet (Fehr–Fisherbaheer 2003). Ebben a játékban az egyik résztvevő, a befektető (B), a rendelkezésre bocsátott összegből saját belátása szerint adhat (vagy nem ad) ad át bizonyos részt partnerének. Az átadott összeget a játékvezető megháromszorozta, majd ebből a kedvezményezett (K) visszaadhatott B-nek, annyit, amennyit akart. A büntetés beillesztésével, a menet végén B, aszerint, hogy méltányosnak érezte-e a K által neki visszajuttatott összeget, a játékvezetőn keresztül (vagyis ebben az esetben nem saját költségen) levonással büntethette K-t.

A kutatók meglepetésére az esetek számottevő többségében a „büntetési intézmény” bevezetése – részben ellentétben a korábbi kutatásokkal – nem emelte, inkább csökkentette a későbbi menetekben a „visszaautalt” pénzek mennyiségét. Ez a csökkenés B alacsony „viszont-igénye” esetén alacsony volt, jelentős „viszont-igény” esetén ugyanakkor nagy, és ez a későbbiekben lényegesen csökkentette az együtműködés mértékét (Fehr–Rockenbach 2003: 140). A kutatók ezt a hatást annak tulajdonították, hogy az efféle „csereügyletek” résztvevőiben kialakul az önként átadott pénzekből való „részesedés” elvárható (morálisan indokolható) mértéke. Ha egy adott közösség tagjai azt tapasztalják, hogy mások „morálisan” elfogadhatatlan igénnyel lépnek fel – esetünkben pl. B azt látja, K vonakodik visszajuttatni az előzetesen általa átengedett pénze alapján „neki járó” összeget, vagy más szemszögből, K úgy ítéli, a befektető (B) morálisan elfogadhatatlanul sokat igényel vissza, amire annak, ellene irányuló büntetéséből következett – akkor a büntetés intézménye inkább együtműködést gyengítő, semmint azt erősítő hatású. Ez a jelenség gyakran kerül szóba, amikor az adózás etikus, vagy túlzó mértékét vitatják.

A büntetési stratégia negyedik torzulására – az antiszociálisnak nevezett büntetésre – egy legutóbb végrehajtott nemzetközi összehasonlító vizsgálat világított rá (Herrmann et al. 2008). A kísérlet során a világ 16 egymástól független – fejlettségüket tekintve számottevően eltérő – társadalmában végeztek, pontosan megtervezett, több menetes, „büntetéses” és „büntetés nélküli” formában egyaránt lebonyolított, négy-fős csoportokra épülő KJJ-ot. A „büntetéses” változat abban tért el a büntetés nélkülitől, hogy a befektetési menetet követően a tagokat tájékoztatták a többiek hozzájárulásáról, majd megadták a lehetőséget, hogy 1 saját „pénz” levonása árán, 3 „pénz” levonást idézhettek elő az általuk nem kellően „adakozónak” minősített tagoknál. Az eredmények részben visszaigazolták a korábbi kísérleteket: a résztvevők készek voltak az AB-re, és ennek mértéke függött a társadalmak típusától. Minél fejlettebb volt egy társadalom (minél kiterjedtebb

volt a piac, és a demokrácia), annál magasabb volt az AB-i hajlandóság, de egyben, annál magasabb volt a közösségbe való befektetés mértéke is.

Ugyanakkor a kutatók meglepetésére felbukkant egy ún. antiszociális (ASZB) büntetés-típus. Így nevezték a kutatók azt, amikor a büntetés nem (csupán) a potyautasokra, hanem a közösségbe magas színt befektetőkre is irányult. Az antiszociális büntetés bizonyos esetekben – visszafogva a magas szinten befektető tagok befektetési hajlandóságát - alapvetően lerontotta a közösségi befektetések mértékét. A kísérleti eredmények értelmezése még bizonytalan. Lehetséges, hogy egyszerűen arról van szó, akit megbüntettek, feltételezi, ezt azok követték el, akik jelentősen hozzájárultak a közösséghez, és mintegy bosszúból büntették őket. Elgondolkodtató azonban az, hogy az antiszociális büntetés mértéke viszonylag kicsi a demokratikus és ipari társadalmakban, míg magas a „rendszerváltások átesett” és viszonylagosan kevésbé fejlett a piacgazdaságú, és civil közösségekkel jellemezhető társadalmakban (Gintis 2008: 1346). Ez részben magyarázza, hogy a „jókat” is büntetők között előkelő helyen szerepeltek a volt Szovjetunió tagországaiból származó résztvevők.

A cikkben – az elmúlt évtizedben lefolytatott kutatásokat összefoglalva – azt kívánjuk bemutatni: nem csupán az együttműködési készség (az altruizmus, és a szolidaritás), hanem a büntetési hajlandóság (mások, saját költségen – sokszor irigységből vagy rosszindulatból fakadóan – történő megfegyelmezésével a közösségi szabályok betartására történő rákényszerítése) is elmaradhatatlan része a társadalmi együttélésnek. Így a közvélekedéssel szemben, igazolva a tudomány korábbi eredményeit azt kaptuk: nem pusztán a pozitív érzelmet megtestesítő altruizmus, és együttműködési készség, hanem a többnyire negatívan megítélt büntetés, és annak intézményesült formái is nélkülözhetetlenek a globalizálódó társadalmak fennmaradásához. A büntetést nem alkalmazó közösségek – az antropológia és az általunk hivatkozott kísérletek egybehangzó tanulsága szerint – nem létezhetnek stabilan. A büntetés akkor intézményesül, amikor a közösség mérete megnő, differenciáltabb lesz. Amikor rögzül az egyenlőtlenség, kialakul a hatalmi szerkezet, és az együtt élő közösség tagjai között tömegével jelennek meg a hagyományos kultúrától számottevően eltérő életmódot folytató egyedek, vagyis a közösség heterogenitása megnő, akkor a büntetés intézményei egyre összetettebbé válnak. Az eddigi történelem – ez idáig – nem kínált büntetés-nélküli közösséget sikeres alternatívaként. Az emberiség, és annak bármely része – így a mai magyar társadalom – az előtte álló problémák megoldására ezért, tetszik, nem tetszik, nem nélkülözheti az altruista büntetést, sem pedig az ezt vállalók cselekedetének elismerését.

IRODALOM

- Axelrod, R. (1990): *The Evolution of Cooperation*. London: Penguin Books.
 Bernhard, H. et al. (2006): Parochial Altruism in Humans. *Nature*, 442: 912–914.
 Bhattacharjee, Y. (2006): The value of the Stick: Punishment was a driver of Altruism. *Science*, 312: 1727.
 Boyd, R.–Matthew S. (2007): A Narrow Road to Cooperation. *Science*, 316: 858–859.
 Camerer, C.F. et al. (2006): When Does „Economic Man” Dominate Social Behavior? *Science*, 311: 47–52.

- Choi, J.K. et al. (2007): The Coevolution of Parochial Altruism and War. *Science*, 318: 636–640.
- Csányi V. (2002): *Etológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Dreber, A. et al. (2008): Winner don't punish. *Nature*, 452: 348–351.
- Elster, J. (1995): *A társadalom fogaskerekei*. Budapest: Osiris–Századvég.
- Esminger, J. (2006): Market Integration and Fairness. In Henrich, J. et al. eds.: *Foundations of Human Sociality*. Oxford: Oxford University Press, 356–381.
- Fehr, E.–Gächter, S (2002): Altruistic Punishment in Humans. *Nature*, 415: 137–140.
- Fehr, E.–Rockenbach, B. (2003): Detrimental Effect of Sanctions on Human Altruism. *Nature*, 422: 137–140.
- Fehr, E.–Fischerbahrer, U. (2003): The Nature of Human Altruism. *Nature*, 425: 785–791.
- Fehr, E.–Gintis, H. (2007): Human Motivation and Social Cooperation. *Annual Review of Sociology*, 33: 43–64.
- Fehr, E. et al. (2008): Egalitarianism in Young Children. *Nature*, 454: 1079–1083.
- Fowler, H.J. (2005): Altruistic Punishment and the Origin of Cooperation. *PNAS*. 102(19): 7047–7049.
- Gintis, H. (2008): Punishment and Cooperation. *Science*, 319: 1345–1346.
- Guth, W. et al. (1982): An Experimental Analysis of Ultimatum Bargaining. *Journal of Economic Behavior and Organizations*, 3(4): 367–388.
- Gürerk, Ö. et al. (2006): The Competitive Advantage of Sanctioning Institutions. *Science*, 312: 108–111.
- Hauert, Ch. et al. (2007): Via Freedom to Coertion: The Emergence of Costly Punishment. *Science*, 316: 1905–1907.
- Henrich, J. et al. (2004): *Foundations of Human Sociality. Economic Experiments and Ethnographic Evidence from Fifteen Small-Scale Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Henrich, J. et al. (2006): Costly Punishment Across Human Societies. *Science*, 312(June 23): 1767–1770.
- Herrmann, B. et al. (2008): Antisocial Punishment Across Societies. *Science*, 319: 1362–1367.
- Kiyonari, T.–Barclay, P. (2005): Selective Incentives for Cooperation: Second-order Punishment vs. Second-order Reward. In Talk presented at the 17th Annual Meeting of the Human Behavior & Evolution Society, Austin, Texas, June 2005.
- Lesorogol, C.K. (2007): Bringing Norms In. *Current Anthropology*, 48(6): 920–926.
- Marosán Gy. (2006): Az arany szabály evolúciója. *Magyar Tudomány*, 12: 1489–1498.
- Marosán Gy. (2007): A proszocialis értékek evolúciója. *Közgazdasági Szemle*, LIV(július–augusztus): 716–733.
- Marosán Gy. (2008): A „viselkedésprogramok” evolúciója. *Társadalomkutatás*, 26(2): 225–246.
- Milinski, A. et al. (2008): Punisher pays. *Nature*, 452: 297.
- Panchanathan, K. et al. (2004): Indirect Reciprocity can Stabilize Cooperation without the Second Order Free Rider Problem. *Nature*, 432: 499–502.
- Rockenbach, B.–Milinski, M. (2006): Human Behavior: Punisher Pays. *Nature*, 444: 718–723.
- Shennan, St. (2002): *Genes, Memes, and Human History*. London: Thames and Hudson.

VITA

KISEBBSÉG ÉS ISKOLÁZOTTSÁG – TÉNYEK, ADATOK PÁSZTOR ADÉL ŐSHONOS KISEBBSÉG MINT NEM ÖNKÉNTES KISEBBSÉG CÍMŰ ÍRÁSA KAPCSÁN –

KOVÁCS László

e-mail: laszlo.kovacs@uni-corvinus.hu

Abstract: Using 2002 Census data from Romania the author shows that there is a considerable difference on high-educated persons of different nationality. Moreover, the survey data of Public Opinion Barometer (Research founded by Soros Foundation Romania) demonstrates that – contrary to Adél Pásztor findings, published by *Review of Sociology* and *Szociológiai Szemle* – there is a significant difference in educational attainment in Romania among ethnic Romanian and ethnic Hungarian youths of 25–29 ages, in favor of Romanians. 26.715 persons were questioned in 14 field researches during the period of 1998 and 2004. In the age group 25–29 15.7 per cent of ethnic Romanians and 5.3 per cent of ethnic Hungarians have had diploma in higher education at the time of the survey.

Összefoglaló: A 2002. évi romániai census adatai szignifikáns különbségeket mutatnak a felsőfokú végzettséggel rendelkezők nemzetiségi megoszlása tekintetében. Ezen felül a Romániai Soros Alapítvány támogatásával szervezett Közvélemény Barométere kutatás adatai alapján – Pásztor Adél *Szociológiai Szemlében* és a *Review of Sociology*ban közzétett írásában foglaltakkal ellentétben – a romániai 25–29 éves korosztályba tartozó románok és magyarok körében is tetemes különbség tapasztalható a felsőfokú végzettségűek körében a románok „javára”. A kutatás 14 hulláma során 26.715 reprezentatív módon kiválasztott személyt kérdeztek 1998 és 2004 között. A 25–29 éves korcsoportban a felvétel idején a románok 15,7 százaléka, a magyarok 5,3 százaléka rendelkezett diplomával.

Keywords: education, minority, Romanian, Hungarian, Romania

Kulcsszavak: képzettség, kisebbség, román, magyar, Románia

Kiemelt helyen közli a *Szociológiai Szemle* 2006. évi második száma Pásztor Adél *Őshonos kisebbség mint nem önkéntes kisebbség* című írását,¹ melyben az európai őshonos kisebbségek iskolázottsági egyenlőtlenségeit és ezen belül a határon túli magyar kisebbség helyzetét elemzi. Elméleti keretül Ogbu kulturális-ökológiai megközelítését választotta, melyet kritikai észrevételekkel együtt, részletesen ismertet.

Izgalmas, kihívásokkal teli, felelősségteljes kutatói feladat a Magyarország határain kívül élő magyarok és a többségi nemzet iskolázottsági különbségeinek feltárása. A szociológus sokrétű tevékenysége azonban nem csak (elsősorban nem) divatos elméletek és módszerek alkalmazásából áll, hanem a társadalmi történések, a társadalmi valóság leírására, elemzésére kell fókuszálnia.²

ELMÉLETI KERET

Ogbu elméletét mindenekelőtt az afro-amerikai népesség iskolai teljesítményének a fehérektől való elmaradására való magyarázatként dolgozta ki, azonban olyan egyesült államokbeli autonóm kisebbségek is vizsgálatának fókuszában állottak, amelyek nyelvi vagy kulturális szempontból a többségtől jól elkülönülnek, gazdasági, politikai, társadalmi helyzetük tekintetében nincsenek alárendelt helyzetben. Ez utóbbi csoportok kizárólag fehérekből állottak (zsidók, mormonok) és iskolai teljesítményük alapján viszonylag sikeresek voltak; iskolai eredményeik alapján sikeres, őshonos, nem-fehér kisebbségre – az Amerikai Egyesült Államokban – nem talált példát (Ogbu 1992).

Az afro-amerikai népesség kisebbségi helyzete merőben más, mint a határon túl, a környező országokban élő magyar kisebbségé. Valamely elnyomott kisebbségi csoport kollektív identitása két tényező megteremtése és fenntartása által definiálható: státus-problémák³ (külső erők, amelyek egy embercsoportot a népesség többségétől elkülönített entitásként határoznak meg) és a kisebbség válasza a státus-problémákra⁴ (Ogbu 2004). A kisebbségi csoport kollektív identitásának néhány jellemzője a Magyarországon és a határos országokban élő kisebbségek esetén is – így a határon túli magyarok esetében is – érvényes; ennek ellenére a környező országokban élő magyarok társadalmi-gazdasági státusának, a tapasztalható egyenlőtlenségek vizsgálatakor talán az európai kultúrkörhöz közelebb álló Bourdieu⁵ (1997), Beck (1997), Sorokin (1998) vagy akár DiMaggio (1998) elméleti megközelítését (is) hasznos lett volna alkalmazni.

- 1 Az írást a *Review of Sociology* 2006. évi második száma is közli.
- 2 A kutatói tevékenységnek az adatbázis kiválasztására is ki kell(ene) terjednie; annak eldöntése, hogy egy adatfelvétel alkalmas-e az adott probléma vizsgálatára, akár döntően befolyásolhatja az elemzés során levont következtetések érvényességét és megbízhatóságát.
- 3 A státus-problémákat kollektív problémaként határozza meg, amely a társadalomba való bekebelezéstől az instrumentális diszkriminációig, a társadalmi alárendeltségtől az expresszív rossz bánásmódig egy sor – az alárendelt csoportnak a fennálló többség-kisebbség viszonyban – megoldhatatlannak vagy nehezen megoldhatónak tartott problémát tartalmaz.
- 4 A nem önkéntes kisebbségi csoport tagjai kollektíven és egyénként is reagálnak a többségiéknél alacsonyabb gazdasági, politikai státuszukra vagy a nyelvi-kulturális stigmatizációjukra, ami kollektív identitásukat és különálló létüket erősíti.
- 5 Bourdieu az inkorporált társadalmi tőke fogalmát kifejezetten az egyén tulajdonává váló, mindenekelőtt oktatási intézményekben megszerezhető képzettség definiálására vezette be.

Az európai kisebbségek esetében gyakran a többségi csoporthoz tartozók viszonyulása határozza meg a kisebbség iskolai teljesítményét, ami adott országon belül is különböző lehet (Luciak 2004). Feltételezhető, hogy a romániai magyaroknál is a mindenki számára megközelíthető anyanyelvű iskolarendszer a Székelyföldön vagy az erdélyi jelentős magyar népességgel rendelkező városokban jótékonyan hat az iskolai teljesítményre; a szórványban élők egy része azonban kénytelen románul tanulni, ami időlegesen visszavetheti a teljesítményt. A későbbiekben – amennyiben a felsőoktatásban olyan szakot választ, amely nem hozzáférhető magyarul – a román nyelv alapos ismerete előnyére is válhat. A magyar középfokú és felsőfokú oktatásra is jellemző önkéntes szegregáció az 1970-es 1980-as évek erőszakos elnemzetietlenítő oktatáspolitikája fényében plauzibilis. A magyar felsőfokú oktatás azonban számos területen nem vagy nem megfelelő színvonalon hozzáférhető. A magyar nyelvű felsőoktatás expanziója üdvözlendő fejlemény az 1989-es változásokat követő Romániában, nem elhanyagolható azonban az a hátrány, amit a román szaknyelv és gyakran a román nyelv⁶ megfelelő ismeretének hiánya a későbbi elhelyezkedésnél – mindenképp a Székelyföldön kívüli területeken – okoz(hat).⁷

AZ ÍRÁS ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ KUTATÁS

A romániai oktatási egyenlőtlenségek eldöntésére a szerző által választott kutatás a 15–29 éves korosztályt érintette. A felmérés összefoglalójául szolgáló Gyorsjelentés szerint a vizsgált korcsoportban 225.030 magyar és 1.464.251 román fiatal volt. A minta elemszáma 1917 amiből 1.196 magyar és 721 román. A román alminta – a Gyorsjelentés szerint – „természetesen” tartalmazza néhány roma, ukrán és szerb nemzetiségű személy adatait. A magyar almintában 97 százalék volt azoknak az aránya, akik magyar nemzetiségűnek vallották magukat. A fennmaradó három százalék közül 14 román, 10 német, 6 cigány és 4 más nemzetiségű volt (Csata és társai é.n.).

A felmérés anyanyelv szerint differenciál, Pásztor azonban a kisebbségi létre vonatkozólag vonja le következtetéseit. Ha ettől is eltekintünk és azt is figyelmen kívül hagyjuk, hogy az egyéb nemzetiségűek úgy a román mint a magyar almintában vegyesen szerepelnek, amellet semmiképpen nem mehetünk el szó nélkül, hogy a magyar fiataloknak több mint tízszer (!) akkora esélyük volt a mintába kerülni, mint az adott korosztályhoz tartozó románoknak.⁸

A szerző a felmérés adatai alapján empirikus evidenciaként állapítja meg, hogy a Kárpát-medencében Magyarország jelenlegi határain kívül élő magyarok kisebbségi helyzete – Szlovákia kivételével – az iskolázottság területén nem jár együtt előnytelen helyzettel.

- 6 Ideálisnak – a volt kommunista tömb országai közül – a szlovén megoldás tűnik: azokon a településeken, ahol számottevő kisebbségi él, nem csak a kisebbségnek kell a többség nyelvét elsajátítania, hanem a többségnek is a kötelező iskolai képzés keretében tanulnia kell az adott kisebbség nyelvét.
- 7 A szakkifejezések román nyelvű ismertetése még a Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar oktatási nyelvű szakjainak többségén sem történik meg.
- 8 Emlékeztetőül: „A megfelelő mintavétel azt jelenti, hogy a vizsgálni kívánt sokaság minden tagjának egyenlő esélye kell legyen arra, hogy a mintába kerüljön ...” (Andorka 1997: 103).

Eltekintve attól, hogy a hátrányos helyzet az iskolai teljesítményen kívül az élet számos más – olykor igen nehezen megfogható – területén megnyilvánulhat, a következőkben a Magyarország szomszéd-államai közül a romániai kisebbségek és különösképpen az ott élő magyarok a többségekhez viszonyított felsőfokú iskolai végzettségével foglalkozunk. A választást egyrészt az indokolja, hogy Magyarország szomszédjai közül itt él a legnagyobb létszámú magyar kisebbség és erre a területre vonatkozóan rendelkezünk nem csak a Népszámlálás idevágó adataival, hanem egy olyan reprezentatív felméréssorozattal is, amelynek adatai – reményeink szerint – egyértelmű bizonyítékát adhatják annak, hogy van-e tetemes elmaradás a többség és a magyar kisebbség iskolázottsága terén általában és akár a Pásztor által kiemelten vizsgált korcsoportokban is.

NÉPSZÁMLÁLÁSI- ÉS FELMÉRÉSADATOK

A legátfogóbb és legmegbízhatóbb információkat valamely ország népességéről (a kisebbségekről⁹ és az iskolázottságról is) a 10 évente megismételt Népszámlálások alkalmával regisztrált adatokból kaphatjuk. Romániában a legutóbbi 2002-es census alkalmával a legnagyobb létszámú magyar kisebbségen kívül, számos más őshonos és nem önkéntes nemzeti kisebbséget is regisztráltak. 50.000-nél nagyobb létszámú volt a roma,¹⁰ az ukrán és a német kisebbség, de a török, tatár, lipován, szlovák, szerb közösséghez is egyenként több mint 10.000-en tartoztak¹¹.

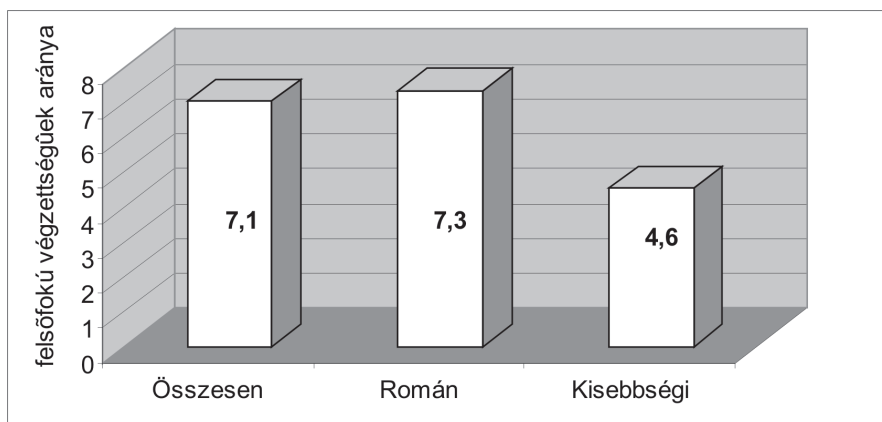
Az iskolai végzettségre vonatkozó adatokat a román Nemzeti Statisztikai Intézet a 10 évnél idősebb népességre vonatkozóan közölte. Közel 2.000.000 ember a 10 évnél idősebbek közül valamelyik kisebbséghez tartozónak vallotta magát, közülük 90.991-en rendelkeztek felsőfokú képzettséggel. A többségi nemzet 19,4 millió 10 évnél idősebb tagja közül 1,37 milliónak volt diplomája. Románia teljes népességének valamivel több, mint 7 százaléka rendelkezett felsőfokú képzettséggel; a többség esetén a felsőfokú képzettségük aránya meghaladja a 7,3 százalékot, a kisebbségeknél nem éri el a 4,6 százalékot. A több mint 60 százaléknyi különbség önmagáért beszél.

Árnyaltabb képet kapunk, ha a nagyobb létszámú nemzeti kisebbségeket külön vizsgáljuk. A 10 évnél idősebb népesség közül 1,3 millióan magyarnak, 408 ezren romának, 56 ezren németnek és 53 ezren ukránnak vallották magukat. A magyarok 4,9 százaléka, a cigányok 0,17 százaléka, a németek közel 10,6 százaléka, az ukránok 2,5 százaléka volt diplomás. A német kisebbséghez tartozók képzettsége lényegesen meghaladja a románokét, az ukránoké alig több mint egyharmada a románokénak. A felsőfokú végzettségük aránya a legalacsonyabb a románknál volt. A magyarok a kisebbségek átlagos szintjét valamivel meghaladják, de a többségi nemzet tagjaitól messze (50 százalékkal) elmarad körükben a felsőfokú képzettségük aránya.

9 Romániában a kötelezően megválaszolendő kérdések között szerepelt a nemzetiségre vonatkozó kérdés.

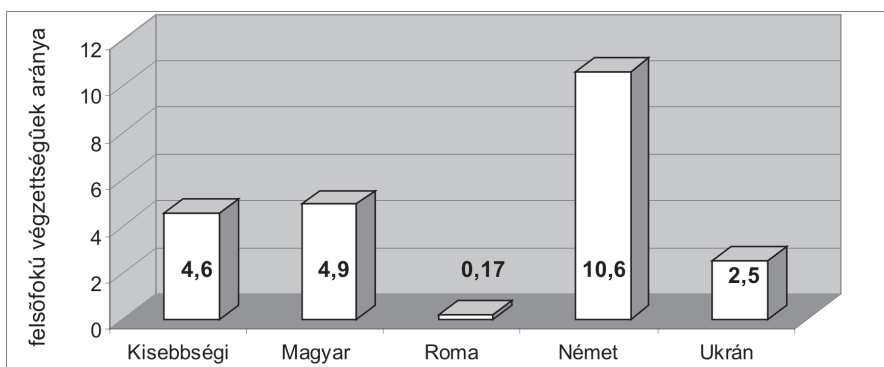
10 A 0–4 éves korosztályban a roma népesség száma meghaladja a magyarokét.

11 A többi kisebbség (szlovének, bolgárok, örmények, stb.) közül is szinte mindegyik őshonos kisebbség Románia mai területén; kivéve például a mintegy 2.500 főt számláló kínai népességet.

1. ábra Felsőfokú végzettségűek aránya a teljes népesség, a románok és a kisebbségek körében

Forrás: Nemzeti Statisztikai Intézet (Románia) 2002-es Népszámlálási adatai alapján saját számítás.

2. ábra Felsőfokú végzettségűek aránya a teljes kisebbségi népesség és a népesebb létszámú nemzetiségek körében

Forrás: Nemzeti Statisztikai Intézet (Románia) 2002-es Népszámlálási adatai alapján saját számítás.

A vizsgálatunkat a felsőfokú végzettségűekre korlátozzuk, mivel ez az az oktatási szint, ahol differenciált, intézményesített kulturális tőke szerzhető. Az alsóbb oktatási szintű különbözőségek vizsgálatának Romániában sok értelme nincs: az 1980-as években a tankötelezettség kiterjesztése 16 éves korig és az iskolakötelezettség tervbe vett 18 éves korig történő meghosszabbítása, a középfokú oktatásban való részvétel esetén az iskolázottságbeli különbségeket gyakorlatilag megszüntették. A központi kormányzati intézkedés minden nemzetiségre egyformán vonatkozott. Az 1989-es változásokat követően a 8 osztályos kötelező képzés mellett döntöttek, azonban a középfokú oktatás különböző szintjein való részvétel – nemzetiségtől szinte függetlenül – általános maradt. A középfokú oktatás különböző szintjein az 1989-es fordulat óta iskolába került generációk esetében is lehetnek különbségek, a magyarok képzett-

sége egyes esetekben felülmúlhatja a románokét. A magyarázat azonban igen egyszerű: elméleti képzést nyújtó líceumokban¹² általában csaknem korlátozás nélkül hozzáférhetőek magyar tanítási nyelvű iskolák/osztályok; a szakképzésben viszont – egyes területeken – alig akad magyar tanítási nyelvű.

A közölt népszámlálási adatok azonban nem nyújtanak módot arra, hogy a Pásztor írásában tanulmányozott, a rendszerváltást követően felnőtt korosztály iskolázottságát megvizsgáljuk, így egy országos reprezentatív mintán készült felméréssorozat adataira támaszkodva elemezzük a Romániában élő nemzeti kisebbségek és kiemelten a romániai magyarok felsőfokú végzettségének előfordulását a többségi nemzethez viszonyítva. E célból egy olyan adatbázist választottunk, amely 1998 és 2004 között évente két alkalommal végzett kutatás összesített eredményeit tartalmazza. A kutatások tehát a MOZAIK 2001 felvétel előtt és után három évvel valamint 2001-ben tavasszal és ősszel, évente, országos reprezentatív mintán készültek. A felhasznált adatbázis az összesen 7 évben végzett 14 kutatás adatait tartalmazza; a *Közvélemény Barométere (Barometrul de Opinie Publică – BOP)* kutatás különböző kutatóintézetek¹³ közreműködésével a romániai Soros Alapítvány megrendelésére készült.

1 táblázat Felsőfokú végzettségük aránya nemzetiségek szerint (százalékos megoszlás)

	Felsőfokú végzettségű		N
	Nem	Igen	
Román	90	10	24.107
Magyar	93,5	6,5	1.795
Roma	99,5	0,5	427
Német	84,7	15,3	72
Egyéb	92,4	7,6	314
N	24.142	2.573	26.715

$\chi^2 = 70,56$; $p < 0,001$

Forrás: BOP 1998–2004 alapján saját számítás.

Az összesen közel 26.792-es minta nemzetiségi megoszlása: 24.157 román (90,2 százalék), 1.797 magyar (6,7 százalék), 427 cigány (1,6 százalék), 72 német (0,3 százalék) és 314 egyéb nemzetiségű (1,2 százalék); 25-en nem válaszoltak a nemzetiségre vonatkozó kérdésre. A válaszolók 90,4 százaléka nem rendelkezik felsőfokú képzettséggel (24.165 személy), 9,6 százalékuknak volt a kérdés időpontjában diplomája (2.573 személy), 54-en nem válaszoltak a képzettségre vonatkozó kérdésre.

12 A magyarországi gimnáziumi képzésnek felel meg.

13 Az adatgyűjtést végző kutatóintézetek: CURS, MMT, IMAS, Gallup.

A 2.608 kisebbségiből 153-nak (5,9 százalék), a 24107 románból 2.420-nak (10 százalék) volt diplomája. A román diplomás válaszolók aránya közel 70 százalékkal haladja meg a kisebbségiekét.

Az 1 táblázatban foglalt adatok a Népszámlálási eredményekhez nagyon hasonló megoszlást mutatnak: az összes romániai kisebbséghez viszonyítva a magyarok között valamivel több diplomás van, a románoktól való elmaradásuk azonban igen jelentős; közel 54 százalékkal több románnak van diplomája, mint magyarnak. A roma népesség rendkívül nagy képzettségbeli elmaradása itt is tetten érhető, a német válaszolók ebben az esetben is a románokénál magasabb képzettségűek voltak.

A továbbiakban korcsoportok szerint csupán a magyar és a román válaszolók adatait vizsgáljuk, mivel a hivatkozott tanulmány is csupán e két népcsoport iskolázottsága közötti különbségek vizsgálatát tekinti tárgyának. A 25 éves vagy annál idősebb népesség felsőfokú végzettségét vizsgáltuk, mivel ez az az életkor, amikor a diploma megszerzésére sor kerülhetett.¹⁴

2. táblázat Felsőfokú képzettséggel nem rendelkezők és diplomások aránya korcsoportok szerint

	25–29 évesek			30–34 évesek			35–39 évesek			40–44 évesek		
	Felsőfokú végzettségű		N	Felsőfokú végzettségű		N	Felsőfokú végzettségű		N	Felsőfokú végzettségű		N
	Nem	Igen		Nem	Igen		Nem	Igen		Nem	Igen	
Román	84,3	15,7	1876	88,6	11,4	2101	87,4	12,6	1793	88,4	11,6	2103
Magyar	94,7	5,3	150	92,4	7,6	144	90,8	9,2	119	88,4	11,6	138
	$\chi^2 = 11,7; p < 0,001$			$\chi^2 = 1,90; \text{nem szignifikáns}$			$\chi^2 = 1,16; \text{nem szignifikáns}$			$\chi^2 = 0$		

	45–49 évesek			50–54 évesek			55–59 évesek			60–64 évesek		
	Felsőfokú végzettségű		N	Felsőfokú végzettségű		N	Felsőfokú végzettségű		N	Felsőfokú végzettségű		N
	Nem	Igen		Nem	Igen		Nem	Igen		Nem	Igen	
Román	87,1	12,9	2381	87,9	12,1	2224	88,4	11,6	1639	92	8	1798
Magyar	92,2	7,8	167	91,6	8,4	179	94	6	150	96,4	3,6	192
	$\chi^2 = 3,66; p < 0,1$			$\chi^2 = 2,24; \text{nem szignifikáns}$			$\chi^2 = 4,35; p < 0,1$			$\chi^2 = 4,71; p < 0,1$		

	65–69 évesek			70 év feletti		
	Felsőfokú végzettségű		N	Felsőfokú végzettségű		N
	Nem	Igen		Nem	Igen	
Román	92,7	6,6	1837	93,7	6,3	3040
Magyar	95,1	4,9	142	92,6	7,4	203
	$\chi^2 = 0,63; \text{nem szignifikáns}$			$\chi^2 = 0,68; \text{nem szignifikáns}$		

Forrás: BOP 1998–2004 alapján saját számítás.

14 A 25 év alatti korcsoport esetében is szignifikáns különbségek voltak a román és a magyar fiatalok között a diplomások arányát illetően.

Korcsoportok szerint vizsgálva két kivételtől eltekintve a románok képzettségbeli fölényét figyelhetjük meg. A 40–44 évesek körében azonos a diplomások aránya a magyarok és a románok között. A 70 éves vagy ennél idősebbeknél azonban a magyar diplomások aránya meghaladja a románokét: az idős románok 6,3 százaléka, a magyarok 7,4 százaléka volt diplomás. A magyar kisebbség képzettségi hátránya tehát semmiképpen nem történelmi-kulturális hagyományok átörökítése révén keletkezett, hanem az elmúlt fél évszázad romániai történéseinek nemzetiségi lenyomata.

A leghangsúlyosabb különbségeket a diplomások arányában éppen a Pásztor által is vizsgált 25–29 évesek korcsoportjában találjuk. A románok 15,7 százaléka, a magyarok 5,3 százaléka rendelkezett felsőfokú képzettséggel, a különbség közel háromszoros.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A népszámlálási adatok a felsőfokú végzettségűeknél a magyarok 50 százalékos és szinte minden más kisebbségnél is jelentős lemaradást regisztráltak a többségi nemzethez viszonyítva. Az idézett felmérés adatai a 25–29 éves korosztályban is a többségi nemzetnek a magyarokhoz viszonyítva szignifikánsan magasabb (háromszoros!) arányát mutatja a diplomások körében.

A fenti tények és adatok fényében talán célszerű újra gondolni a felmerülő kérdésekre adható válaszokat: összefonódik-e a kisebbségi lét a romániai magyarok esetében előnytelen helyzettel? Hátrányos helyzettel jár-e a magyar kisebbséghez tartozás, vagy általában a kisebbségi lét a felsőfokú iskolázottság területén?

IRODALOM

- Andorka R. (1997): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Beck, U. (1997): Túl a renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In Angelusz R. szerk.: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 418–468.
- Bourdieu, P. (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. szerk.: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 156–177.
- Csata Zs. és társai. (é.n.): *MOZAIK 2001 Gyorsjelentés Belső Erdély*. Budapest.
- DiMaggio, P. (1998): A kulturális tőke és az iskolai teljesítmény: A státuskultúrában való részvétel hatása az Egyesült Államokbeli középiskolások jegyeire. In Róbert P. szerk.: *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 198–218.
- Luciak, M. (2004): Minority Status and Schooling – John U. Ogbu’s Theory and the Schooling of Ethnic Minorities in Europe. *Intercultural Education*, 15(4): 359–368.
- Ogbu, J.U. (1992): Adaptation to Minority Status and Impact on School Success. *Theory Into Practice*, XXXI(4): 287–295.
- Ogbu, J.U. (2004): Collective Identity and the Burden of „Acting White” in Black History, Community, and Education. *The Urban Review*, 36(1): 1–35.

- Pásztor A. (2006): Őshonos kisebbség mint nem önkéntes kisebbség. *Szociológiai Szemle*, 16(2): 3–36.
- Pásztor A. (2006): National Minorities with Respect to Education. The Case of Hungarians. *Review of Sociology*, 12(2): 5–35.
- Sorokin, P.A. (1998): A vertikális mobilitás csatornáit. In Róbert P. szerk.: *A társadalmi mobilitás. Hagományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 12–25.

KÖNYV

DISZHARMONIKUS HELYZETEK, DISZFUNKCIÓK ÉS STRUKTURÁLIS HIBÁK A MUNKAERŐPIACON

GREGOR Anikó

Ph.D-hallgató, ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A.; e-mail: aniko.gregor@gmail.com

Arne L. Kalleberg: *The Mismatched Worker*. New York: W.W. Norton & Company, 2006.

Már a klasszikus szociológia nagy alakja, Émile Durkheim is megfigyelte, hogy a társadalmi munkamegosztás patogén formái között fellelhető egy olyan típus (kényszerű munkamegosztás), amit az jellemez, hogy bár lehet, hogy mindenkinek megvan a maga feladata a munkamegosztásban, az a feladat valamilyen szempontból nem felel meg az egyén számára, illetve az egyén nincs összhangban a neki jutó funkciókkal.

Arne L. Kalleberg kora USA-beli foglalkoztatási viszonyait vizsgálta meg abból a célból, hogy feltárja azokat a legjellemzőbb típusokat, amikor a munka jellege és a munkát betöltő személy tulajdonságai, preferenciái valamilyen módon nem illeszkednek megfelelően egymáshoz. Ezeket a típusokat mutatja be a szerző a 2006-ban megjelent *The Mismatched Worker* című könyvében. Bár a könyv elsősorban az USA-ra fókuszál, olyan jelenségeket ír le, amelyek az európai, illetve a magyar munkaerőpiacon is egyre nagyobb problémákat okozhatnak.

Maga a könyv a *Contemporary Societies* című könyvsorozat egyik darabja, a sorozat szerkesztése az itthon is széles körben ismert Jeffrey C. Alexander nevéhez fűződik. A sorozat célja, hogy az egyes kötetekben az adott szerző a főbb kutatási területén az utóbbi évtizedekben lezajló nagy, a társadalmat érintő átalakulásokról írjon, azokat átfogóan elemezze. A sorozatnak továbbá tudatos, kihangsúlyozott célkitűzése az is, hogy ne csak a szűk tudományos rétegnek céltűzött írások szülessenek, hanem olyan esszék, amelyeket a téma iránt érdeklődő hétköznapi ember is szívesen és könnyen olvas.

Arne L. Kalleberg könyve ezeknek a kritériumoknak teljes mértékben megfelel. A szerző csaknem negyven éve foglalkozik munkaszociológiával, gazdaság és társadalom viszonyával, társadalmi rétegződéssel, társadalmi szervezetekkel. A könyv nyelve igyekszik kerülni a szakzsargont, közérthető módon írja le azokat a diszharmonikus viszonyokat, amelyek a foglalkoztatott és az állás jellege között fennállhatnak.

A könyv összesen tíz fejezetből áll. Az első kettő bevezető fejezetek: az elsőben bemutatja a vizsgálandó problémát, és röviden felvázolja az általa vizsgált hét diszharmonikus viszonytípust, a másodikban pedig azokat a különböző munkaerőpiaci mechanizmusokat mutatja be, amelyek az egyes egyéneket bizonyos állásokhoz rendelik, külön fókuszálva az egyéni preferenciák és az egyes állások jellege közötti különbségekre. Az ezt követő hét fejezetben az egyes diszharmonikus típusokat mutatja be igen részletesen a szerző, a tizedik, azaz zárófejezetben pedig különböző megoldási alternatívákat, szociálpolitikai irányelveket, policy-kat vázol fel annak érdekében, hogy ezek a diszharmonikus típusok minél kisebb mértékben legyenek jellemzőek az amerikai foglalkoztatási viszonyokra a jövőben.

Kalleberg célja összességében tehát kettős: szeretné alaposan feltárni és bemutatni a diszharmonikus foglalkozási típusokat, megérteni az okokat és a következményeket, és egyúttal szeretne megoldási lehetőségeket is csatolni hozzájuk. Abból indul ki, hogy abban az esetben, amikor az adott állást betöltő egyén preferenciái, szükségletei és képességei megfelelnek az állás által megkívánt képességekkel, illetve az állás által nyújtani tudott jellemzőkkel, akkor ez a szituáció egy egyensúlyi pont: a megfelelő ember került a megfelelő állásba. Ám amikor valamilyen dimenzió mentén ez az egyensúly még sincs meg, akkor az számos problémát okoz a munkavállalónak, a munkáltatónak, illetve tágabb körben az egész társadalomnak is. Ugyanis ha tömegével fordulnak elő ilyen rossz párosítások, akkor az azt jelenti, hogy veszteség fogja érni a gazdaságot, mert a termelékenység végső soron kisebb lesz, mint amekkora lehetne egy jó párosítás során. Minél több nem tökéletes illeszkedés fordul elő, annál nagyobb mértékű lesz ez a hiány. A szerző szerint ezek a diszharmonikus esetek az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben megszorodtak, ezen problémák megoldása pedig az előbb vázolt okoknál fogva az egész amerikai gazdaság és társadalom érdeke, hiszen számtalan plusz kiadást okoznak, amelyek a jó párosítás esetén megspórolhatóak lennének.

Kalleberg összesen tehát hét ilyen típust különít el, melyek a következők: 1. túlképzettség, felülkvalifikáltság (*overqualification*) 2. alulképzettség, alulkvalifikáltság (*underqualification*) 3. földrajzi-térbeli diszharmonia (*geographical mismatches*) 4. túlfoglalkoztatottság (*overworking*) 5. alulfoglalkoztatottság (*underworking*) 6. alulfizettség vagy nem megfelelő bérezés (*earning mismatches*) 7. munka és családi élet összeegyeztetésének nehézségei (*work-family mismatches*). A hét típusról szóló fejezetek szerkezete nagyon hasonló. A szerző először egy mindennapi életből hozott példával szemlélteti az adott típust, hogy az olvasó előtt egyértelművé váljon, milyen diszharmoniaról is van szó. Egy esetleg tankönyvszerű definíció csak ezután érkezik, ezzel mintegy pontosítja és a főbb elemeit kiemeli a fogalomnak. Ezek után mutatja be az adott rossz párosítás létrejöttének okait, majd ezt követően különböző makrosztatisztikai vagy közvélemény-kutatási adatok segítségével igyekszik megbecsülni, hogy az adott típus körülbelül hány embert érinthet az USA-ban. Kalleberg igen alapos, igyekszik mindenféle metódust számba venni, és a lehető legtöbb jellemzőt figyelembe venni, amikor megbecsülni igyekszik az egyes típusba tartozók arányát. Néhány esetben ezen a ponton időbeli visszatekintésre és trendadatok bemutatására is sort kerít, illetve nemzetközi (leginkább európai országokkal) összehasonlításokat is végez leginkább abból a célból, hogy bemutassa: az amerikai helyzet valóban elég aggasztó ahhoz, hogy a politika minél hamarabb beavatkozzon, és külön-

böző rendelkezéseket hozzon a megoldás érdekében. Végül a fejezetek végén Kalleberg rendszerint bemutatja az adott típus következményeit, és felvázolja a különböző megoldási módokat. Nagyon fontos, hogy a szerző nem csak a munkavállaló szempontjából vizsgálja meg ezeket a típusokat, hanem mindig igyekszik bemutatni a munkáltató nézőpontját is, tulajdonképpen bemutatja az érem két oldalát. Azt azonban lehet érezni, és ő maga is többször nyomatékosítja, hogy az amerikai foglalkoztatási viszonyok, a keretfeltételek legfőképpen a szakszervezetek hiánya vagy gyenge szervezetsége miatt a foglalkoztatóknak kedveznek, és a munkavállalók nem képesek elég nyomást kifejteni rájuk, kiszolgáltatottak nekik. Az is fontos, hogy bár ezekről a típusokról a szerző külön fejezetekben beszél, sokszor hangoztatja, hogy az egyes problémák sok szálon kapcsolódnak egymáshoz, nem lehet őket elszigetelten kezelni, így amikor a végső fejezetben összefoglalóan felvázolja a megoldási irányelveket, már az összes típusról egyszerre beszél, és ezeket az összekapcsolódásokat is igyekszik figyelembe venni.

Mivel a téma a szerző szerint rendkívül komplex, ezért Kalleberg multidiszciplináris megközelítést lát szükségesnek: elsődlegesen a szociológia, a közgazdaságtan és a pszichológia, másodsorban a geográfia, a történettudomány és egyéb társadalomtudományi ágak együttesen képesek a problémát a lehető legtöbb oldalról megvilágítani. Konkrétan három elméleti megközelítést tart a szerző a téma szempontjából kiemelkedően fontosnak, melyek az előbb említett főbb diszciplinákból táplálóknak. Az első elmélet a behaviorista közgazdaságtan (*behavioral economics*), a második a szociológiai közgazdaságtan (*social economics*), a harmadik pedig a gazdaságszociológia (*economic sociology*). Bár tudjuk, hogy a könyv nem elsősorban a tudományos életben járatos olvasóközönségnek szól, mégis érdemes lett volna ezekről az elméleti irányokról és megközelítésekről nem csak a felsorolás szintjén írnia Kallebergnek. Hiszen ha ezeket az irányzatokat tartja ő maga is a legfontosabbnak, kívánatos lett volna, hogy az olvasót is tájékoztassa (főleg akkor, ha hétköznapi olvasóval van dolga), hogy ezek az elméleti irányzatok pontosan miből is indulnak ki, mit is tartalmaznak.

A szerző három fő faktort különít el, amelyeknek különleges jelentőséget tulajdonít a diszharmonikus viszonyok okainak és következményeinek feltárásában: az emberek közötti szocio-demográfiai és munkaattitűdbeli különbségek, a foglalkozások jellege közötti különbségek és a munkaerőpiac működési mechanizmusai. Az első faktor annak a felvázolása, hogy az emberek miben és hogyan különböznek a munkával kapcsolatos szükségleteikben és váraikban. De nem csak ezek a különbségek a meghatározóak, a munkavállaló neme, etnikai hovatartozása, életkora, képzettsége, különböző készségekkel való rendelkezése (vagy nem rendelkezése) mind kihatnak arra, hogy vajon mennyire képesek az emberek megszerezni azt a munkát, amelyet szeretnének. Ennek magyarázata az egyén piaci erejében, piaci hatalmában keresendő. Az előbb felsorolt elemek mind-mind meghatározzák ezt a piaci erőt, és akinek nagyobb a piaci ereje, nagyobb valószínűséggel tudja megszerezni a preferenciáinak megfelelő munkát. (A szerző szerint például a nők, a feketék vagy a spanyolajkúak, a pályakezdők vagy az idősebb emberek kevesebb piaci erővel rendelkeznek, így ők sokkal jobban ki vannak téve annak a veszélynek, hogy valamelyik diszharmonikus foglalkoztatási típusba kerülnek.)

A piaci erőt meghatározó szocio-demográfiai változókat tekintve a szerző rámutat arra, hogy az amerikai munkaerőpiac és a gazdaságilag aktív népesség összetétele jelentősen megváltozott. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Kalleberg következetesen a gazdaságilag aktív népességet vizsgálja, amibe a foglalkoztatottak mellett a munkanélküliek is beletartoznak. Erre ő maga hívja fel a figyelmet, amikor leírja, hogy milyen indikátorral fogja mérni a munkaerőpiaci részvételt. Nem indokolja, hogy miért nem csak a szűkebb értelmű foglalkoztatási rátákat mutatja be, csak sejtethjük, hogy feltehetően azért, mert a munkanélküliséget is egy strukturális illeszkedéshiánynak tartja (alulfoglalkoztatottság), illetve a munkanélküliek még fél lábbal a munkaerőpiacon vannak, hiszen bár sikertelenül, de próbálnak állást találni.

Visszatérve a munkaerőpiacon bekövetkező változásokra, a szerző szerint a legjelentősebb változás a nők beáramlása a munkaerőpiacra: míg 1950-ben a 16 évesnél idősebb amerikai nők 34 százaléka volt gazdaságilag aktív, addig 2000-re már 60 százaléka. A nők növekvő arányú részvételének egyik fő oka a középosztályi családok jövedelmi viszonyainak stagnálása és ezzel összefüggésben az egykeresős családmóddel fenntartásának nehézsége. Másik fő oka az iskolai végzettségi szint növekedése, az egyre nagyobb igény az önállóságra és az önálló keresetre. Másik fontos változás a feketék, az ázsiaiak és a spanyolajkúak növekvő aránya a gazdaságilag aktív népesség között. Ezek közül is külön figyelmet érdemelnek a spanyolajkú férfiak, akik között a gazdaságilag aktív aránya 90 százalék felett van. Az amerikai munkaerőpiacon mindezek mellett olyan globális problémákkal is szembesülni kell, mint az átlagéletkor fokozatos növekedése, illetve az iskolázottság szintjének növekedése, ezen belül is leginkább a főiskolai vagy egyetemi végzettségük arányának növekedése, ami a túlképzettség növekvő problémáját valószínűsíti.

A rossz illeszkedések okainak és következményeinek második fő faktora a foglalkozások közötti különbségek. Különböznek stabilitásukban, a betöltésükhöz szükséges képességekben, az általuk biztosított ellenszolgáltatásukban. Kalleberg rámutat arra, hogy a foglalkozási szerkezet is jelentősen átalakult az elmúlt évtizedekben: nőtt a fehérgalléros, és csökkent a kékgalléros állások aránya, a szolgáltató szektor részesevé is egyre nagyobb, miközben a mezőgazdasági szektor aránya lecsökkent. Ezek a változások nem feltétlenül azért vezetnek diszharmonikus viszonyokhoz az állás jellege és betöltője között, mert például magasabb vagy több képesítéssel kellene rendelkezni az állások betöltéséhez, hanem egyszerűen más készségekkel. Kiemelkedő fontosságú változás a szolgáltató szektor arányának növekedése, illetve a szakszervezeti tagság erőteljes csökkenése, 2004-ben a dolgozók 12,5 százaléka volt szakszervezeti tag.

A harmadik fő faktor pedig magának a munkaerőpiacnak a működése, amelyet a közgazdászok és a szociológusok eltérően közelítenek meg. A közgazdászok számára a munkaerőpiac is egy kompetitív piac, a rossz illeszkedések pusztán ideiglenesek, és a munkaerőpiac előbb-utóbb rendezi ezeket a hibákat, kijavítja önmagát. Ezzel a megközelítéssel szemben a szociológusok inkább azokat az intézményeket és mechanizmusokat vizsgálják, amelyek a munkaerőpiacon fejtik ki hatásukat. Kalleberg szerint a szociológusok igen gyakran használják a foglalkozási viszonyok elméletét arra, hogy elemezzék az illeszkedési folyamatok végeredményét. Az elmélet lényege, hogy a munkaadó és a munkavállaló között tulajdonképpen egy csere zajlik, amely cserének társadalmi, gazdasági, jogi és pszichológiai összetevői van-

nak. Ez a csere képezi a foglalkozási viszonyok alapját, a cserét pedig a munkaadó és a munkavállaló relatív ereje, hatalma alakítja, befolyásolja: az adott munkaerőpiaci tranzakcióban az tudja jobban kielégíteni a szükségleteit, aki nagyobb erővel bír. A szociológiai megközelítés összességében tehát igyekszik inkább a munkaerőpiac mögé nézni, illetve a munkaerőpiacot is a társadalomba beágyazott jelenségként megvizsgálni, olyan intézményként, amely más társadalmi intézményekkel is kapcsolatban áll. Az, hogy a munkaerőpiac szorosabb vagy lazább kapcsolatban áll egyéb intézményekkel, pl. az oktatási rendszerrel, nagyban hatással lehet arra, hogy mekkora arányban fordulnak elő az adott társadalomban diszharmonikus foglalkozási típusok. Ahol szorosabb ez a kapcsolat, ott kisebb, ahol lazább, ott nagyobb az előfordulás gyakorisága.

Kalleberg elméleti keretének bemutatása után most következzenek az egyes diszharmonikus foglalkozási viszonyok rövid bemutatásai. A szerző először a túlképzettségéről, felülkvalifikáltságról (*overqualification*) ír. Ezalatt azt érti, amikor valaki olyan állást tölt be, amihez az övénél alacsonyabb végzettség is elég volna, valamint azt, amikor olyan készségeket és képességeket sajátít el valaki, amelyeket később aztán nem tud maximálisan hasznosítani a munkája során, mert a munka jellege nem kívánja meg. A jelenség kialakulásának alapvetően két oka van: egyrészt nőtt az általános iskolázottsági szint és ezzel együtt leértékelődtek az egyes végzettségek, másrészt ezzel egy időben a foglalkozások által megkívánt készségszint nem emelkedett. Egyes elméletek szerint gazdasági recesszió idején nagyobb a túlképzettség előfordulásának a gyakorisága. Más elméletek szerint ez az állapot az életciklus során pusztán ideiglenes állapot, amely a munkaerőpiacra frissen kikerülő pályakezdőket sújtja egészen addig, amíg nem találnak megfelelő állást. A felülkvalifikáltság legfontosabb következménye a munkavállaló csalódottsága: hiába fektetett be pl. a magasabb iskolai végzettség megszerzésébe pénzt, ha az nem térül meg a számára. Ezt a diszharmonikus viszonyt úgy lehet csökkenteni Kalleberg szerint, ha a munkavállaló maga is érdeklődik, hogy milyen készségekre van a munkaerőpiacon igény, és azok megszerzésére fókuszál, illetve ha szorosabb együttműködés alakulna ki a munkaerőpiac és az oktatási rendszer között.

Ennek a típusnak az ellentétpárja az alulképzettség vagy alulkvalifikáltság (*underqualification*). Akkor beszélünk erről a helyzetről, ha a munka képességbeli, készségbeli követelményei meghaladják a munkát betöltő személy képességeit, készségeit. Igen ritkán állhat fenn az a helyzet, hogy valaki ne rendelkezzen a munkájához szükséges iskolai végzettséggel, hiszen akkor már be sem töltheti az állást. Tipikus példa lehet az, amikor a technológia fejlődése következtében számítógépeket használnak ott, ahol korábban nem. Az is egy külön készség, illetve képesség, tudás, hogy valaki azt használni tudja. Éppen ezért az alulképzettség egyik megoldási módja a különböző képzésekben, tréningekben rejlik. A szerző szerint nem csak ilyen hirtelen változás eredményezheti az alulkvalifikáltság megjelenését: ha időben visszatekintünk, Kalleberg szerint az általános készségszint is csökkent, ezeket különböző tesztek igazolják. Az iskolákban a technikai jellegű tudás átadását tartják szem előtt, miközben a munkaadók egyre inkább keresik a technikai tudás mellett az egyéb jellegű készségeket is (pl. a jó kommunikációs készség, csoportmunkára való képesség). A szerző saját számításai viszont nem igazolják azt a feltételezést, miszerint az alulkvalifikáltság mértéke nőne, sőt, Kalleberg inkább csökkenő tendenciát

talált. Mindehhez azért az is hozzátartozik, hogy mind a túlképzettséget, mint az alulképzettséget igen nehéz objektív módon mérni, így inkább különböző becslések alapján lehet nagyjából felmérni a mértékét. Az alulkvalifikáltság következménye, hogy megnöveli a munkanélküliség kockázatát, a szervezet szempontjából pedig hátráltathatja az innovációt, összességében pedig kihat a társadalom és a gazdaság versenyképességére, hiszen bizonyos állások amiatt maradnak betöltetlenek, mert nincs olyan ember, aki a betöltéséhez szükséges készségekkel rendelkezne. Megoldásként Kalleberg szerint különböző tréningeket, képzéseket kell tartani, ahol például az iskolapadból frissen kikerülőknél lehetőségük lenne olyan készségeket elsajátítani, amit a munkájuk során használniuk kell. A képzések költségeit Kalleberg szerint a kormányzatnak és a vállalatoknak közösen kellene vállalniuk. Utóbbiak jellemzően alulinvesztálnak ezekbe a képzésekbe, mert attól félnek, hogy a megszerzett tudást a munkavállaló máshol fogja kamatoztatni.

A harmadik típus a térbeli-földrajzi diszharmonia (*geographical mismatches*). Gyakran előfordul, hogy a dolgozó munkahelye különböző okok miatt más helyre kerül. Ez történhet akár városon belül is (térbeli diszharmonia), de nem ritka, hogy akár másik városba, megyébe vagy országba tegye át a székhelyét a vállalat vagy cég (földrajzi diszharmonia). Az olcsóbb munkaerő reményében számtalan vállalat teszi át termelési székhelyét más országokba, az USA-beli cégek rendszerint az óceánon túlra pl. Indiában építenek ki call-centereket, míg itt Európában annak lehetünk tanúi, ahogy a multinacionális vállalatok egyre keletebbre helyezik a gyártósoraikat. Ez a jelenség nem csak a dolgozókat érinti, akik ha kevésbé mobilak, elveszítik munkahelyüket, hanem az egész közösséget is: pl. a cég már nem fizet kommunális adót. A térbeli diszharmonia jellemzően abból fakad, amikor egy adott városban a munkahely a városközpontból az elővárosokba költözik. Ez főleg a fekete és a spanyolajkú munkavállalók között jelent problémát, akiknek lakóhelyéhez addig közel voltak ezek a munkahelyek. A fő következménye így ennek a rossz illeszkedésnek, hogy ezek között a kisebbségek között megnő a munkanélküliek aránya, és megnő a szegregáció. A megoldási lehetőségek között Kalleberg megemlíti azt, hogy biztosítania kellene a városból kiköltöző munkáltatónak, hogy a munkavállalók költözhessenek a munka után, lakbértámogatással lehetne azokat segíteni, akik a magasabb bérleti díjak miatt nem tudnak a munkahelyük után költözni. Ennek a fordított jellegű megoldása, amikor a belső kerületekbe pl. adókedvezményekkel csábítanak olyan vállalatokat, ahol foglalkoztatni tudják az ott élő szabad munkaerőt. Ezek mellett tréningekkel, képzésekkel bővíteni lehetne az alulképzett vagy alulkvalifikált munkaerő készségeit. Itt is látható az, hogy a különböző típusú diszharmonikus foglalkozási viszonyok mennyire összefüggnek egymással.

A negyedik típus a túlfoglalkoztatottság (*overworking*). Ennek két altípusát különít el Kalleberg: az egyik eset az, amikor valaki több órát dolgozik egy héten, mint amennyit szeretne, a másik típus pedig az, amikor valakinek huzamosabb ideig nagy intenzitással kell dolgoznia (a kettő nem zárja ki egymást, van, aki nem csak többet dolgozik, de azt jóval nagyobb intenzitásban is teszi). A túlfoglalkoztatás kialakulásában a szerző szerint a munkavállaló megnövekedett igényei (pl. több pénzre van szüksége), a munkáltató által önkényesen meghosszabbított munkaidő és az intézményi kontextus együttesen szerepet játszhatnak. Különböző kutatásokra támaszkodva Kalleberg azt állítja, hogy az utóbbi évtizedekben nőtt azoknak az aránya, akik túlfog-

lalkoztatottak. Mivel az átlagos heti munkaóra ugyanebben az időszakban nem változott érdemben, ezért Kalleberg szerint ez a helyzet csak úgy állhat elő, ha polarizáltabbá vált ebből a szempontból a munkaerőpiac, nagyobb lett a szórás abban a tekintetben, hogy ki mennyit dolgozik. A túlfoglalkoztatottság legfontosabb következménye, hogy nagy stresszhatás éri a dolgozókat, és ez igen negatívan hat az egészségi és pszichés állapotukra. Egyes becslések szerint a stresszes életmódot folytató dolgozók egészségügyi kiadásai évente 46 százalékkal haladják meg a kevésbé stresszelőkét. Azok között, akik kevésbé képesek a munkaidejük kontrollálására, nagyobb arányban fordulhat elő ez a jelenség. Ez az egyik kulcsa a túlfoglalkoztatás csökkentésének is: a munkavállalónak valamifajta kontrollal kellene rendelkeznie a saját munkaideje felett. Kalleberg összehasonlítja az európai és az amerikai munkaerőpiaci viszonyokat, és rámutat arra, hogy ha az USA-ban is kevesebb lenne valamivel a heti munkaidő, vagy ha a részmunkaidős állásokat jobban preferálnák a munkaadók, akkor csökkenteni lehetne a túlfoglalkoztatás jelenlegi mértékét, ami a kétkeresős családmóddal terjedése miatt a munka és a családi élet összeegyeztetésének nehézségét is okozza.

A túlfoglalkoztatottság párja az alulfoglalkoztatottság (underworking). Ennek a diszharmónikus viszonyoknak is az a fő oka, hogy a munkavállalónak nincs elég hatalma, ereje foglalkozási státuszuk befolyásolására. Ennek oka leginkább az alulképzettségben vagy a munkahelytől való távoli lakóhelyükben keresendő. Az alulfoglalkoztatottakon belül a szerző két fő csoportot különít el: az egyik csoportot azok jelentik, akik kényszerűségből dolgoznak pl. részmunkaidőben, tehát nem ők maguk szerették volna ezt a foglalkoztatási formát választani. A másik csoportot pedig a munkanélküliek alkotják, akik egy egészen szélsőséges esetét jelentik az alulfoglalkoztatottaknak, hiszen nekik egyáltalán nincs munkájuk. Kalleberg felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy a munkanélküliségi ráta mint mérőszám minden valószínűség szerint alulbecsli a ténylegesen munka nélkül élő emberek arányát, mert csak azok jelennek meg a munkanélküliségi rátában, akik az elmúlt 4 hétben aktívan kerestek munkát, és készek egy esetleges állás betöltésére. Azok tehát, akik nem jelennek meg álláskeresőként, nem jelennek meg a munkanélküliségi rátában sem. Ezt a problémát látja kiküszöbölhetőnek az alulfoglalkoztatási ráta használatával, amely a regisztrált és a tényleges munkanélküliek mellett a kényszerből részmunkaidőben dolgozókat is magában foglalná. Ennek mértéke 2005-ben körülbelül 11 százalék volt, mintegy 17 millió embert érintve az USA-ban. Az alulfoglalkoztatás legfontosabb következménye, hogy a megélhetéshez szükségesnél alacsonyabb jövedelemmel rendelkeznek ezek az emberek. Emellett gyakran nem részesednek olyan ellátásokban (pl. egészségügyi biztosítás, nyugdíj), amelyekben a teljes munkaidőben foglalkoztatottak igen. A fiatal, 18-29 évesek között kiemelkedően magas az alulfoglalkoztatottak aránya, különösen a férfiak között, de ez Kalleberg szerint csak átmeneti helyzet addig, amíg nem találnak maguknak teljes munkaidős állást. A munkanélküliség önmagában is csökkenti egy társadalom vásárlóerejét, miközben az egyén szintjén komoly pszichológiai problémákat okozhat. Kalleberg szerint a megoldás nem olyan egyszerű, mert szinte teljesen a munkaadó kezében van az állásteremtés lehetősége, és ő dönti el azt is, hogy milyen jellegű juttatást biztosít cserébe. A munkavállalók lehetősége kimerül az önképzésben, információ-szerzésben, így talán elkerülhetik ezeket a helyzeteket.

Kalleberg utolsó előtti típusként tárgyalja az alulfizetettséget vagy nem megfelelő bérezést (earning mismatches). Itt szintén két csoportot különít el: azokat, akiknek a jövedelme nem biztosítja a minimális megélhetést, illetve a lecsúszó középosztály azon tagjait, akik a korábbi életszínvonalukat már nem tudták megtartani a jelenlegi jövedelmük mellett. Az alulfizetettséget leginkább az alacsony jövedelmet adó munkák elszaporodása, az alulkvalifikáltság, a szakszervezetek gyengesége és a munkáltatók erős alkupozíciója okozza. Az elmúlt évtizedekben az amerikai gazdaság szerkezete jelentősen megváltozott, a szolgáltató szektor arányának növekedése, az ideiglenesen alkalmazottak arányának növekedése, a számítástechnika fejlődése és térnyerése is mind-mind rásegítettek az alulfizettség elterjedésére. Ennek a diszharmonikus foglalkozási típusnak a legfőbb következménye, hogy ezeket az embereket is igen erős stressz éri, és ez különféle egészségügyi problémákat okoz. A kör azonban ördögi, hiszen pontosan az alulfizettségükből és az állásukból kifolyólag ezek a munkavállalók nem rendelkeznek biztosítással. A munka jellege nem elégíti ki a várakozásaikat, gyakori a dolgozók közötti fluktuáció. Ez az elégedetlenség az élet más területein is megmutatkozik: Kalleberg szerint ezek az emberek kevésbé hajlamosak a szavazáson való részvételre, így pedig az esélyét sem adják meg annak, hogy változtassanak a helyzetükön. A megoldást Kalleberg az alulkvalifikáltak és az alacsony fizetséget adó munkák számának csökkentésében látja, mindemellett szükségesnek tartja a minimálbér megemelését is, ami az USA-ban 1997 óta nem változott, miközben az infláció 14 százalékos volt. (Kalleberg ezen javaslata azóta megvalósult, 2007-ben 14 százalékkal növekedett az átlagos minimálbér.)

A diszharmonikus foglalkoztatási viszonyok utolsó típusa a munka és a családi élet összeegyeztetésének nehézségei (*work-family mismatches*). Az ember az élete során számtalan szerepet betölt, ezek közül a családban és a munkavégzés során betöltött szerepe a két legfontosabb. A zavar akkor keletkezik, ha az egyik szerep beteljesítése akadályozza a másik szerepét, az egyén szerepei konfliktusba kerülnek egymással, valami megakadályozza azt, hogy kellő rugalmassággal tudjanak egymáshoz idomulni. A kétkeresős családmódel elterjedésével és a nők munkaerőpiacra való beáramlásával párhuzamosan az intézményi és infrastrukturális feltételek nem változtak meg: például megoldatlan a gyermekek felügyelete (hacsak a vállalat nem működtet vagy a pár nem tud igénybe venni magánóvodát). Kalleberg szerint ennek az az oka, hogy a szakpolitikusok a nők munkaerőpiacra való belépését nem a nemzetgazdaság érdekében történő lépésnek értékelték, hanem egyéni döntésként, magánügyként fogták fel. Különböző közvélemény-kutatási adatokra támaszkodva a szerző szerint a család versus munka konfliktusban rendszerint a család marad alul, mert a munka által biztosított jövedelem nélkülözhetetlen a család fenntartásához. Kalleberg kiemeli, hogy miközben a legtöbb kutatás a dolgozó nőkre nehezedő kettős teher és a második műszak jelenségeit és hatásait vizsgálja, a kétkeresős pároknál egyre gyakoribb, hogy a férfi is érzékeli a nyomást, és igyekszik a munka mellett a háztartásban is tevékenyen részt venni. A szerző szerint fontos lenne a szemléletmódon változtatni: ne egyéni döntésként értékeljék a munkaerőpiacra való belépést a munkavállalók és a kormányzat se, mert ennek az egész társadalomra nézve van hatása. Családbarát intézkedésekre van szükség, több szociális ellátásra (pl. táppénz, fizetett szabadság), a rugalmas munkaidő és a részmunkaidő lehetőségének megteremtésére.

Kalleberg a könyv záró fejezetében áttekintést kíván adni azokról a megoldási lehetőségekről, politikai irányelvekről, intézkedési lehetőségekről, amelyekkel csökkenteni lehetne ezeket a strukturális hibákat. Kalleberg egyértelműen elutasítja a közgazdászoknak azon vélekedését, miszerint a munkaerőpiac helyre tudja tenni ezeket az illeszkedési hibákat, és emiatt nincs szükség beavatkozásra. A szerző szerint a piac sem szabad, hiszen társadalmi szereplők alakítják (a munkaerőpiac beágyazottsága), és akiknek nagyobb hatalom van a kezükben (munkáltatók), azok mindent megtesznek azért, hogy a status quo-t fenntartsák. Sürgeti az állami, kormányzati beavatkozást, a szociálpolitikai ellátások szélesítését. De az állami beavatkozás önmagában még nem elég, a krízis csökkentéséhez szükség van az üzleti szféra támogatására is. A munkaerőpiac változó összetételéhez rugalmasan kellene alkalmazkodnia a munkáltatóknak, sok függ attól, hogyan szervezik a munkát. Miközben a nemzetközi és a hazai versenyben is helyt kell állnia a vállalatoknak, a versenyképességüket nem őrizhetik meg merev struktúrák mellett: több hangsúlyt kell fektetni a rugalmasságra, innovációra, csoportmunkára. Kalleberg szerint három fő célt kellene elérni annak érdekében, hogy ezek az illeszkedési hibák megszűnjenek. Az első célkitűzés az, hogy olyan állásokat hozzanak létre, amelyek minél több szempontból megfelelnek a munkavállalók kívánalmainak. Az állam maga képes lehetne ilyen állások létrehozására, míg a vállalati szektort például adókedvezményekkel vagy adómentességgel tehetné érdekeltté ebben. A vállalatok jobban bevonhatnák a döntésekbe a dolgozókat, vagy akár ők maguk is részesedhetnének közvetlenül a vállalat profitjából, így téve őket érdekeltté a vállalat sikerében. Az állások létrehozása mellett második célkitűzés a munkavállalók oktatása, képzése, a humán tőkébe való befektetés, és mindezek mellett a társadalmi tőkébe való befektetés is. Az oktatási rendszer ne csak technikai tudást adjon át a jövő generációinak, hanem különböző készségek elsajátítására is készítse fel őket. A harmadik fontos célkitűzés pedig egyfajta szociális biztonsági háló kiépítése lenne, amit Kalleberg nagyon hiányol a kortárs Amerikában. Ennek a hálónak mindenki alatt ki kellene feszülnie, függetlenül attól, hogy hány órát dolgozik, hogy dolgozik-e egyáltalán, hogy melyik cégnél dolgozik, hogy melyik vállalat milyen jellegű ellátásokat biztosít neki.

Kalleberg összességében az egyik legnagyobb problémának a munkavállalók érdekérvényesítő képességének gyengeségét látja. Véleménye szerint addig nem nagyon várható jelentős változás, amíg a munkavállalók nem képesek elég erőteljes nyomást kifejteni a kormányzatra és a munkáltatókra annak érdekében, hogy a problémákat megoldják. Kérdés azonban, hogy hogyan szerveződhetnek újjá az érdekérvényesítő csoportok, hogyan érhető el a kollektív cselekvés. Ennek előfeltétele a kollektív tudat lenne, a közös helyzet felismerésének képessége. A szakszervezeti mozgalmak olyan más mozgalmakkal tudnának a célok érdekében összekapcsolódni, akik pontosan azokat a csoportokat képviselik (nők, feketék), akik eleve jobban ki vannak téve a munkaerőpiac diszfunkcionális működése következtében kialakult diszharmonikus foglalkozási típusok veszélyeinek.

Mindent egybevetve a könyv érzékletesen mutat rá a kortárs amerikai gazdaság és munkaerőpiac funkcionális zavaraira, és az ennek köszönhetően előálló foglalkozási viszonyokra. A könyv külön érdeme, hogy a szerző nem csak a problémák felvetésére és leírására fektet nagy hangsúlyt, hanem a megoldási módokra is, bár néhol azt érezheti az olvasó, hogy a szerző egy-két megoldási javaslata nem teljesen a földön jár, és hatalmas szemléletmódbeli átalakuláson kellene végbemenni a piaci szférának ahhoz,

hogyan ezeket a javaslatokat érdemben megfogadja. A könyv egyik alap mondanivalója, hogy az amerikai munkavállalók igen nagymértékben kiszolgáltatottak a munkáltatóknak, és hogy mennyire elégtelen az amerikai szociális ellátórendszer által nyújtott szociális biztonság. S bár az európai országok társadalompolitikája kifeszít valamifajta hálót az állampolgárok alatt (hol sűrűbb, hol ritkább szövésűt), a Kalleberg által vázolt funkcionális zavarok már egyre erősebben kopogtatnak az öreg kontinens országainak, és így Magyarországnak az ajtaján is.